

ISSN 0235-3490

2 1991

АРХЕОЛОГІЯ

СТАТІ.
ПУБЛІКАЦІЇ
АРХЕОЛОГІЧНИХ
МАТЕРІАЛІВ.
НОВІ ВІДКРИТТЯ
І ЗНАХІДКИ.

ДИСКУСІЯ.
ПАМЯТЬ АРХЕОЛОГІІ.
АРХЕОЛОГІЯ В СРСР
І ЗА РУБЕЖЕМ.
РЕЦЕНЗІЇ.
ОХОРОНА
ПАМЯТОК
АРХЕОЛОГІІ.
ХРОНІКА.

В журналі, підготовленому до XVIII Міжнародного конгресу візантіїстів, висвітлюються проблеми візантійської історії, соціально-економічні і культурні зв'язки Візантії із східними слов'янами та Київською Руссю; вміщено розробки і публікації нових матеріалів, дискусійні питання, присвячені взаєминам антиків і Візантії, біографічні матеріали, рецензії.

В журнале, подготовленном к XVIII Международному конгрессу византийистов, освещаются проблемы византийской истории, социально-экономические и культурные связи Византии с восточными славянами и Киевской Русью; вмещены разработки и публикации новых материалов, дискуссионные вопросы, посвященные взаимоотношениям антиков и Византии, биографические материалы, рецензии.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

П. П. ТОЛОЧКО (головний редактор), В. Д. БАРАН, В. Ф. ГЕНІНГ, М. І. ГЛАДКИХ, В. М. ЗУБАР (відповідальний секретар), В. І. КАДЕЄВ, О. П. МОЦЯ, С. В. СМИРНОВ, В. Н. СТАНКО, Р. В. ТЕРПИЛОВСЬКИЙ, В. М. ЦИГИЛИК; Е. В. ЧЕРНЕНКО, І. Т. ЧЕРНЯКОВ

Адреса редакції

252025, Київ 25, вул. Володимирська, 3
Телефон 228-44-05

Здано до набору 07.02.91. Підл. до друку 05.07.91. Формат 70×108/16. Папір друк. № 1. Висок. друк. Ум. друк. арк. 14,0. Ум. фарбовані. 14,4. Обл.-вид. арк. 16,07. Тираж 1900 прим. Зам. 1-275. Ціна 3 крб. 20 коп. Київська друкарня № 1, вул. Краківська, 5.

Друкується за постановою редакційної колегії журналу

Редактор Т. Г. РУДНИЦЬКА

Художній редактор В. П. ЛІТВІНЕНКО

Технічний редактор А. Д. ГОЛІНА

Коректор Г. С. БОЖОК

АРХЕОЛОГІЯ

2 1991

АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

заснований у березні 1989 р.

видається
щоквартально

Київ Наукова думка

ЗМІСТ

- 3 ТОЛОЧКО П. П. Візантія. Східні слов'яни. Русь.

Статті

- 6 ПАВЛЕНКО Ю. В., СОН Н. О. Пізньоантична Тіра та ранньодержавне об'єднання візіготів
- 16 САЗАНОВ А. В. Боспор у ранньовізантійський час
- 26 ПУЦКО В. Г. Візантійські шляхи давньоруського мистецтва
- 41 ВИСОЦЬКИЙ С. О. Напис про смерть Ярослава Мудрого у Софійському соборі в Києві та деякі питання його вивчення
- 48 КОТЛЯР М. Ф. До питання про візантійське походження матері Данила Галицького
- 58 ТОЛОЧКО О. П. Влахернська легенда в Києво-Печерському Патерику і Кловський Стефанич монастир
- 69 БОРОВСЬКИЙ Я. Є. Біля джерел східнослов'янської писемності

Публікації археологічних матеріалів

- 76 [ГУРЕВИЧ Ф. Д.] Про культурні зв'язки Західної Русі з Херсонесом
- 83 ЛОСИЦЬКИЙ Ю. Г. Візантійські базиліки Херсонаса
- 98 АРХІПОВА Є. І. Дослідження різьбленого декору Десятинної церкви в Києві

Пам'ять археології

- 111** РОМАНЧУК А. І. К. К. Косцюшко-Валюжиніч
(1847—1907 рр.)

Дискусії

- 122** БРАЙЧЕВСЬКИЙ М. Ю. Антська проблема в контексті візантійської історії
133 ПРИХОДНЮК О. М. анти та Візантія

Нові відкриття і знахідки

- 142** ІВАКІН Г. Ю. Нова знахідка візантійського скла у Києві
145 БАРАНОВ І. А., ДАНІЛОВА Є. В. Генуезький надгробок з Судака 1384 р.

Рецензії

- 149** АУЛІХ В. В. Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период (В. Д. Баран, Е. В. Максимов, Б. В. Магомедов и др.).—К.: Наукова думка, 1990.—488 с., ил.
154 КОТЛЯР М. Ф. ФЕННЕЛ Д. Кризис средневековой Руси. 1200—1304 (пер. с англ. Вступ. статья и общая ред. А. Л. Хорошевич и А. И. Плигузова).—М.: Прогресс, 1989.—292 с.

ЖУРНАЛ «АРХЕОЛОГІЯ» ПРОПОНУЄ

**Усім організаціям та установам публікацію реклами
їх продукції за договірними цінами.**

ДО XVIII МІЖНАРОДНОГО КОНГРЕСУ ВІЗАНТІЇСТІВ

**ВІЗАНТІЯ.
СХІДНІ СЛОВ'ЯНИ.
РУСЬ.**
(Замість передмови)

В історичній літературі, час від часу, порушується питання про культурно-історичну приналежність східних слов'ян і Київської Русі. До коли якої європейської цивілізації вони входили? Візантійсько-православної, римсько-католицької, чи хазаро-туркської? Альтернативність підходу до проблеми зумовлює і альтернативність висновків. При цьому, нерідко, важливим є не позитивне і об'єктивне знання, а точка зору дослідника. Так з'явилися теорії хазарського або норманського походження Русі, її римсько-католицької християнізації тощо. Деякі поважні дослідники, будучи прекрасно обізнані історією хрещення Володимира Святославича, все ж задаються питанням, за яким обрядом хрестився київський князь?

Безперечно, східні слов'яни і Русь не були ізольовані від зовнішнього світу. Посідаючи історично важливу контактну зону між Арабським Сходом і Західною Європою, Візантією і Скандинавією, вони збагачувались їх досвідом. На різних етапах історичного розвитку питома вага впливів сусідніх культур була не однаковою. Все залежало від політичної орієнтації, насамперед східних слов'ян. Вони не були в цьому процесі пасивною стороною. На етапі додержавного розвитку східних слов'ян «силові поля» культурної взаємодії мали переважно регіональний характер: на сході вони визначалися арабо-хазарськими впливами, на півночі — балто-варязькими, на півдні і південному заході — візантійськими. В часи формування і розвитку Київської Русі створилося спільне «силове поле» культури для всієї держави. Його епіцентр знаходився у Візантії, а периферія підходила мало не до південно-західних рубежів розселення східних слов'ян (візантійські колонії в Криму, дунайські провінції).

Входження східних слов'ян і Русі до візантійського історико-культурного ландшафту — тривалий історичний процес. Його початки губляться в першій половині I тис. н. е., коли в лісостеповій зоні сучасної України під впливом східних римських провінцій складась так звана черняхівська культура.

Південна орієнтація мала місце і на етапі існування Антського союзу племен. Писемні джерела зберегли свідчення про військові конфлікти склавінів і антів з Візантією, але ними взаємини двох сторін не вичерпувались. Прокопій Кесарійський повідомляє про анта Хільбудія, який перебував на службі в імператора Юстиніана I і посідав відповідальний пост стратига візантійської провінції Фракії. Літописець Нестор заніс на сторінки «Повісті минулих літ» історичний переказ про

київського князя Кия, який відвідав Константинополь, і з почестями був прийнятий імператором. Знахідки візантійських імпортів V—VIII ст., у тому числі і монет, свідчать про налагодження торговельних контактів між Візантією і східнослов'янськими міжплемінними об'єднаннями.

З кінця VIII — початку IX ст. інтерес Русі до чорноморських ринків посилюється. Відчужуваний через «полюддя» додатковий продукт з підвладних племен не тільки задоволяв потреби правлячої еліти молодої Київської держави, але й був важливою статтею руського експорту. Реалізація його на чорноморських ринках викликала протидію з боку Візантії. Певно, саме в цьому слід бачити причину походів руських дружин наприкінці VIII — початку IX ст. у Крим і Амастріду. Економічний інтерес, очевидно, становив і головну мету руського посольства 838—839 рр. до Константинополя.

Своєрідним фіналом першого етапу взаємин Русі і Візантії був похід руських дружин 860 р. на столицю імперії. Незважаючи на його відносну невдачу, він відіграв вирішальну роль у зближенні двох держав. Важливе місце у цьому належало християнству. Одною з головних статей угоди «мир у любові», згідно з візантійськими джерелами, було хрещення Русі. Патріарх Фотій у своєму «Окружному посланні» східним митрополитам писав, що руси проміняли тепер еллінську і безбожну віру на чисте християнство, увійшовши до числа піddаних нам і друзів. Analogічні свідчення утримуються в життєписі імператора Василя I Македоняна, укладеному його онуком Костянтином Багрянородним.

Ця подія, безперечно, великої історичної ваги, не була несподіваною. Вона підготовлялась впродовж тривалого часу. Перші, не дуже виразні свідчення (письемні й археологічні) вказують на знайомство східних слов'ян з християнством ще в античну добу. Конкретніші дані з приводу цього маємо в «Житті св. Стефана Сурозького», де розповідається про хрещення князя русів Бравліна архієпископом візантійського міста Сурожа Філаретом. У літературі цей факт справедливо вважається частиною дипломатичної угоди між переможцями — русами і переможеними — греками.

Другий етап руссько-візантійських контактів, наповнений військовими конфліктами і мирними договорами, державними візитами і торговельними зносинами, завершився у 988 р. прийняттям із Візантії християнства, яке стало офіційною державною релігією Русі. Цим актом Київська держава фактично інтегрувалась у сім'ю візантійської цивілізації. Покровителькою Києва стала діва Марія. Чия це була перемога? Русі чи Візантії? В ряді наукових праць дослідники схиляються до однозначної відповіді на користь Візантії. Візантійська імперія начебто мала на меті позбавити Київську Русь незалежності і досягти її намагалась шляхом утверждения візантійського християнства. Такий підхід до проблеми страждає упередженістю і спрошенням.

Ініціатива християнізації Київської Русі, як і встановлення регулярних економічних зв'язків, виходила не стільки від Константинополя, скільки від Києва. Вже хрещення Бравліна самим архієпископом могло розглядатись як значний політичний привілей, вирваний Руссю у могутньої православної держави. Літописні розповіді про переговори Ольги, Яropolка і Володимира Святославича з представниками різних конфесій і римської церкви, вказують на принципову можливість будь-яких рішень. Суверенне право Київської Русі у виборі віри не могло бути обмежене. Як відомо, щоб прискорити хрещення Русі Володимиру довелося навіть вдатися до військової сили (похід на Корсунь).

Чому ж, все-таки, Володимир прийняв таке рішення? Тут, напевно, відіграла свою роль традиція майже двохсотлітнього проникнення на Русь саме візантійського християнства. Але вона була також наслідком. Причина полягала в незаперечному політичному авторитеті Візантії на міжнародній арені. На Русі добре знали, що візантійці називали себе «ромеями», свою імперію «римською», а столицю Константинополь «Новим Римом». Велич минулого і сучасного Візантії, військова могутність і надзвичайно високий рівень культури створювали той ідеал все-

Ленської держави, до якого нестримно потягнулась Русь. Незаперечним був і церковний авторитет Візантії. Є підстави стверджувати, що Візантійська церква в цей час була найбільш життєздатною і в цьому значно переважала Римську. Православ'я відзначалось більшою гнучкістю і терпимістю, що імпонувало давнім русичам.

Що стосується загрози незалежності Русі з боку Візантії, то цей дослідницький стереотип не має під собою серйозних підстав. Величезна віддаль між двома країнами практично виключала можливість силового тиску Візантії на Русь. Не могла зарадити у цьому і церква. Кілька грецьких церковних ієрархів на всю східнослов'янську державу не мали жодної можливості забезпечити реалізацію імперських амбіцій візантійського двору. Необхідно враховувати і ту обставину, що руська православна церква, хоч і була складовою частиною візантійської, з самого початку будувалась як національна, виявом чого стала старослов'янська (церковнослов'янська) мова богослужіння.

Отже, можна сказати, що церковний союз Русі з Візантією був перемогою обох сторін. Виграла від нього більше Київська Русь, яка, таким чином, прилучилася до високої грецької цивілізації. На Русі набули поширення писемність, в основі якої грецька абетка, література (грецька, болгарська), мистецтво, архітектура, традиції політичної культури. Йдеться не про звичайну трансплантацію передової і соціальної престижної культури Візантії на давньоруський ґрунт, а про її адаптацію в новому середовищі, створення оригінальної давньоруської культури. В епоху Київської Русі саме церква взяла на себе всю відповідальність за духовний розвиток народу, формування його світогляду.

Від часу Брестської унії для України небайдужим є питання, яка течія християнства прогресивніша: візантійська чи римська? Інтерес до нього з новою силою збуджений у наш час, коли релігія стала одним із важливих чинників національно-культурного відродження. З позиції гуманістичної культури така постановка питання неправомірна. Але і в науці, і в реальному житті вона має місце і з цим мусимо рахуватись. Досить нагадати, що ціла доба козацького відродження пройшла під гаслами боротьби за православну руську віру, яка ототожнювалась з боротьбою за національну ідентичність, за киеворуську культурно-історичну спадщину.

Сьогодні окрім вчені намагаються довести, що певне відставання історико-культурного розвитку східного слов'янства пізньосередньовічної пори порівняно з країнами Західної Європи, зумовлювалось меншими структуротворчими можливостями православної церкви. Згодиться з цим категорично неможливо. Причини не в цьому. Вони, насамперед, в тих вселенських катастрофах, яких зазнав православний світ впродовж XIII—XVI ст.: розгром Константинополя хрестоносцями у 1204 р., сплюндрування монголо-татарами Київської Русі у 1237—1240 рр., завоювання Візантії і Константинополя (1453) турками. Аналогічна доля спіткала і православну Болгарію.

Отже, фактично було знищено культуротворче джерело візантінізму. Впродовж тривалого часу православний світ жив, по суті, спогадами про колишню велич Візантії, але без Візантії. До того ж достатньо обезкровлений. Саме в цих подіях приходяться справжні причини наших втрат. Можна тільки дивуватись духовній потенції православ'я, яке знайшло в собі сили до відродження.

Все треба розглядати історично. При такому підході виявиться, що Київська Русь в часи перебування в «силовому полі» візантійської православної культури ні в чому не поступалась перед своїми слов'янськими і неслов'янськими римсько-католицькими сусідами.

Сьогодні, з позиції тисячолітньої відстані, можна з упевненістю стверджувати, що прилучення Київської Русі до візантійської цивілізації було кращою альтернативою. Значення цього історичного явища ми швидше недооцінююмо, ніж переоцінюємо.

П. П. ТОЛОЧКО

СТАТТІ

ПІЗЬОАНТИЧНА ТІРА ТА РАНЬОДЕРЖАВНЕ ОБ'ЄДНАННЯ ВІЗІГОТІВ

Ю. В. Павленко, Н. О. Сон

У статті розглядаються перші спроби синтезу варварських та пізньоантичних елементів у межах єдиної ранньополітичної системи в перехідний період від давнього світу до середньовіччя на північному рубежі Візантійської імперії.

Пропонована увазі стаття присвячена проблемі, теоретично обґрунтованій у вітчизняній історіографії ще у 50-і роки, але й до сьогодні не розроблені докладно. Йдеться про ідею двох шляхів формування ранньофеодальних суспільств першого етапу середньовіччя так званих «синтезного» та «безсинтезного», яка найчіткіше розроблена М. Н. Мейманом та С. Д. Сказкіним¹. Відзначимо одразу ж, питання про те, що краще розуміти під категорією «феодалізм», яке никі е досить заплутаним² та потребує спеціального дослідження, ми торкатись не будемо. Для більшої зручності, згідно з колом порушених у праці проблем, це поняття буде вживатись як синонім суспільно-політичного ладу ранньодержавних утворень ранньосередньовічної Європи поза межами Візантійської імперії та арабських володінь.

Серед таких соціальних організмів дійсно можна виділити, з одного боку, такі, що виникали завдяки синтезу пізньоантичних (переважно — провінціально-римських) та варварських (не лише, як інколи вважають, давньогерманських) компонентів. З другого боку, відомі ранньoserедньовічні утворення, що формувались власне на тлі самих варварських об'єднань, хоча і в системі взаємодії з більш розвинутими суспільствами Середземномор'я та Причорномор'я. Прикладами перших можуть бути королівства, утворені вестготами та остготами, бургундами, франками, лангобардами тощо (на територіях колишніх західно-римських провінцій); других — переважно слов'янські та скандінавські ранньодержавні утворення, інколи — у синтезі з кочівниками (Дунайська, а також, до речі і Волзька Болгарія, Великоморавська держава, Київська Русь, Чехія, Польща, Данія, Швеція, Норвегія тощо).

У даній статті розглянемо лише перший тип державних утворень — їх генезис та найдавніші історичні форми відомі у Північному Причорномор'ї III—IV ст. У цей час під владу військово-політичних варварських об'єднань, очолених рексами-королями візіготів (вестготів) та остроготів (остготів), потрапило численне пізньоантичне населення, що проживало на узбережжі Дністровського, Бузького та Дніпровського лиманів і нижньої течії Дніпра. Саме тут знаходилися відомі грецькі міста — Тіра та Ольвія, на яких за переконливими результатами дослід-

¹ Мейман М. Н., Сказкін С. Д. К вопросу о непосредственном переходе к феодализму на основе разложения первобытнообщинного способа производства // ВИ.— 1960.— № 1.

² Останню дискусію з цієї проблеми див. в журналі «Народы Азии и Африки» — всі номери за 1987 та 1988 рр.

жень останніх років³, життя не припинилося у середині III ст., а тривало, хоча і в досить змінених формах, щонайменше до часів гунської навали.

Розпочинаючи вивчення синтезу пізньоантичних та варварських компонентів у Північному Причорномор'ї насамперед доцільно розглянути ситуацію, що склалась у Нижньому Подністров'ї, яке, разом із землями на захід — до Карпатської котловини та на південь — до Дунаю перебувало під владою візіготів. За свідченнями писемних джерел маемо певні уявлення про соціально-економічні відносини у варварів-германців у цілому⁴ і суспільний лад власне вестготів⁵ та їх військово-політичні взаємини з Римською імперією напередодні гунського панування у цих краях⁶. Крім цього археологічний комплекс пізньоантичної Тіри дає матеріали про перехрещення у цьому місті варварських та пізньоантичних традицій, починаючи десь з середини III ст., що, очевидно, вказує на співіснування тут і відповідних груп людей.

Така локалізація розгляду проблеми утворення перших синкретичних варварсько-пізньоантичних (чи, мабуть, точніше — постантичних) ранньополітичних структур не повинна затінювати глобальний характер самого явища, яке мало не тільки загальноєвропейське, а й значно ширше, євразійське значення. У контексті всесвітньої історії виникнення між Дністром та Дунаєм синкретичного утворення на чолі з візіготською династією постає окремою ланкою глобального процесу взаємодії цивілізованого світу та передкласових об'єднань його зовнішньої північної периферії, який у цілому припадає на першу половину I тис. н. е. Його перші симптоми відчувались уже за два-три сторіччя до того, коли на Македонію, Грецію та Анатолію рушили дружини кельтів, частина яких на тривалий час опанувала окрему область Малої Азії — Галатію. Невдовзі після того на Далекому Сході китайської імперії Хань вдалося стримати могутній натиск з боку сюнну, а на Передньому Сході ранньодержавне утворення парфян завдало нищівної поразки Селевкідській державі та заволоділо всім Іраном та Месопотамією. Слідом за цим юечжи-кушани завойовують Середню Азію та, ліквідувавши залишки Греко-Бактрійського царства, підкорюють і Північно-Західну Індію. Завдяки цьому вже на початку нашої ери на величезних просторах між Евфратом та Гангом, від смуги євразійських степів до Аравійського моря складається система синкретичних військово-політичних утворень (серед яких головними були Парфянське та Кушанське царства), у межах яких відбувалися складні інтеграційні процеси синтезу варварських (переважно кочівницьких), античних, занесених сюди напередодні греко-македонськими завойовниками, та місцевих давньосхід-

³ Кравченко Н. М., Корпусова В. Н. Деякі риси матеріальної культури пізньоримської Тіри // Археологія.— 1975.— Вип. 18.— С. 21 та наступн.; Крыжицкий С. Д., Клейман И. Б. Раскопки Тиры в 1963 и 1965—1976 гг. // Античная Тира и средневековый Белгород.— К., 1979.— С. 53; Горюховський Є. Л., Зубар В. М., Гаврилюк Н. О. Про пізню дату деякіх античних городищ Ольвійської хори // Археологія.— 1985.— Вип. 49.— С. 25—37.

⁴ Колесницкий Н. Ф. К вопросу о раннеклассовых общественных структурах. // ПИДО.— М., 1968.— С. 618—635; Неусыхин А. И. Дофеодальный период как переходная стадия развития от рода-племенного к феодальному (по материалам истории Западной Европы раннего средневековья) // ПИДО.— М., 1968.— С. 597—617; Неусыхин А. И. Эволюция общественного строя варваров от ранних форм общинности к возникновению индивидуального хозяйства // История крестьянства в Европе.— М., 1985.— С. 137—176; Гуревич А. Я. Аграрный строй варваров // История крестьянства в Европе.— М., 1985.— С. 90—136.

⁵ Корсунский А. Р. Социальное строение вестготов // ВДИ.— 1965.— № 3.— С. 55—74; Буданова В. П. Готы в системе представлений римских и византийских авторов о варварских народах // ВВ.— 1980.— № 41.— С. 141—152; Топоров В. Н. Древние германцы в Причерноморье: результаты и перспективы // Балто-славянские исследования 1982.— М., 1983.— С. 227—263.

⁶ Ременников А. М. Вестготы и Римская империя накануне нашествия гуннов // ВДИ.— 1967.— № 1; Буданова В. П. Передвижения готов в Северном Причерноморье и на Балканах в III в. (по данным письменных источников) // ВДИ.— 1982.— № 2.— С. 156—162; Буданова В. П. Древние авторы о размещении готов на Балканах (накануне их переселения на территорию империи) // ВВ.— 1986.— № 46.— С. 52—58.

них (постакадських, перських, бактрійських, індійських) соціо-культурних компонентів. Подібний до останнього процес на зламі ер у деякому відношенні існував і у Північному Причорномор'ї (тиск Пізньоскіфського царства на Ольвію, Херсонес та Боспор тощо), але римська військова присутність у цьому регіоні, так само як і на Дунаї та Рейні, на певний час зупинила експансію північних народів.

Ситуація якісно змінюється у III ст. як на західному — римському, так і на східному — китайському флангах трансевразійської смуги цивілізацій Давнього Світу, на що свого часу звернув увагу ще М. Й. Конрад⁷. Деструкція імперії Хань, пов'язане з цим повстання «Жовтих по-в'язок», падіння династії та встановлення на тлі суцільного руйнування старого побуту кривавих воєнних режимів відкрили шлях кочівникам, які незабаром підкорили весь Північний Китай. Грабіжницькі напади III ст. супроводжували перший етап цього процесу, тоді як на другому, IV—V ст., у басейні Хуанхе утворюється синкретичне варварсько-китайське державне утворення на чолі з кочівницькою (сянбійською) династією. У цей час справжнім спадкоємцем ханської політичної системи та традиційно-китайської культури виступає Південний Китай. Але і там поступово відбувались істотні зміни, які зовні проявлялись, наприклад, поширенням буддизму.

Аналогічна картина простежується в цей період і у Середземноморсько-Причорноморському світі пізньоантичної цивілізації, яку охоплює глобальний деструктивний процес (так звана криза III ст., що прийшла на зміну «золотій осені» доби Антонінів). Послабленням Риму скористались варварські народи, насамперед готи та їх союзники, що розпочали періодичні грабіжницькі напади на Причорноморські володіння та балканські провінції Риму. Але наприкінці III — на початку IV ст. становище в імперії стабілізується, а суспільно-політичний лад за часів Діоклетіана та Костянтина Великого зазнає принципових змін у напрямку до ствердження бюрократичної деспотії майже східного типу. З ідеологічного боку цей процес сприяв утвердження єдиної державної релігії — християнства. На деякий час грабіжницькі напади північнопричорноморських народів були припинені завдяки рішучим перемогам римської зброї. Панівна верхівка відповідних об'єднань, у першу чергу — готська за походженням, переходить до впровадження данницької експлуатації навколошніх племен, що проявилося, на нашу думку, у виникненні «держави Германаріха»⁸.

Таким чином бачимо, що процеси суспільного розвитку мешканців Північного Причорномор'я III—IV ст. були органічно пов'язані з внутрішнім розвитком пізньоантичного суспільства, а саме — з його трансформацією від традиційного для Римської імперії становища кінця I ст. до н. е. — початку III ст. н. е. до якісно нового, за своєю суттю вже більш близького до соціально-політичного ладу Візантії наступної доби. Ці зміни ще не зачепили життя віддалених периферійних центрів, таких, як наприклад, Херсонес, де ще тривалий час зберігалося місцеве самоврядування, але яскраво відбивалися на всіх ланках суспільного та культурного процесів найбільш розвинутих імперських провінцій та нової столиці Ромейської держави — Константинополя. Вихід з «кризи III сторіччя», що збігається з часом правління Діоклетіана та його найближчих спадкоємців, у глобальному історичному контексті був переходом від власне пізньої античності до тієї доби, яку С. С. Австрінцев визначає як «ранньовізантійську». Під останньою він розуміє період правлінь від Костянтина I (324—337) до Іраклія (610—641), тобто від союзу імперії з християнством до арабської навали, коли «імперія потрапила у тяжку політичну, економічну та культурну кризу і вийшла з неї іншою державою, з новими проблемами та новими можливостями. У цю добу античність вже була «знята» у гегелівському ро-

⁷ Конрад Н. И. Средние века в исторической науке // Избранные труды. История.— М., 1974.— С. 220—222.

⁸ Павленко Ю. В. Раннеклассовые общества: генезис и пути развития.— К., 1989.— С. 244.

зумінні цього слова, але до кінця ранньовізантійської доби вона не була «завершена», не стала «відрізаною скібою»⁹.

Якщо розглядати історичний процес у Північному Причорномор'ї III—IV ст., конкретніше — 30-х років III — 70-х років IV ст., коли там існували варварські об'єднання на чолі з готами, то вже апріорно можна виділити три періоди. Перший, співвідноситься з фіналом пізньої античності та характеризується грабіжницькими походами варварів на Балкани, Боспор та у Малу Азію. Другий — з переходом від пізньоантичної до ранньовізантійської (як її розуміє С. С. Аверінцев) доби. Він був пов'язаний із стабілізацією римського кордону по Дунаю (за часів Авреліана і Діоклетіана), що змусило варварів припинити напади та упорядкувати власні територіально-політичні відносини. Третій — припадає на початок ранньовізантійської доби (правління Костянтина I та його спадкоємців) та відзначається виникненням у Північному Причорномор'ї ще досить аморфних, але все ж таки за своєю суттю ранньодержавних утворень — остроготів та візіготів. Ці політичні об'єднання фактично були історичними попередниками та аналогами «варварських королівств», що утворились на територіях колишньої Західно-Римської імперії у V—VI ст. і повинні розгляdatись саме у такій якості. Вперше тип «варварського королівства» за часів існування Римської імперії як соціально-політичної цілісності, виникає саме у Північному Причорномор'ї другої чверті IV ст.

Розглянемо тепер із запропонованого боку конкретну історичну ситуацію у Північно-Західному Причорномор'ї, переважно на берегах Дністровського лиману — у Тірі та її околицях.

У першій чверті I тис. н. е. Тіра, як і вся приморська смуга поміж гирлом Дунаю та Дністровським лиманом, перебувала під владою Риму¹⁰. Намагаючись перетворити Тіру у військово-політичний форпост імперії у Північно-Західному Причорномор'ї, римські власті у II ст. поміщають тут підрозділи V Македонського, I Italійського та XI Клавдієвого легіонів¹¹. Очевидно, тут знаходилась і база Мезійської ескадри римського флоту¹². Все це сприяло загальній політичній стабілізації у регіоні, що призвела до економічного піднесення міста та його сільськогосподарських околиць.

Між тим, на початку III ст. ситуація починає докорінно змінюватися. 214 р. Тіра, як і деякі інші західнопонтійські міста, зазнає нападу з боку гетьського за походженням народу карпів, але останні невдовзі були розбиті римськими військами і загроза з боку варварів на деякий час була ліквідована¹³. З цими подіями П. Й. Кашиковський пов'язував напис на честь Мітри на віттарі з Тіри, що був встановлений у тому ж 214 р., та надгробок Лайсфена, сина Мокки, поблизу с. Біленьке Білгород-Дністровського району¹⁴.

За археологічними матеріалами з розкопок Тіри добре простежуються сліди значних руйнувань міських кварталів, розташованих поза римською цитаделлю. Населення, очевидно, знайшло притулок за мурами цитаделі, під захистом римського гарнізону. Знахідки з прямішень 22 і 24, так само як і склад монетних скарбів 1950 та 1958 рр., вказують, що руйнування відносяться саме до подій початку правління

⁹ Аверинцев С. С. Поэтика ранневизантийской литературы.— М., 1977.— С. 5, 6. Також передизаїї, згідно з якою історія Візантії починається з доби правління Константина I, дотримуються і автори «Історії Візантії».— М., 1967.— Т. 1.

¹⁰ Рикман Э. А. Этническая история Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры.— М., 1975.— С. 197.

¹¹ Клейман И. Б. Раскопки помещения вексилляции I Италийского легиона в Тире // МАСП.— 1971.— Вып. 7.— С. 235—238.

¹² Кашиковский П. О. Новые тиранские надписи // Античная Тира и средневековый Белгород.— К., 1979.— С. 87.

¹³ Doruțiu-Boilă E. Incursiunea carilor din anul 214 e. n. // SCIV.— 1973.— Т. 24.— № 3.— Р. 435—441; Кашиковский П. О. Из истории Тиры в первой трети III в. н. э. // Исследования по античной археологии Юго-Запада Украинской ССР.— К., 1980.— С. 78.

¹⁴ Кашиковский П. О. Новые тиранские надписи.— С. 85—88; Кашиковский П. О. Из истории Тиры в первой трети III в. н. э.— С. 79, 80.

імператора Каракали та п'яту зустріч з нападом к'яр-
пів 214 р.¹⁵

Припинення карбування монет у Тірі після правління Олександра Севера також не підтверджує думку про загибель міста у 30-х або 40-х роках III ст., оскільки відомо, що за правління Максиміна Фракійця (235—238) Тіра, як і більшість західнопонтійських міст, дозволу на грошову чеканку не отримала. У цей період в обігу знаходилися монети часів Септімія та Олександра Северів, на яких надкарбувалося виноградне грено¹⁶. У наступні десятиріччя попит внутрішнього ринку також задоволявся надходженням римських грошей, про що свідчать знахідки у Тірі монет Гордіана I (238 р.), Гордіана III (238—244 рр.), Філіппа Араба (244—249 рр.), Валеріана (253—269 рр.), Галіена (253—268 рр.), Клавдія Готського (268—270 рр.) та Діоклетіана (284—305 рр.)¹⁷.

Але ситуація у Північно-Західному Причорномор'ї поступово заострювалась. У 30-і роки III ст. посилюється пересування задунайських варварів. Петро Патрикій, описуючи події 238 р. у цьому регіоні, вперше згадує готів як нижньодунайське плем'я, що мешкає біля римських кордонів десь поряд з карпами. Оскільки достовірних свідчень про присутність тут готів у першій третині III ст. немає, наймовірніше, на Дунаї вони з'являються десь незадовго до відзначеної дати¹⁸. З цього часу розпочинається доба так званих «готських» або «скіфських» воєн, внаслідок яких Рим втрачає всі свої володіння на північ від Дунаю, що і було офіційно визнано імператором Авреліаном 274 р. Безумовно, після цієї дати римського гарнізону в Тірі вже не могло бути. Не міг він там залишатись і 269 р., коли, за свідченням Зосіма, у гирлі Тіраса споряджалися кораблі, пізніше використані у морському поході готів уздовж Західного узбережжя Чорного моря¹⁹.

Точна дата виведення римського гарнізону з Тіри, на жаль, невідома, але, за наведеними вище писемними джерелами, це повинно відбутися до 269 р. З іншого боку, ця подія не могла статися раніше середини III ст., оскільки відомо, що 248 р. римські війська перебували в Ольвії²⁰, а у Тірі на місці приміщення векселяції нова будова була споруджена вже після 253 р.²¹ Тому термін виведення римського гарнізону, разом з яким, напевне, рідне місто лишила і деяка частина його мешканців, як то було і під час евакуації з Дакії²², може бути обмежений 253 та 269 рр.

Виявлення у Тірі варварських типів фібул та римських і боспорських монет середини — другої половини III ст., надходження яких можна пов'язувати з періодом «готських» або «скіфських» воєн, дає підстави припускати, що місто було завойоване варварськими дружинами, які саме в цей час максимально посилили тиск на прикордонні провінції Римської імперії. Крім того, будівництво та оснащення військових кораблів саме у гирлі Тіраса-Дністра, дає можливість вважати, що Тіра стає центром військових зборів варварських народів Північно-Західного Причорномор'я для підготовки загарбницьких походів. А з цього логічно випливає, що з утворежденням варварського пануван-

¹⁵ Сон Н. А. Из истории позднеантичной Тиры // Античная культура Северного Причерноморья в первые века нашей эры.—К., 1986.—С. 142—153.

¹⁶ Зограф А. Н. Монеты Тиры.—М., 1957.—С. 42; Анохин В. А. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья.—К., 1989.—С. 101.

¹⁷ Карышковский П. О., Клейман И. Б. Древний город Тира.—К., 1985.—С. 133.

¹⁸ Баран В. Д., Гороховский Е. Л., Магомедов Б. В. Черняховская культура и готская проблема // Славяне и Русь (в зарубежной историографии).—К., 1990.—С. 42.

¹⁹ Ременников А. М. Борьба племен Северного Причерноморья с Римом в III в. н. э.—М., 1954.—С. 97.

²⁰ IOSPE, I², № 167; Крапивина В. В. К вопросу о застройке Ольвии в II—III вв. н. э. // Античная культура Северного Причерноморья.—К., 1984.—С. 212.

²¹ Клейман И. Б. Раскопки помещения вексилляции ... — С. 235.

²² Дмитриев А. Д. Падение Дакии // ВДИ.—1949.—№ 1.—С. 78—85; Колосовская Ю. К. К истории падения римского господства в Дакии // ВДИ.—1955.—№ 3.—С. 63—84; Кругликова И. Т. Дакия в эпоху римской оккупации.—М., 1955.—С. 154—159; Vladescu C. Armata Romana in Dacia Inferior.—Bucuresti 1983.—Р. 288.

ня у Нижньому Подністров'ї це місто набуває статусу військово-економічного і, можливо, політичного центру відповідного варварського об'єднання. Якщо тут споряджався флот і саме звідси він виришав проти західнопонтійських міст, то, безумовно, сюди ж і підтягувалися різноплемінні військові контингенти на чолі з їх воєводами, які повинні були постачати провіант, виготовляти амуніцію тощо.

Розвиваючи цю думку далі хочемо висловити припущення, що у третій четверті III ст. Тіра починає відігравати роль військово-політичного та господарчо-редистрибутивного центру варварської конфедерації Північно-Західного Причорномор'я, що вела війни з Римом. Будівництво шести тисяч кораблів у гирлі Дністра, про яке повідомляє Зосім, було можливим лише за наявності у цьому районі значних матеріальних та людських ресурсів, а також — осередку військово-політичної влади. До цього ж додамо, що в іншому місці Зосім згадує про залучення полонених та торговців до спорудження кораблів, очевидно, захоплених саме тут (*Zosim*, I, 34, 1). Досить вірогідним є те, що більшість полонених, захоплених варварами впродовж 50—60-х рр., лишалась у Нижньому Подністров'ї.

Таким чином, виявлення у місті римських та боспорських монет і фібул варварських типів середини — другої половини III ст. разом з повідомленнями Зосіма та загально-історичним уявленням ситуації, що склалась у Північно-Західному Причорномор'ї під час «готських» воєн, не тільки переконує нас у продовженні життя на території Тіри, але дає також певні підстави вважати, що вона перетворюється у політично-редистрибутивний центр варварської конфедерації. У складі останньої переважали готські, сарматські та гето-карпські дружини, що панували над підкореним або навіть вивезеним з римських провінцій більш розвинутим, відносно до їх рівня, населенням. На цей час, як і взагалі до гуниської навали, на роль провідного міського центру всього цього регіону крім Тіри не може претендувати жодне інше поселення.

На початку 70-х років завдяки вдалим діям римських військ проти готів, карпів та інших варварських племен, ситуація на Дунаї потроху стабілізується²³. Відмовившись від Дакії та зміцнивши кордон уздовж русла цієї ріки, імперія, особливо за часів Діоклетіана, дає рішучу відсіч варварським нападам. Останні усвідомлюють небезпечність та недоцільність грабіжницьких походів і поступово повертаються до більш мирних форм існування. Саме на цей час припадає розквіт черняхівської культури, один з трьох головних варіантів якої, за В. Д. Бараном, знаходився саме у Північно-Західному Причорномор'ї. Його характерними рисами є такі: кам'яні споруди, великі дво- або трикамерні житла з прибудовами, близькі до будинків античної хори; наземні глинобитні або заглиблені споруди на поселеннях цього регіону трапляються лише зрідка; на могильниках переважають трупопокладення над трупоспаленнями при значній кількості ям із заплічками та підбоем; в інвентарі поселень та могильників значний відсоток імпортного посуду (амфорної тари, червонолакових мисок), який на ряді пам'яток кількісно переважає групу ліпної кераміки; помітна близькість останньої до скіфо-сарматського посуду та кераміки з міст Північного Причорномор'я²⁴.

Наведені дані переконливо свідчать про те, що у матеріальній культурі Північно-Західного Причорномор'я третьої четверті III — третьої четверті IV ст. зберігаються традиції пізньоосллінського, та у тій чи іншій мірі еллінізованого гетсько-скіфо-сарматського місцевого населення частів римського панування. Насамперед це стосується типів господарювання, домобудівництва та поховань, тоді як наявність великої кількості імпортів та монет свідчить про тісні стосунки з Балкано-Дунайськими провінціями; переважно військові у 40—80-х і, мабуть, з кінця III ст. здебільшого торговельні. Військово-політичне панування варва-

²³ Карышковский П. О., Клейман И. Б. Указ. соч.— С. 137.

²⁴ Баран В. Д. Черняхівська культура.— К., 1981.— С. 163, 164.

рів, серед яких домінувала саме готська верхівка (остроготська — у Піоніззях Дніпра та Південного Бугу; візіготська — біля Дністровського лиману та північніше дельти Дунаю), узгоджувалося з відродженням господарства та побуту місцевої людності, яка вже давно вийшла на рівень класових відносин. До цього ж, як свідчать писемні джерела, готи межиріччя Дніпра та Дунаю перебувають по сусіству та у найтісніших стосунках з іншими народами: на заході цього регіону — з сармато-аланами, гето-даками, қарпами, бастарнами, гепідами, тайфалами, тощо, а на сході — з тими ж аланами, венетами та антами, герулами та іншими «скіфами»²⁵. Як відомо з історії, у ролі панівної верхівки ранньодержавного утворення, що формується на строкатому у етнічному відношенні ґрунті, описується варварська військова знать, що починає жити за рахунок переважно позаекономічної експлуатації більш розвинутого, цивілізованого населення підкореного регіону.

У цьому контексті по-новому можемо подивитись на археологічні матеріали з Тіри часів після виходу з цього міста римського гарнізону. Періодом «післяготських» воєн слід датувати пожвавлення будівельної діяльності на території Тіри, яка за відносною хронологією будівельних залишків може бути віднесеною до другої половини III—IV ст. Цим часом датується підвал III та так званий «післяготський» будинок, що існував від кінця III — початку IV ст. до другої половини IV ст. До цього ж періоду належить і вибрукування № 193, що перекривало вулицю попереднього часу, та приміщення № 244 і підвал № 150, що трапився поблизу південно-західної куртини цитаделі. Зовнішній вигляд міста у цей час істотно змінюється. Поруч із збереженням античних традицій у будівництві, плануванні та конструктивних особливостях споруд, спостерігається варваризація та деяка деградація прийомів будівельної техніки. Так, наприклад, покрівля будинків другої половини III—IV ст. була вже не черепичною, а солом'яною або очеретяною²⁶.

Для матеріальної культури мешканців міста того часу найбільш показовим є керамічний комплекс, досліджений при розкопках так званого «післяготського» будинку. Тут знайдені фрагменти та цілі екземпляри амфорної тарі, світильники, червоноглиняна та червонолакова, сіроглиняна та ліпна кераміка, вироби з заліза, бронзи та скла античного походження тощо²⁷. Значний відсоток у цьому комплексі складає сіроглиняний посуд різних форм, частина якого аналогічна кераміці, що побутувала у Тірі та Ольвії у попередню добу²⁸. Це вказує на спадкоємність між населенням Тіри I — середини III ст. та так званого «післяготського» періоду. Разом з тим частина сіроглиняного посуду за формами подібна керамічному комплексу черняхівських та гето-дакійських поселень. Варварські традиції простежуються і у ліпному посуді²⁹. Отже, можна відзначити не лише «вплив» варварських елементів на культуру Тіри другої половини III—IV ст., а й безпосереднє переселення сюди представників відповідних етнічних груп. Останні вступали в певні відносини та змішувались із залишками тубільних мешканців і, на нашу думку, деякою частиною вивезеного під час воєн населення балкано-причорноморських провінцій імперії.

Певних змін зазнає і економічне життя міста. У Тірі відомі монети майже всіх римських імператорів, які правили впродовж 238—270 рр. Найпізніші римські монети відносяться до часів Діоклетіана і були викарбувані до грошової реформи 294 р.³⁰ Відсутність у Тірі римських монет IV ст. яскраво свідчить про певну натуралізацію господарства — процес, що набув глобального поширення у наступні сторіччя

²⁵ Баран В. Д., Гороховский Е. Л., Магомедов Б. В. Указ. соч.— С. 46.

²⁶ Крижницький С. Д., Клейман І. Б. Житловий будинок і укріплення Тіри перших століть нашої ери // Археологія.— 1978.— № 25.— С. 83—96; Крижницький С. Д., Клейман І. Б. Раскопки Тиры в 1963 и 1965—1976 гг.— С. 48—54.

²⁷ Кравченко Н. М., Корпусова В. М. Вказ. праця.— С. 21.

²⁸ Гудкова А. В., Крапивина В. В. Сероглиняная керамика Тиры, Ольвии и памятников черняховской культуры.— К., 1990.— С. 15—21.

²⁹ Кравченко Н. М., Корпусова В. М. Вказ. праця.— С. 34—39.

³⁰ Карышковский П. О., Клейман И. Б. Указ. соч.— С. 133.

не лише у межах колишніх, опанованих потім варварами, територій Римської держави, а й у самій Візантії.

Але і в цей час торговельні та культурні зв'язки населення Тіри з причорноморськими містами, що належали вже фактично до ранньовізантійської суспільної системи, не припиняються. Навлаки, після періоду «готських» воєн, десь з початку IV ст. у Тіру починають надходити характерні провінціально-римські фібули балканського виробництва, зростає кількість імпортної амфорної тари та світильників того ж походження. Надходження амфорної тари у цей час доцільно розглядати у загальному контексті торговельних зв'язків провінційних центрів з територіями, заселеними носіями черняхівської культури³¹, що перебували під владою варварських дружин. Відносно Подністров'я, то саме Тіра повинна була відігравати роль посередника у цій торгівлі.

Між тим, аналіз світильників показує, що у Тірі презентовані всі основні типи цього виду керамічної продукції III—IV ст., розриву у розвитку їх форм не простежується, що повинно було б відбутися при спустошувальному розгромі міста варварами або за умов припинення на тривалий час контактів з причорноморськими провінціями³². Крім цього, наявність у Тірі світильників другої половини III—IV ст. деякою мірою вказує на спадкоємність культурно-релігійного розвитку значної частини мешканців міста. Спеціальні дослідження показали, що незважаючи на найтісніші торговельні стосунки варварів Північного Причорномор'я з пізньоантичними центрами, світильники дуже рідко зустрічаються на поселеннях та у могильниках перших³³.

Таким чином, маємо досить підстав відзначити, що і в останній третині III — третій четверті IV ст. Тіра, як міське поселення з строкатим у соціальному та етнічному відношенні населенням, відігравала важливу економічну та, мабуть, і політичну роль у житті мешканців Нижнього Подністров'я, а, можливо, і більш значної території. Йдеться про Середнє Подністров'я та землі Молдови, що примикають до нього із заходу. Кам'яне домобудівництво (власне — антична традиція у Північному Причорномор'ї) не набуло там поширення, але, як відзначає В. Д. Баран, для цього регіону є характерною значна щільність заселення порівняно з іншими районами черняхівської культури, а на поселеннях великих розмірів (10—20 га) трапляється багато імпортного посуду³⁴. Навряд щоб він надходив сюди іншим шляхом, ніж руслом Дністра, тобто — з Тіри та (або) через неї. Відповідно і свої товари (у першу чергу, мабуть, як переконливо обґрутував М. Ю. Брайчевський — збіжжя³⁵) придністровське населення переважно могло реалізувати у Тірі або через Тіру, що значно підвищувало її економічне та, логічно припускати, політичне значення. Навряд щоб вона в цей час мала конкурентів серед поселень Подністров'я та Лівобережжя дельти Дунаю. А думка про наявність у північнопричорноморських варварів IV ст. ранньодержавних утворень на чолі з готською військовою аристократією³⁶ дозволяє ставити питання про статус Тіри у якості столичного, передусім політико-редистрибутивного, центру одного з них, а саме — об'єднання візіготів-тервінгів, нащадки яких у Західній Європі V—VIII ст. були відомі як вестготи. Цей аспект проблеми вимагає розгляду політичної ситуації, що склалась у Північному Причорномор'ї після доби «готських» воєн.

З свідчень про морські походи з гирла Дністра випливає, що участь у них брали не тільки західні готські угруповання (візіготі-тервінги), а й представники багатьох інших об'єднань, зокрема і східні готи

³¹ Рикман Э. А. Указ. соч.— С. 214, 215.

³² Сон Н. А., Сорочан С. Б. Античные светильники из Тиры // АДСП.— К., 1988.— С. 131.

³³ Зубарь В. М., Сорочан С. Б. Светильники в погребальном обряде античных городов Северного Причерноморья // Античная культура Северного Причерноморья.— К., 1984.— С. 150.

³⁴ Баран В. Д. Вказ. праця.— С. 164

³⁵ Брайчевський М. Ю. Римська монета на території України.— К., 1959.— С. 42, 43.

³⁶ Павленко Ю. В. Указ. соч.— С. 241—245.

(остроготи-грейтунги), які наприкінці III ст. відомі у Нижньому Подністров'ї³⁷. Саме тут або трохи північніше простягався «вал грейтунгів», за яким розпочинались землі тервінгів, котрі у другій половині IV ст. мешкали між Нижнім Дністром та Дунаєм (Ант. Marc.—XXXI, 3, 5). На цій підставі сучасні дослідники вважають, що власне територія, заселена грейтунгами у цей час починалась від Східного Подністров'я на заході та простягалась до межиріччя Дніпра та Дону на сході³⁸. Як зазначав А. Р. Корсунський³⁹, вестготів та остготів IV ст. розмежовував Дністер, при тому, що під владою перших знаходилися землі між пониззями Дністра та Дунаю, Молдова, Східна Румунія та Буковина. Очевидно, таке розмежування підвладних земель між двома готськими об'єднаннями мало місце вже в останній третині III ст.

В останні роки III ст., за доби правління Діоклетіана, Римська держава зміцнила настільки, що знову була здатна рішуче протидіяти варварським нападам. Але звичка жити за рахунок додаткових коштів підштовхувала варварських, передусім, наймовірніше, найбільш могутніх серед них — остроготських, володарів до пошуку нових шляхів забагачення. У новій ситуації вони були пов'язані з організацією данницької експлуатації власних сусідів. Переможений римлянами 332 р. остроготський король Гіберіх невдовзі нападає на вандалів та повертається з великою здобиччю, а його спадкоємець Германаріх починає завоювання навколишніх племінних об'єднань та стягнення з них данини. Візіgotи, що безпосередньо межували з грейтунгами та були їх найближчими «родичами», мабуть, ще раніше перебували з останніми у певних союзницьких відносинах. Але зміцнення державності та централізації за правління Германаріха сприяло, як можемо вважати, зростанню серед тервінгів сепаратистських настроїв. Десь 365—367 рр. візіgotи вийшли із складу «держави Германаріха» та на чолі з їх власним володарем Атанаріхом (366—381) витримали важку боротьбу з легіонами імператора східної половини Римської держави Валента (364—378). Саме в цей час у вестготів формується власна писемність та набуває широкого поширення християнство (у його аріанській формі). В аспекті культурного розвитку це відповідало остаточному утвердженю ранньодержавного утворення, яке повинно було мати, відповідно, і свій столичний центр — осередок влади та місце концентрації додаткового продукту у руках його панівної верхівки. Найбільш імовірно, що за часів Атанаріха (а, можливо, і значно раніше) ці функції виконувала саме Тіра, але, звичайно, не як античне місто, а як, за своєю нововою суттю, ранньоміський столичний центр вестготського варварського королівства. На цей час останнє за своїм суспільно-політичним розвитком відповідало, як то довів А. Р. Корсунський⁴⁰, тому щаблю, на якому знаходились франки наприкінці V ст., за доби утвердження їх ранньодержавного утворення. У третій четверті IV ст. візіgotи, як, мабуть, і остроготи, за рівнем свого суспільного та культурного розвитку випереджали інші варварські об'єднання, що існували вздовж кордонів Римської імперії, більш ніж на сторіччя. Вважаємо, що це сталося саме тому, що у попередні десятиліття під владою їх дружин опинилося міське цивілізоване населення пізньоантичних центрів Північно-Західного Причорномор'я, серед яких Тіра посідала одне із значних місць як у I — першій половині III ст., так і після доби «готських» воєн, аж до гуннської навали.

Доля Тіри наприкінці IV ст. нам невідома, але є всі підстави вважати, що вона була найтіснішим чином пов'язана з падінням ранньодержавного візіgotського об'єднання. Незважаючи на енергійні дії Атанаріха, який розпочав спорудження багатокілометрового валу, щоб захиститись від кочовиків, гуни, які до цього часу вже підкорили остро-

³⁷ Ременников А. М. Борьба племен ... — С. 129—138; Буданова В. П. Передвижения готов ... — С. 172, 173.

³⁸ Баран В. Д., Гороховский Е. Л., Магомедов Б. В. Указ. соч.— С. 44.

³⁹ Корсунский А. Р. Указ. соч.— С. 55.

⁴⁰ Там же.— С. 74.

готів, у 376 р. форсували Дністер та через Буджацькі степи вийшли до римських кордонів⁴¹. Не маючи змоги протидіяти ворогам, король із значною кількістю візготів відійшов за Карпати, у Трансільванію, тоді як інша, мабуть, більш багатолюдна частина населення понизь Дністра, Прута та Серета на чолі з Фрідігерном та Алавівом кинулась тікати за Дунай, де імператор Валент відвів їм землі — у Фракії. Звідси, після розгрому римського війська під Адріанополем (378 р.) розпочалося їх пересування на захід — аж до Південної Франції та Іспанії, де, після розгрому Риму у 410 р., вони й утворюють власну державу з центром у Тулузі, а потім — у Толедо. Це простежується і за археологічними джерелами⁴².

Напевне, з подіями доби гунінської навали і слід пов'язувати припинення життя у межах античної Тіри, де від пожежі гине так званий «післяготський дім»⁴³, про який вже йшлося вище. Показовим у цьому відношенні є і те, що найбільш пізня римська монета, що походить з Тіри, карбувалась за імператора Валентиніана (364—375 рр.)⁴⁴ і на сьогоднішній день є найбільш пізньою річчю, яка має точну дату. Зрозуміло, що саме в цей час зникає і те ранньополітичне варварське об'єднання Північно-Західного Причорномор'я, на чолі якого стояла військова верхівка візготів. Але з початку V ст. розпочинається бурхлива доба утворення «варварських королівств» на територіях Західно-Римської імперії. Вестgotи, що вже мали майже сторічний досвід співіснування з античним міським населенням, відігравали у цьому процесі одну з провідних ролей.

Від початку III до кінця V ст. н. е. Середземноморсько-Європейський світ зазнав найістотнішої трансформації. Якщо ми розглянемо його за доби Антонінів чи Северів, то побачимо могутню Римську імперію, на північ від кордонів якої, що простягалися по Рейну, Дунаю, схилами Карпат та Буджацьким степом, тільки починали складатися ще досить нестійкі надплемінні утворення варварів — маркоманів, квадів, язигів або, разом із гетами та сарматами, готів. Інколи останнім щастить пробитись за ліmes та пограбувати одну з прикордонних провінцій, але кара настигає неминуче: і Марк Аврелій чи Каракалла святкували свій черговий тріумф з приводу перемоги над варварами.

Та зовсім інша ситуація простежується у другій половині V ст., тим більше — після 476 р. Від Римської держави лишилася лише її східна половина. Але всупереч політичним бурям, що нахлинули на Західну імперію, Ранньовізантійська держава поступово, протягом V ст. стабілізується і міцніє. На захід від неї бачимо ряд нових, синкретичних, ранньодержавних утворень: Одоакра, а потім остготів у Італії, ефемерну «імперію» Непота у Іллірії, королівства бургундів, алеманів та франків по Роні та Рейну, величезну вестготську державу, що розкинулась від Луари до Гібралтару, чи королівство вандалів у Північній Африці, разом з Сардинією, Корсікою та Балеарськими островами. На уламках пізньоантичного світу виникає новий, ранньосередньовічний, де (якщо не торкатись Азії) основними контрагентами стають бюрократична ранньовізантійська держава та «варварські королівства». На території колишніх західно-римських провінцій ортодоксально-християнському (хоча і зі значними пережитками язичництва) латиномовному населенню протистоїть переважно (за винятком франків з кінця V ст.) аріанська, варварська за походженням, військова верхівка.

Між цими двома, у певному відношенні протилежними, соціо-культурними системами та відповідними їм історичними епохами, як своєрідну перехідну форму, маємо ситуацію десь близько до середини IV ст.

⁴¹ Вулле Р. Верхний вал Бессарабии и проблема гревтунгов к западу от Днестра // МИА Юго-Запада СССР и РНР.— Кишинев, 1960.— С. 269—273; Бондарь Р. Д. Некоторые проблемы истории нижнедунайского лimesа // ВДИ.— 1973.— № 3.— С. 153.

⁴² Брайчевський М. Ю. Готи в Надчорноморщині (до постановки проблеми) // Археологія.— 1989.— № 1.— С. 113.

⁴³ Крижанецький С. Д., Клейман І. Б. Вказ. праця.— С. 91.

⁴⁴ Каракаловский П. О., Клейман И. Б. Указ. соч.— С. 139.

Тоді по Рейнсько-Верхньодунайському лімесу західним римським провінціям ще протистояли міжплеменні об'єднання германців, а у Північному Причорномор'ї та на Нижньому Дунаї вже візантійській за своєю історичною суттю східно-римській імперії — ранньодержавні ж візготське та остроготське «варварські королівства», серед деякої частини населення яких теж починало поширюватися християнство. Як свідчать археологічні дослідження останніх років у їх системі певну, і, вважаємо, досить значну, роль протягом майже всього IV ст., до гунської навали, відіграють постійні поселення міського типу. Серед останніх одне з провідних місць належало Тірі.

Ю. В. Павленко, Н. А. Сон

ПОЗДНЕАНТИЧНА ТИРА И РАННЕГОСУДАРСТВЕННОЕ ОБЪЕДИНЕНИЕ ВИЗИГОТОВ

Стаття посвящена сложному и недостаточно разработанному вопросу о синтезе позднеантичных и варварских элементов в Северном Причерноморье во второй половине III—IV вв. Одним из наиболее показательных в этом отношении регионов является Нижнее Поднестровье, где имел место синтез позднеантичной и варварской культуры, на основе которого, видимо, и возникло раннеполитическое объединение вестготов. В жизни этого пестрого в этническом отношении государственного образования важное место занимала Тира, население которой подвергалось внеэкономической эксплуатации со стороны варварской знати. В конце IV в. раннегосударственное объединение вестготов, несмотря на энергичные действия Атанариха, было разгромлено гуннами, которые, форсировав Днestr, вышли на границы Восточно-Римской империи. Очевидно, с этими событиями и следует связывать прекращение жизни на территории античной Тиры, которая разделила судьбу раннеполитического варварского образования, во главе которого стояла военная верхушка вестготов.

Yu. V. Pavlenko, N. A. Son

LATE-ANCIENT TIRA AND EARLY STATE OF VISIGOTH UNIFICATION

The paper is devoted to a complex and poorly developed problem on synthesis of the late ancient and barbarian elements in the Northern Black Sea area in the second half of the 3d-4th centuries. The Lower Dnestr area is one of the most demonstrative regions in this respect because there was a synthesis of late-ancient and barbarian culture which underlie, apparently, the early political unification of Visigoths. The city of Tira whose population was subjected to the extraeconomical exploitation from the side of the barbarian nobility took a significant place in life of this ethnically diverse state formation. At the end of the 4th century the early-state unification of Visigoths despite of the energetic actions of Atanarikh was smashed by Huns which came to the borders of the Eastern Rome empire forcing the Dnestr river. These events very likely account for cessation of life in the territory of the ancient Tira which had the same destiny as the early political barbarian formation governed by the military upper crust of Visigoths.

Одержано 26.09.90

БОСПОР У РАНЬОВІЗАНТІЙСКИЙ ЧАС

А. В. Сазанов

У зв'язку з передатуванням шарів та комплексів Боспору ранньовізантійського часу в статті робиться спроба створення нової концепції його історії в цей період.

© А. В. САЗАНОВ, 1991

Відповідно до загальноприйнятої у наш час концепції, гуннське нашестя кінця IV ст. н. е. спричинило загибель античного Боспору. З V ст. н. е. розпочинається ранньохристиянський період. Однак праці останніх років продемонстрували хиткість однієї з основ цієї концепції — хронології колонок шарів міст і поселень Боспору IV—VII ст. н. е.

Метою даної статті є спроба запропонувати нову концептуальну картину історичного розвитку Боспору IV—VII ст. н. е. на сучасному рівні вивченості матеріалу. Йдеється про нове датування і зміни в хронології матеріалів, традиційно датованих IV—V або III—IV ст. н. е.¹ Для відтворення такої концептуальної картини необхідно передусім розібратись у джерелах виникнення концепції історії Боспору IV—VIII ст. н. е.

З точки зору історіографії концепція гуннського розгрому складалась у два етапи. Спочатку досліджувались писемні джерела, а потім намагались підтягнути до одержаних результатів археологічні матеріали.

Писемні джерела з даної проблеми ретельно вивчалися Ю. Кулаковським та О. Васильєвим. Ю. Кулаковський відзначав, що у збережених свідченнях про гуннів немає спогадів про перебування їх у Криму і участь у руйнуваннях міст. Разом з тим дослідник вважав, що набіги гуннів зачіпали і дану територію. Посилаючись на Іордана, Агафія, Зосима, автор відносить появу гуннів у степах Передкавказзя і Таврії до IV ст. н. е. Однак Фанагорія та Боспор (Пантікапей) уціліли. Гуни на Боспорі утвердилися лише після смерті Атілли². Таким чином, Ю. Кулаковський вбачав у давніх легендах відбиток реальних історичних подій — завоювання гуннами Боспору, хоча й із значними застереженнями.

Детальніше тезу про гуннське нашестя за писемними джерелами було обґрутовано О. Васильєвим. Появу їх на Боспорі він відносить до сімдесятих років IV ст. н. е., свідченням чого є легенди про лань і корову. Разом з тим, автор відзначав, що у нас замало матеріалів, які підтверджують думку про підкорення Кримського півострова в результаті нашестя гуннів. Головна хвиля гуннів прокотилася далі на захід, невелика — загарбала Боспор. Його джерелознавче обґрутування, побудоване за пам'ятками: Євнапій — Созомен — Зосим — Іордан — Приск — Агафій³ і нині не зазнало змін. Усі наступні дослідники посилаються на О. Васильєва або на його добірку писемних джерел, залишаючи поза увагою здогадки, обережність і застереження автора.

Отже, на першому етапі концепція гуннського розгрому Боспору наприкінці IV ст. н. е. була сформульована за писемними джерелами.

Археологічні дослідження пізньоантичних-ранньохристиянських шарів міст Боспору спричинили необхідність узгодження археологічного матеріалу з даними писемних джерел. Такі праці складають другий історіографічний етап. Його метою є набуття загальної картини розвитку, тобто віднесення пізньоантичного Боспору до тієї чи іншої моделі. На жаль, багато в чому над дослідниками тяжіла модель генезису феодалізму — розгром варварами Західної Римської імперії та утворення варварських королівств.

Вперше археологічний матеріал був поєднаний з писемними джерелами В. Ф. Гайдукевичем у 1949 р. Цьому передувала розробка хронології пізньоантичних шарів Тірітаки, де були зафіковані нашарування III—IV ст. н. е. із слідами пожежі і скарбу 340 р. н. е. В. Ф. Гайдукевич відзначав, що сліди пожежі, що охопила міські будови, простежувалися повсюди у Тірітакі при розкопках залишків споруд пізньоантичного часу. В цілому основні матеріали даної доби у Північному Причорномор'ї датуються за хронологією пізньоантичних шарів Тірітаки⁴.

¹ Сазанов А. В., Иващенко Ю. Ф. К вопросу о датировках позднеантичных слоев городов Боспора // СА.—1989.—№ 1; Сазанов А. В. О хронологии Боспора ранне-византийского времени // СА.—1989.—№ 4.

² Кулаковский Ю. Прошлое Тавриды.—Спб., 1914.—С. 54—58.

³ Васильев А. А. Готы в Крыму // МРАИМК.—1921.—Т. 1.—С. 287—297.

⁴ Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство.—М.—Л., 1949.—С. 480—482; Гайдукевич В. Ф. Раскопки Тиритаки в 1935—1940 гг. // МИА.—1952.—№ 25.—С. 133, 134.

Висновки, здобуті при дослідженні знахідок з Тірітаки, були поширені В. Ф. Гайдукевичем на всю територію Боспору. На його думку, події 70-х рр. IV ст. н. е. спричинили остаточний розпад Боспорського царства. Жодних ознак його існування пізніше не виявлено. Тут же В. Ф. Гайдукевич посилається на свідчення писемних джерел, про які йшлося вище⁵. Неважаючи на те, що 1971 р. у німецькому виданні «Боспорського царства» дослідник переглянув свою думку про його розпад наприкінці IV ст. н. е., маючи на увазі післягунінський період, і фактично відмовився від датування пізньоантичних шарів Тірітаки III—IV ст. н. е., сучасні дослідники продовжують посилатися на книгу 1949 р.⁶

Посилуючись на О. Васильєва, Ю. Кулаковського, В. Ф. Гайдукевича, А. Л. Якобсон пише про гуннський розгром і припинення існування Боспорського царства⁷.

У загальнюючій книжці І. Т. Круглікової «Боспор в позднеантичное время» заличено більше археологічних пам'яток, які свідчать про гуннське нашестя. Автор дотримується думки, що Азіатський Боспор також зазнав гуннського розорення. Невеликі поселення були знищенню повністю, а великі міста — дуже зруйновані. Гуни спустошили і Європейську частину Боспору. Держава, що виникла на руїнах Боспорського царства, мала вже інший характер, наближаючись до варварських королівств середньовіччя⁸.

Стаття М. І. Сокольського «Гуни на Боспоре» стала заключним етапом обґрунтування прийнятої на цей час концепції історії Боспору в пізньоантичний період. Автор посилається на викладені в праці О. Васильєва легенди про перехід гуннів через Боспор і детально розглядає матеріали із шарів загиблі відповідних пам'яток. «Як правило,— зазначає М. І. Сокольський,— загибель міст та поселень була пов'язана з драматичними подіями, пожежею, розгромом, після яких життя припиняється до VIII—IX ст. н. е.». За М. І. Сокольським, загибель сталася в 70-х рр. IV ст. н. е., оскільки в шарах пожарищ відсутні знахідки, характерні для післягуннського часу. Шлях гуннів пролягав через Азово-Прикубанські степи на Таманський півострів, далі через Тирмабу — Кепи — Фанагорію — Гермонассу — Іллічівку до протоки, потім — через затоку — Пантікапей і Тірітаку⁹.

Так 1960 р. склалася сучасна концепція історії пізньоантичного Боспору. В 1970-х рр. вона була доповнена та поглиблена. Згідно з окремими пам'ятками концепція конкретизувалася Н. С. Беловою (Кітей), М. М. Кобиліною (Фанагорія), О. О. Масленниковим (Східний Крим), В. Д. Блаватським (Пантікапей)¹⁰. На пам'ятки Нижнього Подоння концепція була поширена Д. Б. Шеловим. Автор звертає увагу на парадоксальний факт — відродження Танаїса під владою гуннів. За знахідками монет та інших матеріалів видно, що Танаїс був відбудований у

⁵ Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство.— С. 483.

⁶ Gaidukevic V. Das Bosporische Reich.— Berlin, 1971.— S. 513; Николаева Э. Я. Боспор после гуннского нашествия: Автореф. дис. ... канд. истор. наук.— М., 1984.— С. 3, 12, 13.

⁷ Якобсон А. Л. Раннесредневековые поселения Восточного Крыма // МИА.— 1958.— № 85.— С. 459—467.

⁸ Кругликова И. Т. Боспор в позднеантичное время.— М., 1966.— С. 24.

⁹ Сокольский Н. И. Гуны на Боспоре // Studien zur Geschichte und Philosophie des Altertums.— 1968.— Bd. II.— S. 256—261.

¹⁰ Белова Н. С. Археологические разведки в Китае // КСИА АН СССР.— 1957.— № 83.— С. 89; Кобылина М. М. Разрушения гуннов в Фанагории // Вопросы древней и средневековой археологии Восточной Европы.— М., 1978; Белова Н. С. Керамическое производство в Фанагории в IV в. // СА.— 1966.— № 3.— С. 172, 185, 186; Белова Н. С. Фанагория // МИА.— 1966.— № 57; Масленников А. А., Чевелев О. Д. Разведочные раскопки на городище Генеральское // КСИА АН СССР.— № 182.— 1985.— С. 55; Масленников А. А., Чевелев О. Д. Новые памятники античного времени на северном побережье Керченского полуострова // КСИА АН СССР.— 1981.— № 168.— С. 82; Блаватский В. Д. Пантікапей. Очерки истории столицы Боспора.— М., 1964.— С. 214; Блаватский В. Д. Отчет о раскопках Пантікапея в 1945—1949, 1952, 1953 гг. // МИА.— 1962.— № 103.— С. 28—30, 63—65.

70—80-х рр. IV ст. н. е. Д. Б. Шелов пише, що «розкопки останніх років показали, що Танаїс кінця IV — початку V ст. н. е. не був занепалим і бідним селищем. Знову була заселена майже вся територія колишнього міста... Відродження Танаїса під владою гуннів тільки на перший погляд здається парадоксальним явищем. Гунни руйнували міста, які зустрічалися їм на шляху, винищували і виганяли населення, але в глибині гуннської держави повинні були існувати ремісничі поселення й торгові центри...»¹¹ Разом з тим Д. Б. Шелов відзначає, що археологічно присутність гуннів у Танаїсі майже не підтверджується, наявність же окремих «гуннських» речей ще не може служити доказом присутності гуннів у складі населення Танаїса. Крім того, деякі особливості антропологічного матеріалу, котрі можна було б прийняти за сліди гуннського впливу, відомі в танаїському краніологічному матеріалі задовго до гуннського нашестя, ще II—III ст. до н. е.¹²

Суперечність основних положень статті Д. Б. Шелова досить очевидна.

В. Д. Блаватський у своїй статті (1973 р.) на основі аналізу свідчень античних авторів про гуннів і залучених археологічних матеріалів підводить підсумок дослідженням Боспору IV—V ст. н. е.¹³ Дослідник вважає, що Аімм Амміан Марцеллін розповідає про пересування основної маси гуннів через Дон, Дніпро та Дністер, які досягши кордонів імперії, спонукали готів до переправи через Дунай. Разом з тим, автор пише, що інша частина гуннів, очевидно менша, але сильніша, пройшла через азіатську частину Боспорської держави, знищуючи все на своєму шляху. Переправившись на півночі Керченської затоки, вони напали на Європейський Боспор¹⁴.

Далі В. Д. Блаватський викладає уже розглянуту вище версію писемних джерел і матеріали руйнацій Боспорських міст. Автор вважає, що розкопками, проведеними у різних частинах Боспорської держави, виявлені величезні руйнування, причиною яких було нашестя гуннів. Це — руїни, пожежі, непоховані людські кістяки та закопані і невириті скарби. Після гуннського погрому уцілілі міста, хоча і зменшились за розмірами, відігравали відносно більшу, ніж раніше роль, а населення хори, очевидно, стало досить нечисленним. Таким чином, на думку В. Д. Блаватського, Боспорська держава, яка пережила страшне спустошення, була змущена злідарювати, перебуваючи у більшій або меншій залежності від гуннів¹⁵.

Разом з тим В. Д. Блаватський відзначає, що після відходу гуннів Боспорська держава була відновлена¹⁶.

Розглянута концепція історії Боспору IV—VI ст. н. е., загальноприйнята нині, знайшла своє відображення на сторінках багатотомного видання «Археология СССР»¹⁷.

Однак у 1970-х рр. А. К. Амброзом була створена нова хронологічнашкала старожитностей IV—VII ст. н. е., яка спричинила «революцію в хронології». Автор на основі взаємозустрічаємості речей у похованьних комплексах передатував поховання IV—V ст. (як вважалося на той час) на V—VII ст. н. е.¹⁸ При суперечливості абсолютної хронології і методичних посилань (типологія — хронологія), А. К. Амброз, на нашу думку, має рацію відносно хронології більшості дат та принципової

¹¹ Шелов Д. Б. Волго-Донские степи в гуннское время // Вопросы древней и средневековой археологии Восточной Европы.— М., 1978.— С. 85, 86.

¹² Там же.— С. 87.

¹³ Блаватский В. Д. Боспорское царство в позднеантичное время // Блаватский В. Д. Античная археология и история.— М., 1985.— С. 251—256.

¹⁴ Там же.— С. 252.

¹⁵ Там же.— С. 253, 254.

¹⁶ Там же.— С. 255, 256.

¹⁷ Археология СССР. Античные государства Северного Причерноморья.— М., 1984.— С. 21.

¹⁸ Амброз А. К. Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы // СА.— 1971.— № 2, 3; Амброз А. К. Хронология раннесредневековых древностей Восточной Европы V—IX вв. п. э. // НА ИА АН СССР.— Р-2.— № 2142.

постановки питання про ревізію хронології¹⁹. Це, однак, не означає, що ми згодні з усіма абсолютною датами, запропонованими А. К. Амброзом. Справедлива оцінка його хронології викладена в книжці І. С. Каменецького, Б. І. Маршака, Я. А. Шера «Аналіз археологіческих источников»²⁰.

З моменту виходу статей А. К. Амброза минуло понад 20 років, за цей час більшість дат було скориговано. Сучасний рівень розробок хронології відбивають праці О. І. Айбабіна, в основі яких лежить хронологія А. К. Амброза²¹.

Вирішальними для принципового передатування шарів пізньоантичних міст Боспору стали результати робіт на Іллічівському городищі, які дали можливість передатувати пам'ятку з IV ст. н. е. на третю чверть VI — першу половину VII ст. н. е. Загибель городища віднесена Е. Я. Ніколаєвою до 576 р. н. е.²² Разом з тим пізніше був знайдений ще один шар пожежі, який датувався першою чвертю VII ст. н. е. Тим самим виявилась підірваною археологічна аргументація традиційної хронології, побудованої після праць Н. І. Сокольського на основі матеріалів Іллічівського городища²³.

1983—1985 рр. автор передатував шари Тірітаки, Кітея та інших пам'яток Боспору з III—IV ст. н. е. на другу чверть VI ст. н. е. (час виникнення шару)²⁴. Побудова синхронізаційних колонок для міст та поселень Боспору дала можливість виділити три етапи в історії міст Боспору ранньоізантійського часу: перший період — кінець IV — друга чверть VI ст. н. е., другий — третя чверть VI ст. н. е., третій — кінець VI — перша половина VII ст. н. е.²⁵

Перший період завершується зруйнуванням більшості поселень і міст у межах другої чверті VI ст. н. е.

У Кепах, Патреї, Тірітаці в шарі пожежі цього часу трапились монетні скарби²⁶. У Кепах, Тірітаці, Батарейці-1 у тому ж шарі виявлено рештки людини²⁷. Археологічний контекст виключає їх зв'язок з похованнями. В Тірітаці, Фанагорії, Зеноновому Херсонесі, Пантікапеї, Кепах у шарі пожежі знайдені кістяні наконечники стріл²⁸. В Тірітаці,

¹⁹ Засецкая И. П. Некоторые итоги изучения хронологии памятников гунинской эпохи в южнорусских степях // АСГЭ.—1986.—№ 27; Засецкая И. П., Маршак Б. И., Шукин М. Б. Обзор дискуссии на симпозиуме // КСИА АН СССР.—1979.—№ 158.

²⁰ Каменецкий И. С., Маршак Б. И., Шер Я. А. Анализ археологических источников (возможности формализованного подхода).—М., 1975.—С. 145—151.

²¹ Айбабин А. И. Проблемы хронологии могильников Крыма позднеримского периода // СА.—1984.—№ 1; Айбабин А. И. Этническая принадлежность могильников Крыма IV — первой половины VII в. н. э. // Материалы к этнической истории Крыма.—К., 1987.

²² Николаева Э. Я. Указ. соч.—С. 8, 10, 16; Николаева Э. Я. Пифосы Ильичевского городища // КСИА АН СССР.—1983.—№ 174.—С. 110.

²³ Николаева Э. Я. Поселение у д. Ильич // КСИА АН СССР.—1981.—№ 168.

²⁴ Сазанов А. В., Иващенко Ю. Ф. К вопросу о датировках ...; Сазанов А. В. О хронологии Боспора ...

²⁵ Сазанов А. В. О хронологии Боспора ... — С. 56—58.

²⁶ Сокольский Н. И. Отчет об археологических исследованиях Таманской экспедиции ИА АН СССР в 1962 г. // НА ИА АН СССР.—Р-1.—№ 2524.—С. 18, 19; Голенко К. В., Сокольский Н. И. Клад 1962 г. из Кеп // НЭ.—1968.—№ VII.—С. 72; Голенко К. В. Клад монет, найденный в 1951 г. в Патреї // СА.—1957.—№ 2; Голенко К. В. Второй Патрейский клад монет (1951 г.) // НЭ.—1960.—№ 1; Харко Л. П. Тиритакский монетный клад 1946 г. // ВДИ.—1949.—№ 2; Фролова Н. А., Николаева Э. Я. Ильичевский клад монет 1975 г. // ВВ.—1978.—№ 39.—С. 177.

²⁷ Сокольский Н. И. Отчет об археологических исследованиях Таманской экспедиции в 1962 г. ... — С. 18; Гайдукевич В. Ф. Раскопки Тиритаки и Мирмаксия в 1946—1952 гг. // МИА.—1958.—№ 85.—С. 180; Гайдукевич В. Ф. Раскопки Тиритаки в 1935—1940 гг. ... — С. 52, 119, 121; Сокольский Н. И. Крепость на городище у хутора Батарейка-1 // СА.—1963.—№ 1.—С. 188.

²⁸ Блаватский В. Д. Отчет о раскопках Пантикапея в 1945—1949, 1952, 1953 гг. // МИА.—1962.—№ 103.—С. 61.—Рис. 46, 4, 5; Кобылина М. М. Отчет о раскопках Фанагории в 1964 г. // НА ИА АН СССР.—Р-1.—№ 2897.—С. 12; Долгоруков В. С. Отчет о работе в Фанагорийской экспедиции в 1976 г. // НА ИА АН СССР.—Р-1.—№ 5877.—С. 18; Сокольский Н. И. Отчет об археологических исследованиях Таманского отряда ИА АН СССР в 1960 г. // НА ИА АН СССР.—Р-1.—№ 2064.—С. 25; Сокольский Н. И. Отчет об археологических раскопках городища Кепы у восточной

Пантікапеї, Кепах виявлені ядра або камені для праці²⁹. У Тірітаці знайдені «гунські» амулет і лук³⁰. Усе це свідчить про загибель міст Боспору в результаті несподіваного нападу.

Тепер розглянемо повідомлення візантійських авторів. Прокопій Кесарійський у «Війні з готами» згадує Фанагорію і Кепи як невеликі міста і продовжує «... Кепи й Фанагорія здавна були підкорені ромеями, такими вони були і в мій час. Але недавно деякі із варварських племен взяли їх зруйнували їх дощенту»³¹.

Звістка Прокопія узгоджується з відомим фактом про підкорення Боспору Візантією при Юстині I³². Відомо, що «Війна з готами» була написана Прокопієм 543/545—550 рр. н. е.³³ Отже, руйнація Кеп і Фанагорії відбулася між 528 і 543/50 рр. н. е.³⁴ У «Війні» з персами» Прокопій вкладає до вуст вірмен, які звертаються до Хосрова, слова: «Чи не послав він (Юстиніан — A. C.) до боспоритів, півландних гуннам своїх воєначальників і чи не підкорив собі це місто (Боспор — A. C.) без будь-якого на те права»³⁵.

Враховуючи цей уривок про підкорення боспорян Юстиніаном I, які до цього були під владою гуннів, дату розгрому можна ще звузити — це могло відбуватися між 527 і 543/550 рр. н. е.

Загибель поселень Європейського Боспору в результаті нападу ззовні у другій четверті VI ст. н. е. узгоджується з повідомленнями Іоанна Малали, псевдо-Діонісія Тельмахського і Феофана про захоплення Боспору 527/8 або 534 рр. н. е. гуннами, пов'язане з історією царевича Горда (Грода)³⁶.

Основною, найімовірніше, є розповідь Малали. Феофан компілює це повідомлення з істотними доповненнями з невідомого джерела. Підій реконструюються таким чином. Гунський царевич Горд (Грод), прийнявши християнство у Константинополі, був посланий Юстиніаном до своєї країни охороняти візантійські володіння на Боспорі. До самого ж міста — Боспору — був відправлений візантійський гарнізон. У результаті змови гунських жерців Горд був убитий, а гунни захопили Боспор, знищивши візантійський гарнізон. Дізнавшись про це, Юстиніан направив війська на Боспор і підкорив його Візантійській імперії, вигнавши гуннів³⁷.

Як бачимо, подію, яка спричинила руйнацію міст Європейського Боспору в другій четверті VI ст. н. е. була гунська навала, зафікована Феофаном під 527/8 рр. н. е., псевдо-Діонісієм — 534 р. н. е., пов'язана з так званою «історією Горда».

Руйнування ж міст Азіатського Боспору, простежене за археологічними матеріалами, підтверджує повідомлення Прокопія Кесарійського про руйнування Кеп і Фанагорії сусідніми племенами, яке відбулося безпосередньо перед підкоренням Боспору імператору Юстиніану.

оконечности Таманского залива в 1959 г. // НА ИА АН СССР.— Р-1.— № 1899.— С. 29.— Рис. 97.

²⁹ Сокольский Н. И. Каменные ядра из Пантикалея // МИА.— 1962.— № 103.— С 247.— Рис. 1, 2; 2, 3.— С. 249.— Рис. 4, 7, 9.

³⁰ Гайдукевич В. Ф. Раскопки Тиритаки и Мирмекия в 1946—1952 гг. ... — С. 173.— Рис. 27; Шелов Д. Б. Антропоморфный амулет из Танаиса // Древности Евразии в скіфо-сарматское время.— М., 1984; Гайдукевич В. Ф. Некоторые итоги раскопок Тиритаки и Мирмекия // ВДИ.— 1947.— № 3.— С. 200.— Рис. 7.

³¹ Прокопий из Кесарии. Война с готами.— М., 1950.— С. 388; Procopii Caesariensis рорега отміні.— Lipsiae, 1963.— V. 2.— De bellis, VIII.— IV. 5.27—29.— S. 508.

³² Якобсон А. Л. Раннесредневековые поселения Восточного Крыма ... — С. 460.

³³ Удалецова З. В. Прокопий Кесарийский и его «История войн с готами» // Прокопий из Кесарии. Война с готами.— М., 1950.— С. 11; Блаватский В. Д. Боспорское царство в позднеантичный период ... — С. 256.

³⁴ Артамонов М. И. История хазар.— Л., 1962.— С. 89.

³⁵ Прокопий Кесарийского история войн римлян с персами в двух частях (книгах). Перевод С. Дестуниса.— СПб., 1862.— С. 23, 24; Якобсон А. Л. Раннесредневековые поселения Восточного Крыма ... — С. 462.

³⁶ Ioannis Malalae Chronographia.— В. 1931.— 430.20—433; Пигулевская Н. В. Сирийские источники по истории народов СССР.— Л., 1941.— С. 87; Чичуров И. С. Византийские исторические сочинения: «Хронография» Феофана, «Бревиарий» Никифора.— М., 1980.— С. 50, 51.

³⁷ Чичуров И. С. Византийские исторические сочинения ... — С. 50, 51, 79.

Постає питання — оскільки ці події відбулися в один час, таک їх відомляє з одного боку Прокопій, а з іншого — Малала, псевдо-Діонісій та Феофан, можливо, йдеться про одну й ту ж саму подію?

На підтвердження такої гіпотези свідчать такі обставини.

По-перше, хронологія, здобута за джерелами та археологічними матеріалами. Руйнації, про які згадує Прокопій, сталися в період правління Юстиніана I між 527/8 та 543/50 рр. н. е., події історії Горда — в 527/8 або 534 р. н. е. Археологічний матеріал шарів, пов'язаних з обома подіями, синхронний, що свідчить про їх одночасовість. Обидві групи джерел підтверджують підкорення боспорян Юстиніаном відразу ж після гуннської навали на Боспор.

По-друге, «почерк» нападу. Скрізь у шарі пожежі другої чверті VI ст. н. е. трапляються однотипні кістяні наконечники стріл, які нагадують відоме місце у Амміана Марцелліна про гуннські кістяні наконечники³⁸. Вони відомі в хунну³⁹.

По-третє, стратиграфія. На всіх пам'ятках Боспору зафіксовано тільки по одному шару пожежі другої чверті VI ст. н. е., а не по два, що могло бути у випадку двох послідовних нападів.

По-четверте, локалізація нападаючих. У Феофана Горд (Грод) — цар гуннів, які живуть поблизу Боспора (ο'λεξδιον)⁴⁰. У Прокопія місто зруйнувало варварське плем'я, яке жило по-сусіству з Боспором⁴¹. Така локалізація показує, що це були, наймовірніше, утургури, що населяли район Східного Приазов'я аж до річки Танаїс⁴².

Таким чином, аналіз археологічних матеріалів та писемних джерел підтверджує, що всі автори — Іоанн Малала, псевдо-Діонісій, Феофан та Прокопій пишуть про одну й ту саму подію — загарбання Боспору гуннами, наймовірніше, утургурами у 527/8 або 534 р. н. е., пов'язане з так званою «історією царевича Горда». Згадка у тексті Феофана Годіли, а також постійне відставання дат Феофана від реальних приблизно на 8 років дозволяє віддати перевагу останній даті 534 р. н. е.⁴³. Ці події завершились, як відомо, приєднанням Боспору до Візантійської імперії.

За викладеною на початку статті і домінуючою у наш час концепцією історії Боспору IV—VI ст. н. е., теза про гуннський розгром міст Боспору наприкінці IV ст. н. е. ґрунтувалася на двох вихідних моментах, що збереглись у деяких авторів: по-перше — руйнуванні міст Боспору наприкінці IV ст. н. е., по-друге — легендах про проникнення гуннів на Боспор.

Як уже згадувалось, розорення міст Боспору, віднесене дослідниками на кінець IV ст. н. е., в дійсності ж сталося майже на 150 років пізніше — в 534 р. н. е., самі ж шари датовані III—IV ст. н. е. помилково. Наявні шари боспорських міст IV ст. н. е. не дають слідів будь-яких руйнувань, пов'язаних із значними подіями⁴⁴.

Тепер звернемось до писемних джерел, які дають можливість простижити за часом та процесом виникнення легенд про гуннське проникнення на Боспор. Сучасник подій Амміан Марцеллін пише про гуннів, які населяли землі вище Меотійського болота аж до Льодовитого океа-

³⁸ Амміан Марцеллін. Історія // ВДИ.— 1949.— № 3.— С. 302 (книга XXXI, 9); Сокольський Н. И. Гуни на Боспоре ... — С. 261.

³⁹ Худяков Ю. П. Вооружение средневековых кочевников Южной Сибири и Центральной Азии.— Новосибирск, 1986.— С. 34—37, 39—42.

⁴⁰ Чичурев І. С. Византійські історическі сочиненія ... — С. 27.

⁴¹ Procopii Caesariensis opera omnia.— V. 2, VIII (IV), 5,28,5.

⁴² Marquart J. Die altblгарische Ausdrücke in Inschrift von Catalar und altblгарischen Fürstenliste // Известия Русского археологического Института в Константинополе.— 1911.— Вып. XV.— С. 21; Артамонов М. И. История хазар.— С. 90, 91; Прокопий из Кесарії. Война с готами.— С. 434 (18), 435 (21); Moravcsik G. Byzantinoturkeia.— Budapest, 1943.— Bd. 2.— S. 152.

⁴³ Артамонов М. И. История хазар.— С. 90; Grimmel H. L'annee du mond dans la Chronographie de Theophanes // Acta du IV Congres des etudes Byzantines.— Sophia, 1935.— Р. 406.

⁴⁴ Сазанов А. В., Іващенко Ю. Ф. К вопросу о датировках ...; Сазанов А. В. О хронологии Боспора ...

ну, про розгром ними готів і аланів, про гуннські жахи, але нічого не згадує ні про пограбування ними боспорських міст, ні про легенди, пов'язані з проникненням на Боспор⁴⁵. Більше того, Амміан Марцеллін відзначав, що міста Причорномор'я процвітають, населення займається хліборобством, а це повністю суперечить думці про знищення Боспору гуннами⁴⁶.

У «Церковній історії» Сократа також не згадується про ці легенди.

Вперше обидві версії легенд: про лань та бика, які вказали гуннам шлях через озеро знаходимо в «Церковній історії» Созомена (середина V ст. н. е.)⁴⁷. Переказ не досить чіткий, без вказівок на будь-які географічні орієнтири. Не згадується навіть Меотійське болото.

Географічні орієнтири з'являються у Зосима. Згадується Кіммерійський Боспор, обмілій від мулу, нанесеного річкою Танаїс, що дало можливість гуннам переправитися з Азії в Європу. Далі автор розповідає про напад гуннів на готів за Істром. Однак все це нічого не прояснює. Недарма Зосим посилається на знайдену ним десь оповідь. Жодних згадок про боспорські міста або якісь інші географічні назви в Криму немає⁴⁸.

Чіткіша легенда у Прокопія та Йордана. У варіанті з ланню Йордан, посилаючись на Пріска, згадує Меотійське болото⁴⁹. Але жодних детальніших орієнтирів немає. Досить характерно, що Прокопій, наводячи такий же варіант легенди, говорить про кіммерійців, а не про гуннів, додаючи, що робить це «... за їх (гуннів — A. C.) розповідями, якщо тільки їх переказ правильний»⁵⁰.

Своєрідний підсумок під цими легендами підводить Агафій. Він повідомляє, що «через багато століть вони (гунни — O. C.) перейшли в Європу або ж дійсно слідами оленя, як передає байка, або ж внаслідок іншої випадковості, у будь-якому разі вони перейшли якимось чином Меотійське озеро»⁵¹.

Отже, легенда про перехід гуннами з Азії в Європу починає складатися з середини V ст. н. е. на основі легенд про Іо та якихось пізніших гуннських етногенетичних переказів, формується у VI ст. н. е., а отже, не може відбивати реалій останньої четверті IV ст. н. е. Таким чином, ні археологічні матеріали, ні свідчення авторів не дають підстав говорити про розгром гуннами як міст Боспору, так і Херсонеса наприкінці IV ст. н. е.

Розгромивши аланський племінний союз та державу Германариха (375 р. н. е.) більша частина гуннів, у тому числі утургурів, попрямувала далі на захід, обмежившись, очевидно, лише політичним підкоренням Боспору, своєрідним протекторатом. Саме так, ймовірно, необхідно тлумачити фразу Прокопія у трактаті «Про будови»: «Боспор з давніх часів перебував під владою гуннів»⁵². Перша хвиля повернення гуннів-утургурів відноситься до початку V ст. н. е.⁵³ У некрополі Боспору (Пантікапей) відомі лише окремі поховання першої половини V ст. н. е., котрі пов'язують з гуннами⁵⁴. Більшість поховань «поліхромного стилю» з'являється лише з середини V ст. н. е.

⁴⁵ Амміан Марцеллін. Історія // ВДИ.— 1949.— № 3.— С. 301—308.

⁴⁶ Там же.— XXII, 8, 30—32.— С. 287—288.

⁴⁷ Йордан. О происхождении и деяниях гетов // Гефіса.— М., 1960.— С. 271—273; Васильев А. А. Готы в Крыму.— С. 291—294; Блаватский В. Д. Боспорское царство в позднеантичный период.— С. 252.

⁴⁸ Зосим. Новая история // ВДИ.— 1948.— № 4.— С. 282—283; Йордан. О происхождении ...— С. 271.

⁴⁹ Йордан. Указ. соч.— С. 90, 91.

⁵⁰ Агафій. О царствовании Юстиниана.— М., 1953.— С. 147, 148, V, VII.

⁵¹ Васильев А. А. Готы в Крыму.— С. 297; Гадло А. В. Этническая история Северного Кавказа в IV—X вв. н. э.— Л. 1979.— С. 16, 17.

⁵² Соломоник Э. И., Домбровский О. И. О локализации страны Дори // Археологические исследования средневекового Крыма.— Симферополь, 1968.— С. 13(111), 7, 12.

⁵³ Артамонов М. И. История хазар.— С. 86.

⁵⁴ Засецкая И. П. Боспорские склепы гуннской эпохи как хронологический эталон для датировки памятников восточноевропейских степей // КСИА АН ССР.— 1979.— № 158.— С. 5, 10, 11, 14, 15; Айбабин А. И. Проблемы хронологии могильников

Як зазначав І. Вернер, народи, які на рубежі IV—V ст. н. е. піресувалися на захід, не принесли з собою розвинутого стилю Госпітальної вулиці та Унтерзібенбрунна, а тільки окремі його елементи. На Дунай вони піддалися переробці й поступово злилися в єдиний сплав у новій археологічній культурі, яка складалась із різноплемінної верхівки гуннського суспільства. Цей стиль датується періодом від переміщення центру гуннської держави в Подунав'я до занепаду влади гунів — середина V ст. н. е.⁵⁵

Поява основної маси гуннів на Боспорі з середини V ст. н. е. добре пояснюється історичною ситуацією. 451 р. н. е. відбувся розгром на Каталаунських полях, 453 р.— битва при Недао, 454 р.— після смерті Атілли розпадається гуннська держава. Гунни повертаються назад з Європи. До цього часу відноситься друга хвиля гуннів у Причорномор'я. Однак як у першому, так і в другому випадках вони не захоплювали території Боспору і не руйнували його міст. Може йтися лише про їх інфільтрацію у міста, що підтверджується написом із Гермонасси із списком фіасу з гуннськими іменами⁵⁶.

За імператора Юстиніана Боспор звільняється від гуннського протекторату і переходить під владу Візантії. 534 р. н. е. відбуваються події, пов'язані з історією Горда — напад гуннів-утургур на Боспор, знищення візантійського гарнізону і наступні заходи Юстиніана⁵⁷. В результаті цих подій «... гунни зникли. На Боспорі встановився мир і ромей заволоділи ним безбоязно»⁵⁸.

Юстиніан заново відбудовує стіни Пантікапею (Боспору), можливо, включаючи його до системи візантійського лімеса. З будівельною діяльністю Юстиніана пов'язане спорудження базиліки в Тірітаці і якийсь громадських установ у Пантікапеї та Гермонасса⁵⁹. З цього часу аж до тюркського розгрому 576 р. н. е. Боспор входить до складу Візантійської імперії.

Усі наведені вище факти і матеріали дозволяють відмовитися від загальноприйнятої концепції історії Боспору і запропонувати нову періодизацію. В її основі лежать історичні події, зіставлені з історичним розвитком візантійського світу у IV—VII ст. н. е.

Виділяються три етапи.

Перший охоплює проміжок часу від кінця IV до другої чверті VI ст. н. е. Домінантою періоду є взаємовідносини Боспору і гуннського племінного союзу на першому етапі Великого переселення народів. Верхня межа — 534 р. н. е., короткоснє загарбання Боспору гуннами. Зіставлення писемних джерел з археологічними матеріалами не підтверджує концепції гуннського розгрому Боспору наприкінці IV ст. н. е. Боспор уникнув цього, тимчасово потрапивши під гуннський протекторат. За імператора Юстіна його територія потрапляє під владу Візантії. 534 р. н. е. відбуваються події, пов'язані з оберненням гуннського царевича Горда (Грова) у християнство: його вбивство, захоплення гуннами боспорських міст, відповідні заходи Юстиніана, які завершилися приєднанням Боспору до Візантійської імперії.

Другий період — друга — третя чверті VI ст. н. е., умовно названо часом Юстиніана I. Верхня межа — 576 р.— події тюркського розгрому

Крыма ... — С. 111, 112.— Рис. 1; *Засецкая И. П.* Гуны в южнорусских степях. Конец IV — первая половина V в. н. э. (по археологическим данным): Автореф. дис. ... канд. истор. наук.— Л., 1971.— С. 10; *Засецкая И. П.* Некоторые итоги изучения памятников гуннской эпохи в южнорусских степях // АСГЭ.— 1986.— № 27.— С. 79, 87, 88.

⁵⁵ Амброз А. К. Хронология раннесредневековых древностей Восточной Европы V—IX вв.: Докт. дисс. // НА ИА АН СССР.— 1974.— Р-2.— № 2192.— С. 132, 133.

⁵⁶ Яйленко В. П. О «корпусе византийских надписей в СССР» // ВВ.— 1987.— Т. 48.— С. 163—166.

⁵⁷ Якобсон А. Л. Поселения Восточного Крыма.— С. 462; Чичуров И. С. Византийские исторические сочинения.— С. 51.

⁵⁸ Чичуров И. С. Указ. соч.— С. 51.

⁵⁹ Макарова Т. И. Отчет о раскопках в Керчи на бывшей Рыночной площади в 1964 г. // НА ИА АН СССР.— Р-1.— № 3582.— С. 18, 19; Латышев В. В. Сборник греческих надписей христианских времен из Южной России.— Слб., 1896.— С. 101—105.

му, зафіковані у Менандра⁶⁰. Період складають взаємини Боспору і Візантійської імперії в світлі політики Юстиніана. Впродовж цього періоду Боспор перебуває під владою Візантії. Юстиніан відбудовує укріплення в м. Боспорі (Пантікапей), буде базиліку в Тірітаці, установи в Пантікапеї та Гермонассе. За масштабом виділяється будівництво фортеці біля селища Ілліч (Іллічівське городище) на Таманському півострові, населеному федератами. Планування фортеці типове для візантійського лімеса⁶¹. Можливе встановлення візантійської адміністративної системи, про що свідчить згадка в напису протокоміта Кіммеріди⁶².

Разом з тим поширення візантійського лімеса на територію Боспору дискусійне, оскільки продуманої, ешелонованої системи оборони у вигляді взаємопов'язаних фортець (шаховий принцип) типу балканського лімеса не було створено⁶³.

Третій період охоплює час з кінця VI до першої половини VII ст. н. е., тобто, такий, що по праву можна назвати післяюстиніанівським. Тюркський розгром не спричинив зникнення Боспору як державного об'єднання. Розруха та наступний розпад тюркського каганату знову привели Боспор під владу Візантії. Напис 590 р. говорить про підкорення Боспору Візантії через дуку Херсона⁶⁴. Тільки з виникненням Великої Болгарії (середина VII ст. н. е.) і наступним приходом хозар наприкінці VII — на початку VIII ст. н. е. завершується історія ранньовізантійського Боспору.

Отже, наприкінці IV—VII ст. н. е. Боспор був частиною візантійського світу. У наш час більшість дослідників схиляється до думки, згідно з якою вказаний період для Візантії, названий ранньовізантійським, можна також трактувати як пізньоантичний, внаслідок уповільненого генезису феодалізму у Візантії порівняно із Західною Європою⁶⁵. Це повністю узгоджується і з історією Боспору IV—VII ст. н. е. Тобто, можна говорити про IV—VII ст. н. е. на Боспорі як про візантійський (пізньоантичний) період. Другу половину VII — початок VIII ст. н. е. слід розглядати як переходний період, що також відповідає періодизації історії Візантії. З VIII—IX ст. розпочинається власне раннє середньовіччя.

Протягом ранньовізантійського періоду розвиток Боспору проходить за візантійською моделлю.

A. B. Сазанов

БОСПОР В РАННЕВІЗАНТИЙСКОЕ ВРЕМЯ

Передатировка словес и комплексов Боспора ранневизантийского времени (А. В. Сазанов, Ю. Ф. Иващенко, Э. Я. Николаева) приводит к необходимости создания новой концепции истории Боспора ранневизантийского времени. Ни данные археологии, ни письменные источники не подтверждают картину гуннского разгрома Боспора в конце IV в. н. э. Это опустошение на основании археологического материала и письменных

⁶⁰ Византийские историки.— Спб., 1860.— С. 422, 423; Кулаковский Ю. К истории Боспора Киммерийского в конце VI века // ВВ.— 1896.— Т. 3.— С. 12, 14; Якобсон А. Л. Раннесредневековые поселения Восточного Крыма.— С. 468.

⁶¹ Николаева Э. Я. Боспор после гуннского нашествия ... — С. 14, 18; Якобсон А. Л. Раннесредневековые поселения ... — С. 462.

⁶² Яйленко В. П. О «корпусе византийских надписей» ... — С. 167.

⁶³ Пор.: Кучма В., Иванов С. А. Оборона балканских провинций Византии и проинновение «варваров» на Балканы в первой половине VI в. н. э. // ВВ.— 1984.— Т. 45.

⁶⁴ Латышев В. В. Сборник греческих надписей христианских времен ... — С. 105—109; Кулаковский Ю. К. К истории Боспора ... — С. 16; Гумилев Л. Н. Древние тюрки.— М., 1967.— С. 439.

⁶⁵ Курбатов Г. Д., Лебедева Г. Е. Город и государство в Византии в эпоху перехода от античности к феодализму // Город и государство в древних обществах.— Л., 1982.— С. 74, 75; Курбатов Г. Д., Лебедева Г. Е. Город и государство в Византии в эпоху перехода от античности к феодализму // Становление и развитие раннеклассовых обществ.— Л., 1986.— С. 193, 194, 100—136; Литаврин Г. Г. Восточно-римская империя в V—VI вв. н. э. // Раннефеодальные государства на Балканах VI—XII вв.— М., 1985.— С. 11, 21; Корсунский А. Р. От Восточной Римской империи — к Византии // ВВ.— 1968.— Т. 29.— С. 304.

источником связано с событиями 534 г. н. э. (история Горда). В целом выделены следующие периоды для ранневизантийского времени истории Боспора: конец IV — вторая четверть VI в. н. э. (534 г. н. э.), вторая-третья четверти VI в. н. э. (576 г. н. э.), конец VI — первая половина VII в. н. э.

Со второй четверти VI в. н. э. Боспор находится под властью Византии. В Юстиниановское время происходят крупные строительные работы, связанные, видимо, с включением Боспора в состав Византийского лимеса. После тюркского разгрома 576 г. н. э., Боспор вновь переходит под власть Византии. Ранневизантийский период заканчивается в середине VII в. н. э. образованием Великой Болгарии и последующим приходом хазар. В течение ранневизантийского периода развитие Боспора шло по византийской модели.

A. V. Sazonov

BOSPORUS IN THE EARLY BYZANTIAN TIME

Redating of layers and complexes of Bosporus of the early Byzantine time (A. V. Sazonov, Yu. F. Ivashchenko, E. Ya. Nikolaeva) necessitates creation of a new concept of the history of Bosporus of the early Byzantine time. Neither archaeological data no written sources confirm the Hun devastation of Bosporus at the end of the 4th century A. C. This devastation according to archaeological material in the written sources is connected with the events of 534 year A. C. (the Gord History). On the whole the following periods for the early Byzantine time of the Bosporus history are distinguished: the end of the 4th—second quarter of the 6th century A. C. (534 year A. C.), the second — third quarter of the 6th century A. C. (576 years), the end of the 6th — first half of the 7th centuries A. C.

Since the second quarter of the 6th century Bosporus was under the Byzantine power. Large building works connected, apparently, with inclusion of Bosporus into the Byzantine Limes were in progress in Justinian time. After the Turkic devastation of 576 year A. C. Bospor again appeared under the governing of Byzantium. The early Byzantine period ended in the middle of the 6th century A. C. by formation of the Great Bulgaria and subsequent coming of Chazars. During the early-Byzantine period the development of Bosporus proceeded according to the Byzantine model.

Одержано 14.04.90

ВІЗАНТІЙСЬКІ ШЛЯХИ ДАВНЬОРУСЬКОГО МИСТЕЦТВА

В. Г. Пуцко

У статті розглянуто початкові етапи формування християнського мистецтва Давньої Русі стосовно їх генетичних зв'язків з Візантією в хронологічних межах кінця Х — першої половини XIII ст.

Проблему «деформації» візантійської спадщини на ґрунті Київської Русі можна сприймати або як звичайне спрощення елліністичної традиції, або ж як її послідовну і закономірну адаптацію, яка повинна як найбільше відзеркалювати естетичні смаки не лише майстрів, а й замовників. Саме останні уможливили фінансування надто дорогих робіт, і це стало неодмінною умовою реалізації тих сміливих художніх задумів, що вражають вже не одне покоління дослідників. Отже, не слід забувати про певні історичні умови.

Загальновідомі протилежні погляди, що панують у фаховій літературі щодо природи давньоруського мистецтва XI—XIII ст. На думку одних дослідників, це — провінційне відгалуження візантійської куль-

тури; інші ж вбачають тут цілком самостійну творчість, лише частковою інспіровану культурними впливами Візантії. Існують також прихильники концепції, за якою Київська Русь нібито найбільше була стурбована необхідністю боротьби з візантійськими впливами, які начебто імперія впроваджувала мало не у вигляді податків. Дуже дивно, що зазначені теорії лише зрідка враховують свідчення самих пам'яток. Доречно тут пригадати, що чекають на видання і осмислення не тільки дрібні та другорядні, але й найбільш визначні з них, наприклад: фрески Софійського собору в Києві чи стінопис Кирилівської церкви, численні ювелірні вироби із київських та придніпровських скарбів, ілюміновані рукописи. Дослідників, котрі бажали б працювати на чорному дворі науки стає все менше, адже вивчення «дрібниць» не обіцяє того ефекту, який спроявляють теорії, навіть повністю безґрунтовні. Але ці обставини чи ж можуть спонукати до відмови від будь-яких узагальнень, що ґрунтуються на наявних матеріалах?

Початкова доба давньоруського мистецтва була предметом особливої уваги Д. В. Айналова, дуже уважного до історичних фактів й щедро обдарованого природою щодо відчуття прихованих за ними великих явищ духовної культури¹. За його висловом, «не може бути сумніву в тому, що будівельні форми привнесені були до Києва грецькими майстрами, але цілком зрозуміле є те, що ці майстри повинні були зважати на місцеві умови руського зодчества»². Згадуючи ж про Успенський собор Печерського монастиря, Д. В. Айналов відзначив, що три ініціативи поєднались у єдиному бажанні побудувати цей храм, який на кілька століть став особливо шанованою святынею Давньої Русі. Це — руська, на чолі з Антонієм і Феодосієм, Ярославом і Святославом, грецька, завдяки посередництву Влахернського храму та варязька, на чолі з Шимоном і його родом³. Складне поєдання різних тенденцій, однак, залишалося широкий простір для діяльності у Київській Русі візантійських майстрів. Результати їх творчих зусиль в одних випадках дуже добре знані, в інших — ніби павмисно лишаються не поміченими й досі. Це мав нагоду і всі підстави показати А. М. Грабар⁴. Нарешті один з найсерйозніших дослідників руського поганства Є. В. Анічков влучно зауважив, що до XI ст. Русь жадібно п'є з різних джерел, і що ми ще не дуже добре можемо розрізняти впливи, які позначилися на її долі⁵. Виявляється, що порівняно недавно охрещена Київська Русь продовжувала сприйматися як місце, де виразно перетиналися різні культурні традиції, серед яких найбільш сильною та життезадатною була візантійська.

З проблемою неподільності навіть дуже складного органічного процесу довелося згодом мати справу В. М. Лазареву як історику візантійського і давньоруського живопису. Мозаїки Софійського собору в Києві він сприймав як останню пам'ятку македонського монументального живопису, що посідає своєрідне місце, а характеризуючи софійські фрески, дослідник висловив здогад щодо застосування для їх виконання місцевих руських майстрів⁶. З бігом часу це припущення перетворилося на ніби твердо обґрутований факт⁷. Мозаїки Михайлівсько-

¹ Айналов Д. Летопись о начальном поре русского искусства // Отчет о состоянии и деятельности имп. С.-Петербургского университета за 1903 г.—СПб., 1904.—Отд. II.—С. 1—33; Айналов Д. К вопросу о строительной деятельности св. Владимира // Сборник в память св. равноап. князя Владимира.—Пг., 1917.—Т. 1.—С. 21—39; Айналов Д. Лекции по истории древнерусского искусства: Киев-Царьград-Херсонес.—Симферополь, 1919.

² Там же.— С. 90.

³ Там же.— С. 99—100. Див. також: Широцький К. Українська штука за часів старокнязівських та її виучення // Наше минуле.—1918.—№ 1.—С. 90, 91.

⁴ Грабар А. Н. Крещение Руси в истории искусства // Владимирский сборник в память 950-летия Крещения Руси: 988—1938.—Белград, 1938.—С. 73—88.

⁵ Анічков Е. В. Язычество и Древняя Русь.—СПб., 1914.—С. 275.

⁶ Лазарев В. Н. История византийской живописи.—М., 1947.—Т. 1.—С. 92—94.

⁷ Лазарев В. Н. История византийской живописи.—М., 1986.—Т. 1.—С. 77—79. За виразом автора, «вже в XI ст. почалася кристалізація національної руської школи». Детальніше див.: Лазарев В. Н. Мозаики Софии Киевской.—М., 1960.

го монастиря в Києві розглядалися як витвір константинопольських митців, а поруч розташовані фрески — руських⁸. Фрески Дмитрівського собору у Володимирі визнано за пам'ятку столичного монументального живопису XII ст.⁹: щодо решти давньоруських стінописів того часу, то, за висловом В. М. Лазарєва, «їхній своєрідний стиль чітко вказує на складність іх художнього генезису, що сягає до надто різних джерел»¹⁰. Розглядаючи руські ікони XII—XIII ст., той же дослідник назначає наявність у них архаїчних пережитків, вказує на певні грецькі взірці і, нарешті, відзначає, що «візантійські впливи поступово розчиняються на Русі в далекому від дійсності, геометричному, величному й монументальному стилі»¹¹. Цю позицію, але вже акцентуючи увагу на внеску місцевих майстрів, В. М. Лазарев наполегливо обстоює і на сторінках «Історії руського мистецтва»¹². Згодом автор зміг ще раз подати своє розуміння проблеми візантійсько-руських мистецьких зв'язків XI—XIII ст. у монографії, присвяченій давньоруським мозаїкам і фрескам¹³, а також у двох статтях, де висвітлено проблему візантійської спадщини та поширення візантійських зразків¹⁴. У першій з них підкреслено, зокрема, що «поступово елементи візантійської культури вилились органічною складовою частиною до давньоруської культури», що «візантійські взірці загострювали у руських живописців і скульпторів відчуття органічного, не раз були провідниками даліших елліністичних віянь»¹⁵, а в другій — запропоновано дещо інший висновок: «Як би тісно не була пов'язана Давня Русь з Візантією і як би широко вона не користувалася візантійськими зразками, розвиток її мистецтва не проходив синхронно з розвитком візантійського мистецтва», а «широке використання візантійських взірців руськими митцями, якщо і загальмовувало процес художнього розвитку, та було неспроможним його затримати»¹⁶. Варто звернути увагу на те, що в усіх наведених прикладах Візантія і Русь сприймаються нечаке дві цілком ізольовані величини, мистецтво ж їх стикається майже епізодично, внаслідок приїздів грецьких майстрів та розповсюдження візантійських моделей. Про існування ж греко-руського мистецтва немає й мови, начебто його ніколи не існувало.

Деякі із зазначеніх позицій були вже сформульовані Н. П. Кондаковим, який намагався з'ясувати, що саме внесли руські митці з візантійської культурної спадщини, із спілкування з вищою культурою¹⁷. За виразом ученого, «історія перших кроків європейських національних мистецтв у XI і XII ст. складалася під більшим чи меншим впливом візантійської художньої промисловості, і національні успіхи залежали саме від цього впливу й повноти його засвоювання і, на персвагу досі пануючим в історичних науках політичним пересудам, сила іноземного впливу пропорційна потребі, народженій у країні, а, відтак, і її культурним успіхам, і кожне мистецтво, що народжується до справжнього

⁸ Лазарев В. Н. История византийской живописи.— Т. 1.— С. 119. Детальніше див.: Лазарев В. Н. Михайловские мозаики.— М., 1966.

⁹ Лазарев В. Н. История византийской живописи.— Т. 1.— С. 123. Порівн.: Лазарев В. Н. О методе сотрудничества византийских и русских мастеров // Лазарев В. Н. Русская средневековая живопись.— М., 1970.— С. 140—149.

¹⁰ Лазарев В. Н. История византийской живописи.— Т. 1.— С. 138.

¹¹ Там же.— Т. 1.— С. 142—144. Див. також: Лазарев В. Н. Русская иконопись от истоков до начала XVI века.— М., 1983.— С. 31—47.

¹² Лазарев В. Н. Живопись и скульптура Киевской Руси; Живопись Владимира-Сузdal'sкой Руси // История русского искусства.— М., 1953.— Т. I.— С. 165—232, 442—504; Лазарев В. Н. Живопись и скульптура Новгорода; Живопись Пскова // Там же.— М., 1954.— Т. II.— С. 72—137, 340—348.

¹³ Лазарев В. Н. Древнерусские мозаики и фрески XI—XV веков.— М., 1973.

¹⁴ Лазарев В. Н. Византия и древнерусское искусство; Распространение византийских образцов и древнерусское искусство // Лазарев В. Н. Византийское и древнерусское искусство.— М., 1978.— С. 211—226.

¹⁵ Там же.— С. 221.

¹⁶ Там же.— С. 225, 226.

¹⁷ Детальніше див.: Кызласова И. Л. История изучения византийского и древнерусского искусства в России (Ф. И. Буслаев, Н. П. Кондаков: методы, идеи, теории).— М., 1985.

життя, засноване на повному засвоєнні стилю»¹⁸. Згодом М. П. Сичов наголошував на тому, що Київ стає провідником особливої культури, початок якої знаходиться у певному зв'язку з розгалуженнями елліністичних культур Середземномор'я, саме від часу встановлення політичного і церковного контакту з Константинополем¹⁹. Все зазначене не дає можливості відмовитися від погляду на явище як на певний феномен, що потребує серйозних пояснень, покликаних розпізнати оригінальність схрещення різнопідвидів культур.

Християнізація Київської Русі викликала гостру потребу в засвоюванні досягнень візантійської культури, звичайно, не в повному їх обсязі і за програмою визначену передусім місіонерськими завданнями. Оскільки ініціатива запровадження християнства походила з боку князівської влади, існувала реальна можливість фінансувати дорогі роботи для спорудження храмів та їх оздоблення різьбленим, мозаїками й фресками, збагачення церковним начинням. Це був шлях перенесення на ґрунт Київської Русі класичних візантійських художніх форм, переважно в їх столичному варіанті, бо майстрів вельможні замовці запрошували переважно з Константинополя. Відзначенні особливості варто враховувати, прагнучи зрозуміти обставини, народження на рубежі X—XI ст. на давньоруському ґрунті того мистецтва²⁰, від якого ведуть свій родовід пізніші мистецькі традиції як українців, так і росіян²¹. Нам воно здається переважно візантійсько-руським, створеним спільними зусиллями грецьких майстрів та їхніх давньоруських помічників, а також князів, чиї замовлення мали вирішувати орієнтацію на певну лінію розвитку. Отже, це мистецтво значною мірою «інтернаціональне», хоч і в межах візантійського культурного кола, але ж воно містить у собі і результати співпраці різних народів. І це його відмітна риса.

Найбільш ранні кам'яні християнські храми збудовано на Русі грецькими майстрами. Писемні джерела сповіщають лише про їхню причетність до спорудження Десятинної церкви (989—996) і Успенського собору Києво-Печерського монастиря (закладено в 1073 р.). Однак провідна роль цих будівничих простежується при дослідженні інших давніх храмів: Софійського собору та соборного храму Кловського монастиря у Києві, церкви архангела Михаїла у Переяславлі, Спаського собору, Успенського собору Єлецького монастиря, Борисоглібської та Іллінської церквей у Чернігові, Благовіщенської церкви у Вітебську, Борисоглібської церкви у Новогрудку, церков першої половини XII ст. у Полоцьку, собору Мирозького монастиря у Пскові²². Причому будували майстри не з самого Константинополя, а з різних візантійських провінцій. Завдяки цим обставинам Київська Русь могла сприймати досвід різних архітектурних традицій, різних будівельних прийомів, подекуди видозмінювала їх відповідно до використання місцевих матеріалів. Тому, навіть не надаючи особливої ваги волі замовників, не можна нехтувати зміною типових для Візантії архітектурних форм. Це визначало виникнення власних архітектурно-будівельних традицій, котрі набули широкого розвитку в практичній роботі зодчих XII—XIII ст.²³ Пам'ятки візантійсько-руського зодчества за хронологією переважно не

¹⁸ Кондаков Н. П. Русская икона.— Прага, 1931.— Т. 3.— Ч. 1.— С. 129, 130. П. П. Муратов вважав живопис на Русі до XIII ст. повністю візантійським, а творчість місцевих майстрів розглядав лише від XIV ст. Див.: Грабарь И. История русского искусства.— М., 1915.— Т. VI.— С. 61 і далі.

¹⁹ Сичев Н. П. Искусство средневековой Руси // История искусств всех времен и народов.— Л., 1929.— С. 182, 186, 196—197.

²⁰ Пуцко В. Г. Древнерусская культура на пороге второго тысячелетия // Исследования по древней и новой литературе.— Л., 1987.— С. 303—309.

²¹ Див.: История украинского мистецтва.— К., 1966.— Т. 1; История русского искусства.— Т. 1; Сопоцинский О. И., Василенко В. М. Искусство Древней Руси // История искусства народов СССР.— М., 1973.— Т. 2. С. 327—402.

²² Раппопорт П. А. О роли византийского влияния в развитии древнерусской архитектуры // ВВ.— 1984.— Т. 45.— С. 185—191.

²³ Див.: Раппопорт П. А. Зодчество Древней Руси.— Л., 1988; Комен А. И. Древнерусское зодчество конца X — начала XII в.— М., 1987.

виходять за межі кінця Х — середини XII ст., але ніяк не вміщуються в жорсткі рамки, як і будь-яка жива художня творчість. Про шляхи розвитку форм впродовж початкового періоду можна набути уявлення завдяки характеру інтер'єрів майже одночасно побудованих Спаського собору в Чернігові і Софійського у Києві, з виразними аркадами, прикрашеними кам'яними (шиферними) рельєфами з орнаментальним різьбленням. Це різьблення належить до зразків візантійської скульптури XI ст.²⁴ Однак насправді воно утворює її окреме відгалуження — візантійсько-руське, на зразок архітектури, з якою кам'яна пластика тісно пов'язана з огляду на своє функціональне призначення²⁵.

Візантійські різьблені мармури при оздобленні інтер'єру давньоруських храмів застосовували досить обмежено і лише протягом першого століття після хрещення Русі. В Десятинній церкві, збудованій князем Володимиром для свого палацового храму, використовувалися мармури юстиніанівського часу з числа херсонеських трофеїв²⁶. Мармуровими були огорожі головних вівтарів Софійського собору в Києві та Успенського Києво-Печерського монастиря, але ж, за свідченням матеріалів археологічних досліджень, більшість вівтарних огорож давньоруських церков виконували з дерева²⁷. Епізодичним явищем виявилися на київському ґрунті сюжетні кам'яні рельєфи з християнською та античною тематикою, які наслідували візантійські моделі²⁸. Не набула широкого розвитку в XI ст. взагалі практика виконання кам'яного різьблення, зразками якого є рельєфи парапетів хорів Спаського собору в Чернігові, Софійського в Києві та Успенського в Києво-Печерському монастирі²⁹. Надзвичайна майстерність у виконанні цих витворів не залишає жодного сумніву в тому, що тут працювали велими кваліфіковані різьбарі і що їх творчість наслідували часом звичайні ремісники³⁰. Отакі своєрідні експерименти художньої обробки шиферу можна помітити у різьбленні саркофага, знайденого біля північного муру Десятинної церкви, того самого, який цілком безпідставно іноді вважають гробницею княгині Ольги³¹. Складений з окремих бріл саркофаг поєднав результати творчості кількох різьбарів, котрі працювали одночасно, але ніяк не на однаково якісному рівні. Вирізьблено дивну композицію з переплетеннями й розетками і, навпаки, ледве відтворена аркада, заповнена хрестами та пальмами, а також великі розквітлі

²⁴ Grabar A. Sculptures byzantines du Moyen âge.— Paris, 1976.— Т. II.— Р. 29, 83, 84.— Пл. LX—LXII (№ 76, 77).

²⁵ Пуцко В. Г. Київська скульптура XI століття // Byzantinoslavica.— Praha, 1983.— Т. XLIII.— С. 51—60; Poustko V. Die kiever architektonische Plastik des 10. bis 11. Jahrhunderts // Forschungen zur osteuropäischen Geschichte.— Berlin, 1985.— В. 36.— С. 7—14.

²⁶ Ивакин Г. Ю., Пуцко В. Г. Импостная капитель из киевских находок // СА.— 1980.— № 1.— С. 293—299. Див. також: Пуцко В. Византійский художественный импорт в Древнем Киеве // Slavia Antiqua.— Poznań, 1983.— Т. XXIX.— С. 127—142.

²⁷ Пуцко В. Фрагмент мраморного архітрава алтарної прегради Софії Київської // Археолошки музей на Македонії (Зборник).— Скопје, 1983.— Кн. X—XI.— С. 101—104; Пуцко В. Царські врати из Кривецького погоста (К истории алтарной преграды на Руси) // Зборник за ликовне уметності.— Нови Сад, 1975.— Кн. XI.

²⁸ Даркевич В. П. О некоторых византийских мотивах в древнерусской скульптуре // Славяне и Русь.— М., 1968.— С. 410—419; Радојчић С. Київські рельєфи Диониса, Херакла і светих ратника // Старинар, Н. С.— Београд, 1970.— Кн. XX.— С. 331—337; Пуцко В. Київські рельєфи святих всадників // Старинар, Н. С.— Београд, 1977.— Кн. XXV.— С. 111—124; Пуцко В. Г. Шиферний рельєф из церкви св. Ирины в Киеве // Древнерусское искусство (Художественная культура X—первой половины XIII в.).— М., 1988.— С. 287—292; Пуцко В. Г. Київський світський рельєф XI ст. // НТЕ.— 1987.— № 4.— С. 44—49.

²⁹ Новицька М. Орнаментальная резьба так называемых шиферных изделий велико-княжеской эпохи в Киеве // Acta Historiae Artium.— Budapest, 1979.— Т. XXV.— Р. 3—12; Пуцко В. Г. Черніговська каменна резьба XI в. // Историко-археологический семинар «Чернігов и его округа в IX—XIII вв.» (Тез. докл.).— Чернігов, 1988.— С. 52—54.

³⁰ Пуцко В. Г. Шиферные рельєфы в лапидарии Софии Киевской // СА.— 1984.— № 1.— С. 210—219.

³¹ Макаренко М. Скульптура й різьбярство Київської Русі передмонгольських часів // Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва.— К., 1930.— Т. 1.— С. 46—49.— Табл. I—V.

Рис. 1. Шиферний саркофаг, знайдений біля Десятинної церкви.
Друга чверть XI ст.

хрести на торцевих боках. Мистецтво художньої обробки каменю співіснує з ремісничим виконанням, мабуть, вищуканих взірців (рис. 1). Риси відвертої архаїки якоюсь мірою можна пояснити використанням ранніх моделей, серед яких, напевно, був і загальновідомий мармуровий саркофаг, що й нині його можна бачити у київському Софійському соборі³². Взагалі ж явища, котрі маемо нагоду спостерігати на локальному матеріалі XI ст., були притаманні не лише давньоруському пластичному мистецтву: вони властиві будь-яким спробам відтворення якісних зразків ремісничими засобами. Подібні приклади подає і сама Візантія.

З аналізу літописного тексту молитви, виголошеної князем Володимиром у побудованій ним Десятинній церкві, виходить, що загальна іконографічна система розписів була там константинопольською за своїм походженням: у куполі зображення Христа Пантократора, а конху апсиди прикрашала постать Богоматері-Оранти³³. Таку систему маемо і в мозаїчному декорі Софійського собору в Києві³⁴. Ще існувала вона, за свідченням оповідання Києво-Печерського патерика, в Успенському монастирському соборі, де стінописи виконали візантійські столичні майстри за допомогою згодом славетного київського іконописця Олімпія Печерського³⁵. Наведені факти свідчать на користь певної стабільності загальної системи декору церковного інтер'єру. Мабуть, слід вбачати ознаки столичних візантійських впливів і щодо стилю стінописів, незважаючи на помічені у рештках фресок Десятинної церкви риси, що споріднюють із східохристиянською традицією³⁶, так само як у розписах Софійського собору³⁷. Навряд чи можна помилитися, стверджуючи, що всі збережені (а також знищенні) мозаїки давніх ки-

³² Пуцко В. Мраморный саркофаг Ярослава Мудрого // *Byzantinobulgaria*.—Sofia, 1986.—Т. VIII.—С. 287—312.

³³ Айналов Д. В. К вопросу о строительной деятельности св. Владимира.—С. 26—28; Пуцко В. Литературные тексты и проблема реконструкции киевских стенописей X—XI веков // *Slavica Orientalis*.—Warszawa, 1977.—Р. XXVI.—С. 192—194.

³⁴ Лазарев В. Н. Мозаики Софии Киевской.—С. 7—38.

³⁵ Пуцко В. Киевский художник XI века Алимпий Печерский (По сказанию Поликарпа и данным археологических исследований) // *Wiener Slavistisches Jahrbuch*.—Wien, 1979.—В. 25.—С. 68—73.

³⁶ Сычев Н. П. Древнейший фрагмент русско-византийской живописи // *Seminarium Kondakovianum*.—Praha, 1928.—Т. II.—С. 91—104; Порівн.: Коренюк Ю. А. Фурман Р. В. Фрагменти стінного розпису Десятинної церкви у Києві // *Археологія*.—1987.—Вип. 61.—С. 57—67.

³⁷ Грабар А. Фрески Апостольского придела Киево-Софийского собора // ЗОРСАРО. —1918.—Т. XII.—С. 98—106.

Рис. 2. Богоматір. Медальон мозаїчного Дейсуза Софійського собору у Києві. Друга четверть XI ст.

ївських храмів виконано візантійськими майстрами. Мозаїки Софійського собору від другої четверті XI ст., а ті, що первісно прикрашали вівтарну частину собору Михайлівського Золотоверхого монастиря, датуються часом близько 1112 р. Незважаючи на те, що згадані цикли відокремлені один від одного часом та стилістичними відмінностями, не можна не помітити в них єдиної художньої традиції. Отже, якщо стосовно михайлівських мозаїк існує впевненість щодо авторства константинопольських майстрів, то її слід поширити і на софійські, не заперечуючи проявів архаїчних за характером індивідуальних манер. Ознаки подібності й розбіжності можна розрізнати навіть візуально (рис. 2, 3). Застосування мозаїчної техніки у давньоруських стінописах майже не вийшло за межі Києва, де воно здебільшого обмежувалося вівтарем та підкупольним простором (якщо не лише самим головним вівтарем або ж верхньою частиною його апсиди). Окрім уже згаданих чотирьох київських церков, з огляду на археологічні свідоцтва, можна до числа прикрашених мозаїчними стінописами зарахувати такі київські храми XI ст.: на митрополичій садибі, св. Георгія і собор Дмитріївського монастиря³⁸. Належить до того ж зауважити, що все це княжі споруди, за винятком собору Києво-Печерського монастиря, однак і його було побудовано та прикрашено стінописами при сприянні київського князя. І якщо слід визначити те, що вирізняє київські мозаїчні розписи від власне візантійських,— це доповнення їх фресками, наявними вже у Десятинній церкві.

Фрески збереглися в різних храмах XI—XIII ст. у Києві, Чернігові, Новгороді, Пскові, Полоцьку, Володимирі, Суздалі, Старій Ладозі, Старогородці. Деякі з них вивчені та опубліковані, решта ж чекає на дослідження. У частині цих розписів (таких як знайдені у Спаському со-

³⁸ Раппопорт П. А. Русская архитектура X—XIII вв. (Каталог памятников).— Л., 1982.— №№ 13, 14, 19.

Рис. 3. Голова ангела. Фрагмент мозаїки із зображенням Єврахистії у вівтарній апсиді собори Михайлівського Золото-верхого монастиря у Києві. Близько 1112 р.

борі в Чернігові, Софійському у Києві, Софійському в Новгороді, Спасо-Преображенському Мирозького монастиря, Спасо-Преображенському Євфросинієвого монастиря у Полоцьку, Дмитріївському у Володимирі) провідна участь грецьких митців не підлягає сумніву. Однак існують і такі фрески, відносно яких є підстави передбачати авторство руських майстрів або ж художників, котрі грунтовно засвоїли романську манеру виконання стінописів і навіть елементи західної іконографії (собор Різдва Богородиці Антонієва монастиря і церква Благовіщення на Мячині на околиці Новгорода). Однак у цілому фрескові цикли давньоруських церков не виходять з широкого кола візантійських, що прикрашають храми Греції. Вони різняться від останніх такою ж мірою, як і ті поміж собою³⁹. Тобто більшість давньоруських стінописів можна-таки сприймати як пам'ятки візантійського живопису чи вірніше візантійсько-русського монументального мистецтва.

Не варто забувати, що предметом історії мистецтва на сьогодні служить лише невеличка частина стінописів, котрі первісно прикрашали інтер'єр давньоруських церков, про які довідуємося виключно завдяки археологічним матеріалам: уламкам тиньку із певними залишками фресок⁴⁰.

³⁹ Див.: Skawran K. The Development of Middle Byzantine Fresco Painting in Greece.—Pretoria, 1982.

⁴⁰ Всі відомості про давньоруські стінописи систематизовано у підготовленій до другу нашій студії: «Інтер'єр древнерусского храма X—XIII вв.».

Рис. 4. Устюзьке Благовіщення. Ікона XII ст. Москва, Державна Третьяковська галерея.

Для того, щоб з'ясувати стан справи, слід було б розрізняти візантійські і візантінізуючі фрески, незважаючи на те, що жодна класифікація не може претендувати на абсолютну точність. Її завданням є з'ясування окремих етапів адаптації візантійського стилю на місцевому ґрунті, що знову-таки повертає до розмови про візантійсько-русське мистецтво, про певну стилістичну цілісність та про еволюцію іконографічної програми розписів⁴¹.

На сьогодні М. Хатзідакісом вже ретельно простежено загальну еволюцію візантійської ікони (з огляду на розвиток віттарної огорожі темпиона) впродовж XI—XIII ст.⁴² Хоч і надто обмежені можливості щодо вивчення власне давньоруського матеріалу, все ж серед візантійських ікон, які збереглися на Русі, слід розрізняти певні типи за їх первісним місцем у церковному інтер'єрі⁴³. Варто нагадати, що цей матеріал уже дістав належну оцінку у дослідженнях провідних істориків

⁴¹ Докладніше див.: Djurić V. La peinture murale byzantine XIIe et XIIIe siècles // XVe Congrès international d'études byzantines (Rapports et co-rapports).—Athènes, 1976.—T. III.—1—96.—Pl. I—XX.

⁴² Chatzidakis M. L'évolution de l'icône aux 11e—13e siècles et la transformation du templon // Ibidem.—P. 159—191.—Pl. XXVI—XL.

⁴³ Пузко В. Ікона в домонгольській Русі // Ikone und frühes Tafelbild.—Halle-Wittenberg, 1988.—P. 88—98.

мистецтва доби середньовіччя⁴⁴. Зокрема, В. М. Лазарєв визнавав, що у Київську Русь потрапляло чимало грецьких ікон і що з огляду на іконографію руські ікони XI—XIII ст. мало чим відрізнялися від візантійських, до яких наближаються і за стилем, але, здається, не мав рації, стверджуючи, що ці ікони не були принадлежністю віттарної огорожі. Національна ознака митців не завжди виявляється надто суттєвою, хоч вона і допомагає зрозуміти ту чи іншу індивідуальну манеру виконання, особливо тоді, коли відчутні знання великої мистецької традиції. Звичайно, декому з дослідників дуже хотілося бачити в таких іконах як «Устюзьке Благовіщення» (рис. 4), твори давньоруських майстрів, бо це є свідоцтвом про грунтовне оволодіння комнінівським живописним стилем⁴⁵. Але тоді не тільки важко, а й неможливо пояснити те очевидне швидке зростання примітивізації, яке впадає у вічі в іконах другої половини XIII ст., такої несподівано вражаючої після близкучих пам'яток початку того ж самого століття. Врешті тут немає чогось надзвичайного, адже останні твори виконані здебільшого тими столичними візантійськими митцями, котрі після захоплення 1204 р. Константинополя христоносцями змушені були шукати притулку в Давній Русі. Саме тоді вони виконують замовлення тих же христоносців і нині ця їхня продукція добре відома⁴⁶. Варте уваги й те, що рівень виготовлення давньоруських ікон стає помітно вищим лише в XIV ст. завдяки новим історичним умовам⁴⁷. Отже, незважаючи на наявність дискусійних питань щодо розвитку іконопису XI—XIII ст., його загальний візантійсько-русський характер не потребує якихось особливих доказів. Становище мало чим відрізняється від того, що спостерігаємо в архітектурі та монументальному живописі зазначеного періоду.

Іншим шляхом розвивалося книжкове мистецтво Київської Русі, бо не було воно такою ж мірою пов'язане з творчістю грецьких митців: вони могли тут виготовити хіба що ілюмінації чи окремі мініатюри до найбільш розкішних рукописів, і то зрідка. Але ілюміновані рукописи складають незначний відсоток щодо загального обсягу виготовлених книг, а ілюстровані кодекси — дуже рідкісні. Книгописання було пов'язане насамперед з давньою слов'янською традицією, успадкованою від болгар⁴⁸. Лише в середині XI ст. у київському князівському скрипторії під очевидним впливом емалювального стилю, поширеного в оформленні константинопольських кодексів, виникає своя своєрідна система ілюмінацій подібна до нього. Поряд з тим з'являється і надовго прищеплюється манера оздоблення кіноварними заставками й ініціалами з рослинних мотивів⁴⁹.

⁴⁴ Анисимов А. Домонгольский период древнерусской живописи // Вопросы реставрации.—М., 1928.—Т. 2.—С. 102—180; Лазарев В. Н. Русская иконопись от истоков до начала XVI века.—С. 31—47, 163—169.—Табл. 1—29.

⁴⁵ Порівн.: Veltman T. Rayonnement de l'icône au XIIe et début du XIIIe siècle // XVe Congrès international d'études byzantines (Rapports et co-rapports).—T. III.—P. 222—224.

⁴⁶ Weitzmann K. Icon Painting in the Crusader Kingdom // Dumbarton Oaks Papers.—Washington, 1966.—№ 20.—Р. 49—83.—Fig. 1—68; Weitzmann K. Byzantium and the West around the Year 1200 // The Year 1200 / A Symposium.—New-York, 1975.—Р. 53—93; Пуцко В. Крестоносцы и западные тенденции в искусстве Руси XII—начала XIV вв. // Actes du XVe Congrès international d'études byzantines.—Athènes, 1981.—Т. II.—Р. 953—972.

⁴⁷ Докладніше див.: Пуцко В. Г. Новые направления в русском искусстве XIV века // Russia Mediaevalis.—München, 1979.—Т. IV.—S. 35—70.

⁴⁸ Пуцко В. Г. Славянская письменность и развитие книжного искусства домонгольской Руси // Проблемы изучения культурного наследия.—М., 1985.—С. 65—73; Пуцко В. Г. Славянская иллюминированная книга X—XI веков // Byzantinoslavica.—Praha, 1985.—Т. XLVI.—С. 140—152; Пуцко В. Г. Художественное оформление древнейших славянских рукописей // Slovo.—Zagreb, 1987.—Sv. 37.—S. 55—88; Пуцко В. Г. Пандекты Антиоха Черноризца: художественное оформление кириллической книги XI века // Cyrilometodianum.—Thessalonique, 1987.—Т. XI.—Р. 45—87.

⁴⁹ Пуцко В. Г. Книжкова продукція київських та південно-західних скрипторіїв X—XIII ст. // Писемність Київської Русі і становлення української літератури.—К., 1988.—С. 8—24; Пуцко В. Г. Огласительные слова Кирилла Иерусалимского (Москва, ГИМ, Син. 478) // Старобългарска литература.—Софія, 1985.—Кн. 18.—С. 120—138.

Рис. 5. Апостоли Петро і Павло. Мініатюра Апостола з коментарями. 1220 р. Москва, Державний історичний музей.

Процес засвоювання емалювального стилю, який супроводжувався трансформацією старих балканських моделей, досить детально можна простежити при вивченні ілюмінації виконаного 1056—1057 рр. Остромирового евангелія, особливо його ініціалів⁵⁰. Ізборник Святослава 1073 р. має вже більш «візантійський» вигляд, але і на його сторінках можна знайти подібні ж явища⁵¹. Вони свідчать про те, що навіть у княжому скрипторії, мабуть, не існувало сталої практики цілковитого копіювання оздоблення книжок із константинопольських оригіналів. Такий емалювальний стиль цього разу проіснував порівняно недовго, до початку XII ст. і лише в одній майстерні, аби знову з'явитися вже в іншу добу і за інших обставин. Але наведені факти ніяк не свідчать на користь твердження, що нібито слов'яно-руська книга завжди лиша-

⁵⁰ Остромирово евангелие. 1056—1057 (Факсимильное издание).—Л., 1988. Див. також: Пуцко В. Этюды об Остромировом евангелии: 1. Византийские и западные элементы иконографии миниатюр // Преслав.—Варна, 1983.—Сб. 3.—С. 27—68; Пуцко В. Г. Этюды об Остромировом евангелии: Инициалы // Études balkaniques.—Sofia, 1981.—№ 4.—С. 70—91; Пуцко В. Функциональная роль и художественная концепция декора Остромирова евангелия // Palaeobulgarica.—Sofia, 1983.—Т. VII.—№ 1.—С. 21—34; Пуцко В. Остромирово евангелие и декор глаголической книги X—XI вв. // Ibidem.—Sofia, 1988.—Т. XII.—№ 2.—С. 66—74.

⁵¹ Изборник Святослава 1073 года (Факсимильное издание).—М., 1983.—Див.: Пуцко В. Об источниках миниатюр Изборника Святослава 1073 года // Études balkaniques.—Sofia, 1980.—№ 1.—С. 101—119; Пуцко В. Знаки зодиака на полях Изборника 1073 года // Palaeobulgarica.—Sofia, 1984.—Т. VIII.—№ 2.—С. 65—77.

лайся повністю ізольованою від втручання грецьких митців, котрі працювали на Русі. Вони могли виконувати деякі мініатюри. На перші десятиліття XIII ст., зокрема, випадає кілька прикладів вірогідного їх зачленення до виконання мініатюр фронтисписів. Йдеться насамперед про мініатюру ростовського рукопису Апостола з коментарями від 1220 р. (рис. 5)⁵². Риси пізньокомінінівського стилю не менш чітко виступають й у виконанні мініатюр фронтисписів Хутинського служебника, переписаного в 1220—1225 рр. у Перешиблі для новгородського архієпископа Антонія (рис. 6). Тож варто підкреслити, що присутність візантійських майстрів на далеких руських землях знову-таки припадає на період існування Латинської імперії (1204—1261).

Книжкова ілюмінація емалювального стилю була, безперечно, пов'язана якоюсь мірою і з самим мистецтвом перегородчастої емалі, імітацією якої здійснювали, щоправда, не на золоті, а на пергаменті. Емаль також було запозичено від Візантії, а її засвоювання на київському ґрунті якраз простежується з другої половини XI ст., коли саме з'явилася й зазначені рукописи⁵³. З часом емалювальна справа набула в Київській Русі широкого розвитку. Впродовж XII—XIII ст. давньоруські майстри працювали не лише у Києві, а також у Володимирі, Рязані, Новгороді (крім того ще існує продукція досі не локалізованого осередка). Витвори перегородчастої емалі переважно «візантійського» типу. Проте серед них можна знайти зразки такого високого рівня, що їх виконання могло належати тільки надзвичайно талановитим митцям. Йдеться про такі шедеври, як золота діадема із Сахнівки, прикрашена сценами Вознесіння Олександра Македонського. Долю реальної участі грецьких чи давньоруських емалювальників у виготовленні таких надто вишуканих творів навряд чи вдастся комусь довести, та в цьому й немає особливої потреби. Суттєво те, що тут наявні основні ознаки візантійської досконалості, на той час як за технічними прийомами ці твори відрізняються і від суто візантійських, і від дечим подібних до них грузинських⁵⁴. На відміну від емалей у фаховій літературі не звикло наголошувати «візантійський» характер чернених виробів, які, до речі, помітно зближаються з орнаментами давньоруської книжкової ілюмінації, а, можливо, й не менш тісно пов'язані з діяльністю тих же грецьких майстрів, котрі працювали в Київській Русі⁵⁵.

Необхідно ще сказати дещо про пластичне мистецтво дрібних форм чи краще вимірів. Це, насамперед, мініатюрні сюжетні рельєфи, виго-

Рис. 6. Іоанн Златоуст. Мініатюра Хутинського служебника. 1220—1225 рр. Москва, Державний історичний музей.

⁵² Вздорнов Г. И. Искусство книги в Древней Руси (Рукописная книга Северо-Восточной Руси XII — начала XV веков).—М., 1980.—С. 24—26.—Описание № 6.

⁵³ Див.: Макарова Т. И. Перегородчатые эмали Древней Руси.—М., 1975.

⁵⁴ Порівн.: Wessel K. Die byzantinische Emailkunst von 5. bis 15. Jahrhundert.—Recklinghausen, 1967; Хусківадзе Л. З. Грузинские эмали.—Тбіліси, 1981.

⁵⁵ Див.: Макарова Т. И. Черненое дело Древней Руси.—М., 1986.

Рис. 7. Запевнення апостола Фоми. Стіатит. Початок XIII ст. Варшава, Національний музей.

Рис. 8. Іоанн Богослов. Стіатит. Початок XIII ст. Київ, Музей історії Києва.

ність терміну «імпорт», який звикли вживати коли, як можемо тепер з'ясувати, твори виконано хоч і грецькими майстрами, але тут, на давньоруських землях. Мабуть, і в цьому випадку доцільно

⁵⁶ Николаева Т. В. Древнерусская мелкая пластика из камня XI—XV вв. // САИ.—1983.—Вып. Е1—60.—№ 9, 16, 235, 362.

⁵⁷ Див.: Kalavrezou-Maxeiner I. Byzantine Icons in Steatite.—Wien, 1985.

⁵⁸ Докладніше див.: Пуцко В. Киевская сюжетная пластика малых форм (XI—XIII вв.) // Зборник посвящен на Бощко Бабич.—Прилеп, 1986.—С. 174—177.

⁵⁹ Пуцко-Бочкарєва М. Н. Стіатитовий рельєф из кремлевского Благовещенского собора // Византия и Русь.—М., 1989.—С. 100—106.

товлені з різних порід каменю. Звичайно вони засобами різьблення відтворюють певні іконописні композиції. Небагато серед них таких, котрі можна впевнено зарахувати до числа візантійських виробів. Зате яскраво вирізняються твори, що утворюють предмети художнього імпорту чи належать грецьким майстрям. Такі речі виготовлені переважно з стеатиту⁵⁶. Впадає у вічі й те, що повністю відсутні твори Х—XII ст., а відомі за стилістичними ознаками можна продатувати кінцем XII чи початком XIII ст. й порівнювати з візантійськими стеатитами⁵⁷. Київські ж стеатити групи «1200 р.», безперечно, виконані константинопольським різьбярем початку XIII ст., але всі вони з слов'янськими супроводжуючими написами, нанесеними однією і тією ж рукою⁵⁸. Це такі широко відомі твори, як «Запевнення апостола Фоми» в Національному музеї у Варшаві (рис. 7) і «Іоанн Богослов» (напис помилково позначає — Продром, себто Предтеча) у Музеї Історії Києва (рис. 8). Працювали на той час на давньоруських землях, звичайно, й інші майстри. Одним з них був різьбар чотиричастинного стеатитового рельєфу у зібранні Оруженої палати Московського Кремля⁵⁹. Іншого гатунку виявилася продукція, знайдена в приміщенні ремісника у старому Галичі (рис. 9, 10). Вона дозволяє твердити, що далеко не завжди грецькі різьбярі, котрі приїздили до Давньої Русі (та й не тільки різьбярі) були досить високої кваліфікації. Разом з тим стає очевидною й умови-

говорити про прояви греко-руського мистецтва, бо точніше визначити його характер важко.

До наведеної згадки про старогалицьку знахідку варто додати, що там же було знайдено ще дві бронзові ікони невеликого розміру й високого, порівняно з кам'яними, рівня виконання. З огляду на їх масивність можна припустити, що це матриці, за допомогою яких тиражували певні зображення. Саме на цей час припадає й розвиток київської коропластики, завдяки якій ремісники дістали змогу налагодити масове виготовлення в рельєфі іконних зображень. Важливо тут підкреслити, що деформованість зображень трапляється зрідка. Коли звернути увагу на основні моделі київських хрестів-енколпіонів XI—XIII ст., важко не помітити майже класичну правильність їх фігур, у Візантії властиву переважно константинопольським мистецьким творам⁶⁰. Досі питання про причетність грецьких майстрів до виготовлення київських хрестів-енколпіонів як таке не виникало. Проте київська металопластика зберегла відтворення тих самих привезених у добу християнізації Київської Русі константинопольських ікон, які пізніше було втрачено⁶¹, як і ті візантійські реліквії, про які немає жодного повідомлення крім дуже коротких згадок від давніх часів⁶².

Отже, розглядаючи відомі нам пам'ятки та художні явища, що характеризують розвиток мистецтва Давньої Русі, можна переконатися в тому, мабуть, цілком природньому явищі, коли культурні надбан-

Рис. 9. Розн'яття. Камінь. Початок XIII ст. Івано-Франківськ, Обласний краєзнавчий музей.

Рис. 10. Богоматір Одигітрія. Камінь. Початок XIII ст. Івано-Франківськ, Обласний краєзнавчий музей.

⁶⁰ Пуцко В. Г. Древнейшие типы Киевских крестов-энколпионов // Труды V Международного Конгресса славянской археологии.— М., 1987.— Т. III.— Вып. 2 б.— С. 62—75.

⁶¹ Дав.: Пуцко В. «Богородица Десятинная» и ранняя иконография Покрова // Fest-schrift für Fairy von Liliendeld.— Erlangen, 1982.— S. 355—373; Пуцко В. Киевский крест-энколпин с Княжей Горы // Slavia Antiqua.— Poznań, 1988.— Т. XXI.— S. 209—225; Пуцко В. Произведения искусства — реликвии древнего Киева // Russia Mediaevalis.— München, 1987.— Т. I (1).— Р. 135—156.

⁶² Айналов Д. Судьба киевского художественного наследия // ЗОРСАРАО.— 1918.— Т. XII.— С. 23—39.

ня створювалися спільними зусиллями грецьких і давньоруських майстрів. У таких випадках звичайно не йдеться про національні амбіції, адже нова культура успадковує від попередньої стільки, скільки здатна осягнути. Особисті здібності поодиноких митців практично помножуються на готовність до сприйняття високих досягнень і спираються на власні традиції. Тільки за таких умов творче запозичення не осідаємо тонким прозорим шаром на чужому культурному ґрунті. Про те, що подібне становище не загрожувало християнському суспільству Давньої Русі, свідчить її велике мистецтво, її багата духовна культура. Зрозуміти її витоки можна лише усвідомивши загальний процес розвитку європейської культури, невід'ємною частиною якої вона є.

Що стосується візантійських шляхів давньоруського мистецтва, то вони пролягли через всі його ділянки і мало не через всі землі Київської Русі. А межі візантійсько-руського мистецтва повністю відповідають обсягу тієї чудової культури, яка так нагло була зруйнована, але ніяк не знищена, монгольською навалою і з того часу мусила опинитися на роздоріжжі між Візантією і Заходом. Але то вже починаються нові сторінки історії, настають часи творчої праці нових поколінь, для яких Візантія була далекою, хоч і досить привабливою, як, до речі, й для багатьох середньовічних країн Європи.

В. Г. Пуцко

ВІЗАНТИЙСКІ ПУТИ ДРЕВНЕРУССКОГО ИСКУССТВА

Судьба византийского наследия в Киевской Руси на материале памятников духовной культуры получила в специальных исследованиях противоречивые истолкования, часто обусловленные определенными политическими тенденциями. Долго господствовало мнение о том, что воздействие Византии на зарождение христианского средневекового искусства Древней Руси ограничивалось отдельными импульсами. Между тем обращение к самому материалу убеждает в стремлении древнерусских высокопоставленных заказчиков (и прежде всего киевских князей) максимально приобщиться к высоким завоеваниям византийской духовной культуры. Это явилось причиной приглашения греческих мастеров, преимущественно из Константинополя. При таких условиях «колыбельный» период древнерусского искусства оказывался генетически связанным с наиболее передовыми течениями в современном ему художественном творчестве Византии. Зодчество, монументальная каменная резьба приобрели в Киевской Руси свои локальные варианты, мозаики в пределах одного цикла степописей оказались соединенными с фреской, книжное искусство развивалось путем усвоения греко-восточных основ и последующей их адаптации под воздействием константинопольских образцов. Художественные ремесла на местной почве максимально учитывали эстетические критерии заказчиков, и это объясняет своеобразие вариантов изделий, особую популярность перегородчатых эмалей и медного литья. Захват Константинополя крестоносцами в 1204 г. вызвал приток в Приднепровье греческих мастеров, еще раз внесших сильную византийскую струю в древнерусское искусство, преимущественно в пластику малых форм. Местные художественные кадры к тому времени уже уверенно шли своим путем, хотя и чутко реагировали на новые явления в культуре Византии и Запада.

V. G. Putsko

BYZANTINE WAYS OF OLD RUS ART

The fortune of the Byzantine legacy in the Kiev Rus traced by intellectual culture relics has been inconsistently interpreted in specific researches often to please definite political tendencies. An opinion dominated for a long time that the Byzantium effect on origin of the Christian medieval art of the Old Rus was reduced to some impulses. Nevertheless consideration of the data has confirmed aspiration of old-Rus noble clients (Kiev princes, first of all) for the maximal access to high achievements of the Byzantine intellectual culture. It was a reason for invitation of Greek craftsmen, primarily from Konstantinopol. Under those conditions the «cradle» period of the Old Rus art proved to be genetically bound to the most advanced directions in the Byzantine art of that period. Archi-

ture, monumental stone carving acquired their local variants in Kiev Rus; mosaics were joined with fresco within one cycle of wall-paintings. Book art has developed on the way of assimilation of Greek-eastern fundamentals and their further adaptation under the effect of Konstantinopol samples. Local art crafts took maximally into consideration aesthetic criteria of clients, which accounted for peculiarities of variants of articles and peculiar popularity of partition enamels and copper casts. Seizure of Konstantinopol by crusaders in 1204 has induced an inflow of Greek craftsmen to the Dnieper territory. They introduce a strong Byzantine flow to the Old Rus art, mainly to plastics of small forms. By that time local artists had already proceeded their own way, though keenly react to new phenomena in the culture of Byzantium and West countries.

Одержано 29.05.90.

НАПИС ПРО СМЕРТЬ ЯРОСЛАВА МУДРОГО У СОФІЙСЬКОМУ СОБОРІ В КІЄВІ ТА ДЕЯКІ ПИТАННЯ ЙОГО ВИВЧЕННЯ

С. О. Висоцький

У статті розглядається прочитання і датування напису про смерть Ярослава Мудрого з Софійського собору в Києві.

У Софійському соборі в Києві під час реставрації фрескового живопису, нами був виявлений датований напис, що повідомляє про смерть фундатора собору Ярослава Володимировича Мудрого. Знахідка привернула особливу увагу, оскільки відомості про цю подію в різних списках літопису суперечливі і дата смерті князя, видатного державного діяча Київської Русі, залишалася спірною. Намагання багатьох дослідників її уточнити були безуспішними. Як вважав, наприклад, А. Куник, при сучасному стані джерел, це питання взагалі не може бути розв'язаним¹. Розбіжності думок про дату смерті князя пояснювалися тим, що в списках літопису крім посилання на рік та дату події згадувалася ще й субота першого тижня великого посту, і, навіть Федорів день, тобто 17 лютого. Тому знахідка напису-графіті на стіні головного нефу Софійського собору стала новим поштовхом для повернення до цього питання.

Спочатку напис читався нами так²: «Въ лѣто 6562 мѣсяца февраря 20 усыпенѣ царя (або цесаря) нашего въ... Феодора» (рис. 1). Шостий і сьомий рядки напису не читаються через пошкодження штукатурки. Напис написаний вмілою, досвідченою рукою. Літери досить великих розмірів глибоко прорізані у штукатурці. Насамперед привертає увагу датування напису із зазначенням року події 6562, що рідко зустрічається серед графіті. Досить ймовірним було б чекати у соборі напис про смерть та поховання будівника храму Ярослава Мудрого, але його величання «царем нашим» було досить незвичайним.

Вперше прокоментував цей напис Б. О. Рибаков³, без вагань прочитавши його дату як 6562 р., не зважаючи на те, що позначення одиниць (В-2) було написане над рядком. Згадав він і закреслене в кінці першого рядка якесь слово, що починалося на МА, написання слова

¹ Куник А. А. Известны ли нам год и день смерти великого князя Ярослава Владимировича? — СПб., 1896.— С. 27.

² Висоцький С. А. Древнерусские надписи Софии Киевской XI—XIV вв.— К., 1966.— С. 39.

³ Рибаков Б. А. Запись о смерти Ярослава Мудрого // СА.— 1959.— № 4.— С. 245.

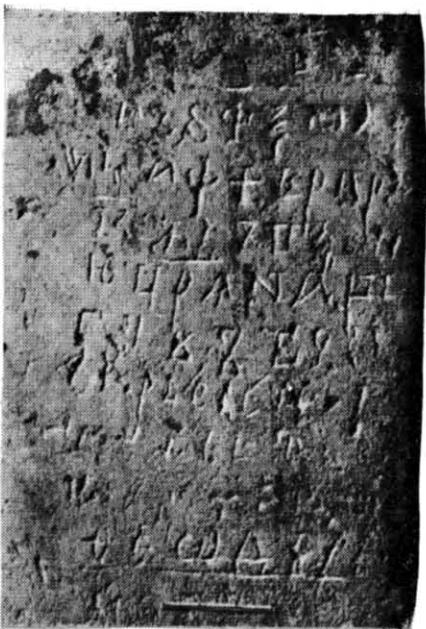

Рис. 1. Напис про смерть Ярослава Мудрого 20-го лютого 6562 (1054) року з Софійського собору в Києві.

«оусъпнє» з «великим юсом», а також реконструював шостий і сьомий рядки. В цілому Б. О. Рибаков читав напис так: «В літо 6562, місяця лютого 20-го успіння царя нашого в неділю в тиждень мученика Федора». Дослідник вважає, що напис був написаний за вересневим літочисленням, а смерть князя стала (за В. М. Татіщевим) в піч з суботи на неділю 19—20 лютого⁴. Ми підтримуємо подібну інтерпретацію напису, крім прочитання шостого і сьомого рядків, тому, що на нашу думку, слово «воскресенье» відноситься до іншого напису, що був поруч і погано зберігся. Саме тому ми й не коментували його у своїх попередніх публікаціях.

Таким чином, атрибуція напису, як такого, що пов’язаний з іменем Ярослава Мудрого, а також його датування до останнього часу не викликали жодних заперечень. Але В. К. Зібаров поставив під сумнів не тільки дату події, а й рік написання⁵. Він вважає, що дату

напису 6562 р. через винесення одиниць над рядом (В-2) можна читати ще й як 6560 р. Число дня події К-20, нібито, слід читати як ІЗ-17 лютого. Автором висловлено ще кілька досить сумнівних припущень, з яких найбільш неймовірним є твердження про те, що в кінці першого рядка нібито читався початок слова «марта», що вказує на написання графіті не в лютому, а у березні місяці. Тому дослідник вважає, що розміщений поруч інший напис 1052 року сповіщає про встановлення в соборі саркофага Ярослава Мудрого⁶. На підставі цих зауважень В. К. Зібаров вважає необхідним розглядати не тільки 6562 і 6560 рр., а й числа 20-го та 17 лютого. Висунуті різночтитання автор порівнює з відповідними літописними повідомленнями про смерть Ярослава Мудрого. Особливо йому подобається повідомлення Іпатієвського літопису, в якому хоч і немає числа 17, але фігурує слово «день» явно помилково додане переписувачем. Завдяки цьому виходить «Федора день», тобто 17, а не 20-го лютого. Літописний запис читається так: «Въ лѣто 6562. Преставися князь Рускии Ярославъ... Ярославу же приспѣ конѣць житъ і предастъ душу свою мѣсяца февраля въ К въ суботу, А (-1) недели поста въ стого Феодора день»⁷. Але 20 лютого у 6562 р. не було суботнім днем, про який йдеться у літопису. 17 лютого цього ж року теж не було суботою. Оскільки ж цифра 17 висунута й читається у напису автором, то вона, хоч і не відповідає літописному повідомленню про суботу, примушує його відкинути 6562 рік і віддати перевагу 6560 р., який у статті названий «початковою датою». В іншому місці відзначається, що вона лише «приблизно» задовольняє повідомлення про смерть Ярослава Мудрого⁸. Але чому така скромність? Виявляється тому, що і у 6560 році 17 лютого не було суботою, а лише понеділком (за вересневим стилем) або середою (за березневим стилем).

⁴ Рыбаков Б. А. Русские датированные надписи XI—XIV вв. // САИ.—1964.—С. 14, 15.

⁵ Зібаров В. К. Київські граффіти і дата смерті Ярослава Мудрого // Генезис і розвиток феодалізма в Росії.—Л., 1988.—С. 80, 86, 90.

⁶ Зібаров В. К. Київські граффіти ... — С. 85.

⁷ ПСРЛ.—Т. 2.—Іпатієвська летопись.—М., 1962.—Стлб. 149, 150.

⁸ Зібаров В. К. Київські граффіти ... — С. 90, 91.

Важко погодитися з усіма цими нагромадженнями, з яких ми розглянули лише невелику частину.

Свої зауваження почнемо з того, що ми переконані у правильності прочитання дати саме 6562 р., незважаючи на літеру В одинице, винесену над рядком. Тут слід звернути особливу увагу на те, що ця виносна буква написана у межах довгого титла над літерою «ксі». Це свідчить, що автор напису і дати розглядав літери «ксі» та В, як єдине ціле,— тобто число 62. Все це добре простежується у натурі і на фото, і тому тут, безперечно, слід читати § В-62, а не 60. Крім того, над В бачимо своє окреме титло. Подібне написання досить рідкісне, але не слід забувати, що ми маємо справу з оригінальним написом середини XI ст. Прочитання ж дати як 6560 р., запропоноване В. К. Зібаровим, призводить до ускладнень та протиріч. Мабуть, саме тому дослідник хоча і називає цю дату «початковою датою», але наприкінці статті при реконструкції читання напису все ж віддає перевагу 6562 р.

Що стосується літер закреслених автором напису в кінці першого рядка, то це могло бути МАР, але й не виключено МУР. Тому читати тут однозначно слово «марта» і робити з цього далекосяжні висновки не слід. Відносно літери К-20. Роздільне написання обох частин цієї літери часто зустрічається у пам'ятках книжної писемності (Ізборник 1073 р., Архангельське євангеліє) і серед графіті XI ст. Найбільш наочно це видно з напису 1093 р. з Софійського собору у Києві, де йдеться про «раку»-саркофаг Андрія-Всеволода Ярославича. Літера К (рис. 2) у слові «отрочка» у п'ятому рядку написана аналогічно напису про смерть Ярослава Мудрого⁹. Крім того друга половина літери «К», яку В. Зібаров вважає літерою З з числовим значенням-7, має дуже малу горизонтальну риску та хвіст, що не відповідають палеографії XI ст.

На думку автора статті «побіжним аргументом на користь початкової дати», тобто 6560, є розташуваній поруч напис 1052 р., що нібито повідомляє про встановлення в соборі саркофага Ярослава Мудрого. Напис читається так: «В лъто 6560, марта в 3-е розгремелось въ 9 часов дня. Было же то в 40-го святого мученика Евтропия». У першій публікації напису слово РОЗЪГРЬМЛЕ(СЯ) читалося нами як «розгром», «розорення», а не «розгримілося»¹⁰. В. К. Зібаров нашого нового читання, мабуть, не знав і вирішив, що це важке для розуміння та читання слово повідомляє про встановлення у соборі саркофага князя. Але, по-перше, у напису немає жодного слова про «раку»-саркофаг і, по-друге, виходить, що князь помер у лютому місяці, а поховано його у березні. До цього у нас є цікава паралель з того ж Софійського собору. Це напис про саркофаг Андрія Всеволода Ярославича, який був встановлений у соборі 14 квітня, тобто на наступний день після смерті князя 13 квітня 1093 р., про що свідчить запис у «Повісті временних літ». Суперечить висунуте читання напису й злободенності графіті, що писалися звичайно в день самої події. У напису 1052 р. подія була щорокочасною і тому в ньому згадано не тільки рік, а й місяць, число й час події. І це цілком зрозуміло, бо йшлося про грім або вірніше про блискавку, що влучила в собор. Але чому у напису саме цьому явищу приділялось стільки уваги? На це питання можна відповісти так. На Русь поширились з Візантії разом з богословськими

⁹ Высоцкий С. А. Древнерусские надписи Софии Киевской XI—XIVвв.—К., 1966.—С. 18.—Табл. V.

¹⁰ Высоцкий С. А. Древнерусские надписи Софии Киевской XI—XIV вв.—К., 1966.—С. 7; Высоцкий С. А. Средневековые надписи Софии Киевской XI—XVII вв.—К., 1976.—С. 215, 216.

Рис. 2. Літера «К» напису про «раку»-саркофаг Андрія-Всеволода Ярославича з Софійського собору (збільшено).

книгами та звані «Громники» — юніжкі, що збереглися у пізніх пе-
реписах до нашого часу. Вони використовувалися для ворожіння і за-
лежно від того, в якому місяці і у який час гримів грім, робились різні
передбачення. Значна увага в цих книгах відводилася смерті «велико-
го мужа», тобто імператора або князя. Нами була висловлена думка,
що грім 3-го березня 1052 р. о 9-й годині вдень, був сприйнятий сучас-
никами події як лихе знамення, що провіщало смерть «великого мужа»,
тобто князя. Коли ж через два роки Ярослав Мудрий помер, поруч з
написом про грім, можливо, тим самим автором, було дописано і про
смерть князя. Таким чином ми вважаємо можливим поєднати між со-
бю обидва графіти. Подібний взаємозв'язок написів був характерним
для того часу, коли різним прикметам та знаменням приділялося дуже
багато уваги. Досить згадати сонячне затемнення у «Слові о полку
Ігоревім» або численні згадування знамен у літописах.

Отже, напис 1052 р. не має ніякого відношення до саркофага Яро-
слава Мудрого, рік смерті якого все ж не 6560, а 6562.

З певністю важко сказати для чого у літописах сповіщалося про
смерть історичних осіб. Очевидно, не лише для повідомлення нащадків
про смерть того або іншого князя, княгині, митрополита, або єпископа.
Однією з причин, можливо, було й намагання літописців передати чи-
тачам дані, необхідні для церковного поминання небіжчиків. Як відо-
мо, у церквах для цього велися записи у книжках-синодиках. Поступово
зміст і форма подібних записів стали традиційними. Для поминання,
у першу чергу необхідні були місяць і число події, безперечно, ім'я по-
мерлого. Що стосується року, то він був необов'язковим, бо місяць і
число події давали змогу поминати небіжчика у будь-який рік. Але для
найбільш відомих осіб у синодиках, як і у напису про смерть Ярослава
Мудрого на стіні собору, вказувався й рік, причому літочислення вело-
ся за вересневим, церковним стилем. За цими правилами написана й
більшість поминальних графіті Софійського собору. Ось найбільш ти-
повий напис про смерть єпископа Луки з міста Білгорода під Києвом:
«Місяця серпня в 22-е преставився раб божий Лука єпископ блажений
Білогородський»¹¹. Лука був видатним церковним діячем Київської
Русі XI ст. Як бачимо, поминальні записи могли бути як із зазначен-
ням року, так і без нього. Києворуські літописці були духовними осо-
бами і тому їх записи у літописах мали бути близькими за змістом і
формою записам у церковних синодиках. А це значить, що їх повідом-
лення повинні були містити дані для поминання. Візьмемо запис про
смерть Ярослава Мудрого з «Повісті временних літ» (за Лаврентієв-
ським списком): «Въ лѣто 6562. Преставися великий князь русъкій
Ярославъ... Ярославу же приспѣ конецъ житъя, и предасть душою свою
(богу), въ суботу 1 поста святого Федора»¹². У цьому сповіщенні для
поминання князя є: ім'я померлого — Ярослав та посилання на «су-
боту 1 поста святого Федора», але нема ні місяця, ні числа дня події.
А перша субота залежала від того, коли у даному році була пасха.
Отже, в подібному датуванні відсутні дані для поминання князя. Більш
повним є запис Іпатієвського літопису, що згадувався вище. В ньому
крім року є ще вказівка на місяць та число події — 20 лютого. Цього
досить для поминання князя будь-якого року, але літописець, або, пев-
ніше, переписувач, зробив зовсім недоречне посилання не тільки на
першу суботу великого посту, а й додав ще слово «день». Це разом з
ім'ям святого Федора зовсім спотворило зміст повідомлення, бо Федо-
рів день був 17 лютого. Найімовірніше, це результат механічного, ба-
гаторазового переписування літописного тексту.

Та повернемося до статті В. К. Зібарова. Вона мало що додає до
інтерпретації напису запропонованого Б. О. Рибаковим і ще більше
заплутує розв'язання питання. У праці є багато невдалих висловлювань.
Наприклад, висновок Б. О. Рибакова про вересневий стиль напису, він

¹¹ Высоцкий С. А. Древнерусские надписи Софии Киевской ... — С. 45.

¹² ПВЛ.— М.— Л., 1950.— Т. I.— С. 108.

називає «умоглядним». Але хронологічні міркування самого автора дивують: «... автор графіті зробив напис про смерть Ярослава Мудрого на основі хронології, прийнятої в оточенні митрополита грека»¹³. Треба думати, що тут йдеться про вересневий стиль літочислення. Але далі читаємо: «Ця хронологія відрізнялася від хронології місцевих жителів на 2 роки, і тому у всіх руських літописах зберігся 6562 рік»¹⁴. Як це треба розуміти? Що мав на увазі вираз «хронологія місцевих житлів» — березневий стиль літочислення? Але ж він різниється від вересневого не на 2 роки, а всього на шість місяців! Далі в статті відзначається про нібіто невдале вживання у напису слова «успене». Ми ж вважаємо, що воно тут дуже доречне й відповідає князівській гідності померлого, який названий «царем нашим». У Києво-Печерському патерику словом «успіння» названо лише кончину Феодосія Печерського.

Вважаємо не дуже вдалою й реконструкцію втрачених рядків напису, запропоновану в статті: «Въ лѣто 6562 (марта) месяца февраля 17 успене царя нашего въ Вышгороде, в субботу 1 недели поста на святого Федора». Крім незгоди з читанням цифри 17, що спростовується прочитанням напису у соборі, невдалою є й реконструкція 6, 7 та 8 рядків, бо вони мають по 11—12 літер у рядку, а це суперечить числу літер — від 8 до 10 — у рядках, що збереглися. Тому для закінчення відновлених рядків просто не вистачить місця. Та й втрачених рядків було не 3, а 2. Відновлення втраченого слова «въ Вышгороде» вважаємо мало вірогідним, бо воно не відповідає епіграфічній традиції поминальних давньоруських написів.

Як ми бачили, перші рядки напису читаються: «Въ лѣто 6562 месяца февраля 20-го успене царя нашего». Далі, за словом «нашого», у п'ятому рядку написано ВЪ. Це початок нового посилання, яке повинно було уточнити ще більше — коли саме сталася подія. Вважаємо, що за ВЪ було не «въ Вышгороде», а слово БЫСТЬ, тобто перша буква тут не В, а Б. Вона має велику горизонтальну риску з гачком праворуч, який через пошкодження штукатурки з'єднався з кузовом літери. Та й буква В написана дещо по-іншому, у вигляді вугластої вісімки, що відрізняється від Б. Далі, за Б читаються І та С. Закінчення слова ТЬ перенесене в шостий рядок. Шостий і сьомий рядки напису були повністю втрачені ще в давнину¹⁵, а на їх місці пізніше з'явилось два рядки якогось іншого напису дуже поганої збереженості, одне слово якого «воскресенье» читалось деякими авторами. Судячи за розмірами літер, що збереглися у напису про смерть Ярослава Мудрого та інтервалами між рядками, в цьому місці можна було написати лише два рядки.

Закінчувався напис про смерть князя словом «Федора», а це значить, що у першому з втрачених рядків було слово «недѣлю». Воно уточнювало дату 20-го лютого і разом зі словом «Федора» було назвою самого тижня.

В цілому текст напису можна уявити собі так (рис. 3): «В лѣто 6562, месяца февраля 20-го успене царя нашего. Въ бысть недѣлю святого мученика Феодора».

Залишається тепер висвітлити причини розходжень датування напису за вересневим стилем з літописними повідомленнями, датованими, як вважається, за березневим стилем. При редукції 6562 р. на наше літочислення у першому випадку це дає 1054 р., а у другому 1055 р. (для місяця лютого).

Безсумнівно, напис XI ст. на стіні Софійського собору у Києві є найбільш вірогідним повідомленням про смерть Ярослава Мудрого. Він був написаний кимось з софійського кліру або переписувачем, згадуваним у «Повісті временных літ», особою близькою до митрополи-

¹³ Забаров В. К. Киевские граффити ... — С. 93.

¹⁴ Там же.— С. 93.

¹⁵ Ці рядки були втрачені тому, що в це місце відвідувачі собору протягом багатьох років цінували фреску з зображенням св. Пантелеймона.

ВЪСФѢ М
 МЦАФѢВРАДА
 КХСЗПЕ[Н]И
 ІЧРАНАШ
 ГОВЗБЗІС
 [ТДНЕДѢЛЮ
 СТОГОМУКА]
 ФЕШДАРДА

Рис. 3. Реконструкція тексту напису про смерть Ярослава Мудрого.

того Федора». Таким чином, у літописному повідомленні (йдеться про Іпатієвський літопис) позначення року, місяця й числа події, а також посилання на перший тиждень великого посту, що називався Федоровим, слід визнати достовірним. Що ж стосується слів «суботу» й «день», то їх, особливо останнє слово, слід вважати пізнішими доповненнями, зробленими під час численних переписувань літопису. Ці слова (субота), як між іншим і «Федорова неділя», відносяться, як згадувалось, до рухомих свят, що залежали від пасхи. Вони були непотрібні для поминання князя й стали однією з причин неправильних розрахунків дати події.

У свій час М. Г. Бережков, досліджуючи хронологію давньоруського літописання, помітив, що в «Повіті временных літ» обох редакцій (Лаврентієвської й Іпатієвської) роки позначено за березневим стилем¹⁶. Березневим стилем літочислення «Повіті временных літ» вважали й численні російські дослідники¹⁷. Оскільки в «Повіті временных літ» за Іпатієвським списком вживалося березневе літочислення, то переведення дати на нашу еру 6562 р. для місяця лютого, як згадувалось, дає 1055 р., 20-е лютого припадає на понеділок, а цей день виходить за межі Федорового тижня. Як ми бачили, «Федорова неділя» підтверджується написом з собору і це дає змогу зробити висновок, що запис про смерть Ярослава Мудрого у літопису був датований не за березневим стилем літочислення. При переведенні ж тієї самої літописної дати за березневим стилем одержуємо 1054 р., а 20-е лютого було неділею у Федорів тиждень. Тут слід згадати пояснення В. М. Татіщева та Б. О. Рибакова про те, що подія трапилася в ніч з суботи на неділю 20-го лютого¹⁸.

Ярослава Мудрого було поховано у тому ж саркофазі, що й його дружину Інгігерд-Ірину, що померла кількома роками раніше¹⁹. Поховання князя, вірогідно, відбулося зразу ж, тобто у неділю 20-го

чої канцелярії і поминальних записів у князівському синодику. Саме тому логічно припустити вживання у напису вересневого, церковного літочислення. З синодика собору запис про смерть Ярослава Мудрого, вірогідно, потрапив на сторінки літописів. При цьому літописець, мабуть, не звернув уваги на те, що запис у синодику було зроблено за вересневим стилем. Надалі це стало причиною багатьох наших утруднень.

Оскільки напис з собору про смерть князя є найбільш вірогідним повідомленням про цю подію, порівняємо її з відповідним записом у Іпатієвському літописі. В них посилання на рік, місяць та число події повністю збігаються: це 6562 р., 20-го лютого. Важливе значення при порівнянні має слово «Федора» в напису з собору. Воно свідчить, що в графіті, фігурувала «неділя свя-

¹⁶ Бережков В. Г. Хронология русского летописания.— М., 1963.— С. 163.

¹⁷ Каракозин М. Н. История Государства Российского.— Спб., 1816.— Т. 2.— С. 337; Шляков Н. Восемьсот пятьдесят лет со дня кончины великого князя Ярослава I Мудрого // ЖМНП.— Июнь, 1907.— С. 362—400.

¹⁸ Рыбаков Б. А. Запись о смерти Ярослава Мудрого.— С. 248.

¹⁹ Висоцький С. О. Про дослідження та первісне місце саркофага Ярослава Мудрого в Київській Софії // Слов'яно-руські старожитності.— К., 1969.— С. 156.

лютого 1054 р., оскільки великий мармуровий саркофаг, що зберігся до наших днів, стояв уже в соборі.

Таким чином, літописець, який вніс до літописного тексту повідомлення про смерть Ярослава Мудрого, мабуть, дійсно не звернув уваги на стиль літочислення у синодику. Щоправда розходження в стилі літописного повідомлення і напису в соборі можна пояснити і іншими причинами. Запис у літопису міг бути зроблений за ультраберезневим стилем і це теж дасть 1054 р. Хоч М. Г. Бережков і вважав, що ультраберезневий стиль вживався лише, починаючи з першої чверті XII ст., останнім часом з'явились повідомлення про наявність його у «Повісті временних літ»²⁰. Сумнівно, що графіті на стіні собору мало ультраберезневе датування, бо це суперечить традиції вживання вересневого стилю в церковному діловодстві.

Отже, ні 6560 р., ні 17 лютого, а також інтерпретація напису 1052 р., запропоновані в статті В. К. Зібарова, не можуть бути прийнятими і не заслуговують на увагу.

C. A. Высоцкий

НАДПИСЬ О СМЕРТИ ЯРОСЛАВА МУДРОГО В СОФІЙСКОМ СОБОРЕ В КІЄВЕ І НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ЕЕ ИЗУЧЕНИЯ

В статье рассматриваются чтение и датировка записи о смерти Ярослава Мудрого 20 февраля 1054 г. из Софийского собора в Киеве. Анализируются высказывания по этому вопросу В. К. Зибарова, предложившего иное чтение даты события. Доказывается неубедительность и несостоятельность предложенной аргументации.

В статье также идет речь о стилях летоисчисления в надписи-граффити из собора и в сообщении «Повести временных лет» об этом событии. Делается вывод, что в летописи и в граффити в сообщении о смерти Ярослава Мудрого применен не мартаевский, а византийско-сентябрьский стиль летоисчисления. Это можно объяснить влиянием записей в княжеском синодике, который велся при митрополии — Софийском соборе.

S. A. Vysotsky

INSCRIPTION ABOUT THE DEATH OF JAROSLAV, THE WISE IN THE SOFIA CATHEDRAL IN KIEV AND SOME PROBLEMS OF ITS INVESTIGATION

The paper considers reading and dating of the inscription about the death of Jaroslav, the Wise on February 20, 1054 from Sofia Cathedral in Kiev. V. K. Zibarov statements concerning this problem are analyzed. He suggested another reading of the event date. The suggested arguments are proved unconvincing and inconsistent.

Style of chronology in inscription of graffiti from the Cathedral and in communication of «Chronicles of Years That Passed» about this event are reported. A conclusion is made that in chronicles and in graffiti in communication about the death of Jaroslav, the Wise there was applied not the March but the Byzantine September style of chronology. It may be explained by the influence of the records in the Prince's synodicon which was kept at metropolia — the Sofia Cathedral.

Одержано 01.10.90.

5

²⁰ Кузьмин А. Г. Русские летописи как источник по истории Древней Руси.— Рязань, 1969.— С. 75.

ДО ПИТАННЯ ПРО ВІЗАНТІЙСЬКЕ ПОХОДЖЕННЯ МАТЕРІ ДАНИЛА ГАЛИЦЬКОГО

М. Ф. Котляр

У статті розглядається й спростовується поширене в сучасній науці версія про візантійське походження другої дружини галицько-волинського князя Романа Мстиславича (1199—1205) Анни, матері Данила Галицького. Автор доводить, що Романова княгиня вийшла з середовища великого волинського боярства.

У сучасній науковій літературі поширена думка, що матір'ю Данила Романовича Галицького (1201—1264) була знатна візантійка¹. Така думка в основному ґрунтуються на працях видатного вітчизняного генеалога М. О. Баумгартена й відомого польського історика І. Гралі². Однак обидві праці побудовані не на прямих свідченнях джерел, а на низці логічних умовисновків, що виходять з посередніх вказівок пам'яток писемності, здебільшого довільно витлумачених. Тому походження другої дружини галицько-волинського великого князя Романа Мстиславича (був ним у 1199—1205) залишається гіпотетичним. Дозволимо собі висловити міркування з цього приводу, попередньо розглянувши критично існуючі в науковому письменстві погляди. Головне ж — залучивши прямі звістки джерел.

Насамперед відзначимо, що мати Данила згадана лише в одному відомому на сьогодні джерелі: Галицько-Волинському літописі XIII ст. Тому необхідно звернутись до цієї пам'ятки давньоруського письменства, перша частина якої — Галицька — створювалась сучасником.

Зі своєю першою дружиною, дочкою київського князя Рюрика Ростиславича Предславою, Роман розлучився 1197 р.³ 1203 р. він примиусив її постригтись у черниці⁴. Не пізніше 1199—1200 р. галицько-волинський князь одружився вдруге, оскільки 1201 р. народився його старший син Данило. На жаль, другий шлюб Романа Мстиславича літописи замовчали.

При тому, що Романова княгиня неодноразово згадана в Галицько-Волинському літописі, вона жодного разу не названа на ім'я. Та в цьому немає нічого дивного, оскільки лише в небагатьох випадках джерела зберегли імена дружин давньоруських володарів. Тільки з побіжної згадки волинського літописця кінця 90-х років XIII ст. довідуємося, що її звали Анною: «Мъстиславу князю вложи ему Бог во сердце мысль благу: созда гробницю камену над гробом бабы своей Романовой, в монастыре, ... во имя праведнику Акима и Анны»⁵.

Роман Мстиславич загинув біля польського міста Завихоста 19 червня 1205 р.⁶, залишивши по собі гучну славу переможця хижих половецьких ханів і двох малолітніх синів: чотирирічного Данила й дворічного Василька. Влада в Галицько-Волинському князівстві перейшла до рук їхньої матері, що стала таким чином регентшею. Однак незабаром по Романовій смерті придущене ним, але не викорінене

¹ Так, коментуючи розповідь польського середньовічного хроніста Кадлубка про сімейні справи батька Данила, Н. І. Шавелева пише: «Через кілька років (блізько 1199 р.) Роман одружився з візантійською аристократкою» (Шавелева Н. И. Польские латиноязычные источники.— М., 1990.— С. 137).

² Baumgarten N. Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides russes du X au XIII siècle.— Roma, 1927.— Tabl. V.— № 47.— P. 23; Grala H. Drugie malżeństwo Romana Mscislawowicza // Slavia Orientalis.— Warszawa, 1982.— R. XXXI.— № 3—4.— S. 115—127.

³ ПСРЛ.— Т. I.— Лаврентьевская летопись (вип. 2: Суздалская летопись по Лаврентьевскому списку).— Л., 1927.— Стлб. 412—413.

⁴ Там же.— Стлб. 420.

⁵ Летопись по Ипатовскому списку.— СПб., 1871.— С. 616.

⁶ Monumenta Poloniae Historica.— Lwow, 1872.— Т. II.— Р. 836, 876.

це могутнє галицьке боярство піднімається проти його родини. Тоді вперше на сторінках літопису з'являється вдова князя.

В тому ж 1205 р., як сповіщає літописець, «по смерти Романове снимался король (угорський, Андрій II.—М. К.) со ятровью свою, во Саноце: принял бо Данила како милого сына своего»⁷. Йдеться про офіційну зустріч правителів двох сусідніх держав, що перебували в приятливих стосунках. Літописець називає вдову Романа «ятровью» угорського короля, тобто для Андрія II вона була дружиною брата, принаймні близькою родичкою, якщо буквально тлумачити літопис. Однак таке тлумачення буде поспішним. Кількома рядками нижче в тій же галицькій частині літопису мовлено, що й польський князь вважав удову Романа своєю ятрівкою: «Лестко не помяну вражды, но с великою честью прия ятровъ свою и детяте»⁸. Обидва процитовані повідомлення дали багату поживу історикам XVIII—XIX ст., що встановлювали походження другої дружини галицько-волинського володаря.

Найчастіше літописець іменує вдову Романа «княгинею Романовою»⁹ або «великою княгинею Романовою»¹⁰. А часом називає її просто «Романовою» або «Даниловою матір'ю»¹¹. Все це не дає підстав встановити її походження. Тому зрозуміло, що, починаючи з середини XVIII ст., коли закладались підвалини історичної науки в сучасному розумінні слова, розпочались живаві дискусії навколо родоводу Романової княгині.

Першою, відповідно до послідовності свідчень Галицько-Волинського літопису, народилася версія про угорське походження матері Данила. В. М. Татіщев, начебто погоджуючись з такою думкою, обережно зауважив: «О браке Романа с королевою венгерскою, сущею сестрою Коломановою или Андреевою, нигде не находится... Показывается (в джерелах.—М. К.) помощь детем Романовым от венгерского (короля.—М. К.)»¹². Угорську гіпотезу поділяли в XIX ст. майже всі історики Галицько-Волинської Русі. Дехто деталізував її, підбираючи аргументи на її користь. Наприклад, А. Лонгінов уважав, що Роман та король Андрій мали спільнego прадіда — київського князя Мстислава Володимировича (помер 1132 р.)¹³. І. Шараневич висловив припущення, за яким Андрій через дружину Гертруду, дочку майсенської княжни, був у спорідненості з польською династією, а через неї — з Романом¹⁴ (сином Агнеси, дочки польського князя Болеслава III, прозваного Кривоустим)¹⁵. Однак обом цим думкам властива спільна вада: і в тому, її у іншому випадку спорідненість надто далека, аби угорський король міг звати Романову ятрівкою. М. Грушевський своєрідно підсумував студії на ниві угорського походження другої жони Романа: «Вони (Андрій і Роман — М. К.) навіть посвоячилися: вдову Романа Андрій звав «ятрівкою», отже, Роман був йому якимось кузеном, але ближче про це свояцтво нічого не знаємо»¹⁶.

Вразливість версії про угорське походження Романової княгині спонукала частину істориків звернутися до вивчення її польської рідні, що також ніби виходить із свідчення літописця. І. Шараневич не виключав, що, оскільки мати Лешка Олена була дочкою Всеволода, брата Романа, то обидва князі були близькою ріднею. І все ж таки вченому довелося визнати, що через Лешка Роман був у спорідненості з

⁷ Летопись по Ипатскому списку.— С. 480.

⁸ Там же.— С. 481.

⁹ Там же.— С. 481, 482, 283.

¹⁰ Там же.— С. 487, 490.

¹¹ Там же.— С. 482, 486, 616.

¹² Татіщев В. Н. История Российской.— М.— Л., 1964.— Т. 3.— С. 258.

¹³ Лонгінов А. В. Родственные связи князей с угорским королевским домом.— Вильно, 1893.— С. 45, 46.

¹⁴ Szaraniewicz J. Die Hypatios-Chronik als Quellen-Beitrag zu Österreichischen Geschichte.— Lwów, 1872.— С. 42.

¹⁵ Baumgarten N. Op. cit.— Р. 23.

¹⁶ Грушевський М. Історія України-Русі.— Львів, 1905.— Т. III.— С. 10.

королем Андрієм¹⁷. Але не так давно польський історик Т. Василевський довів, що матір'ю Лешка була зноємська княжна¹⁸... Студії в питанні польського походження княгині Анни, зайдши, отож, у глухий кут. Показово, що ретельний дослідник галицько-волинської історії І. П. Крип'якевич не став розбиратися в родоводі другої дружини Романа, коротко зауваживши: «Ім'я й походження Романової невідоме: вона була споріднена з Андрієм угорським та з Лешком (була їх ятров'ю)»¹⁹, пославшись при цьому на літопис.

Доводиться визнати вразливість і угорської, і польської версій походження Данилової матері. Та й якби навіть всі наведені міркування відповідали дійсності, то з них випливало б, що Анна була в спорідненості з угорською чи з польською династіями через чоловіка, що позбавляє обидві гіпотези будь-якого ґрунту. До того ж, ще на початку нашого століття М. Баугартен показав, що Романова княгиня не могла бути ні угоркою, ні полькою²⁰.

Чомуся нашим попередникам не спало на думку, що у звернення «ятров'я» і угорський і польський володарі вкладали не сімейний, а державний зміст: вона була дружиною союзного їм і рівного їм керівника сусіднього князівства, якого вони, згідно звичаїв і традицій середньовічної титулaturи, називали братом.

Цілком логічно, що історики ХХ століття звернули погляди в бік Візантії, з якою в Романа були жваві стосунки. У травні 1200 р. у Царгороді перебувало посольство Романа²¹ — на наш погляд, воно було пов'язане з походами галицько-волинського князя проти половецьких ханів, учиненими на прохання візантійського імператора. Самі ці походи, згадані в творі грецького історика Нікіти Хоніата, а також в Суздалському літописі, сталися в 1197 чи 1198, 1202 і 1204 рр.²² У науковій літературі поширенна думка, ніби влітку 1203 року, перед здобуттям учасниками IV хрестового походу Константинополя (1204 р.), імператор Олексій III Ангел утік до Романа Мстиславича в Галич. Ця версія дожила до нашого часу. Її приймають навіть такі відомі дослідники, як академіки Д. С. Лихачов і Б. О. Рибаков²³.

Подібна думка ґрунтуються на свідченні середньовічного польського хроніста Яна Длугоша (1415—1480), котрий у своїй багатотомній «Історії Польщі» під 1201 р. записав, що коли хрестоносці (венеційці та німці) захопили Константинополь, «Асхарь», який там правив, утік через Чорне море до Херсона, звідкіля прибув до Галиції, де його доброзичливо зустрів руський князь Роман і надав йому притулок²⁴. Згаданий Длугошем «Асхарь» міг бути хіба що Федором I Ласкарем, майбутнім імператором Нікейської імперії, що ніколи не царював у Константинополі й не тікав звідти. Це повідомлення Длугоша можна зрозуміти, коли взяти до уваги, що, починаючи з XIII ст., арабські автори називають усіх візантійських імператорів, як Ласкарів, так і Палеологів, незалежно від їх справжніх імен, «Ласкарями». Вже це одне свідчить, що Длугош скористався якими-сь чутками чи пізнішими непевними відомостями, не маючи під рукою автентичних джерел початку XIII ст.

Так само некоректним слід уважати повідомлення Густинського літопису — пізньої, XVII ст., компіляції, що в іноземних звістках спи-

¹⁷ Szaraniewicz I. Op. cit.— S. 42.

¹⁸ Див.: Grala H. Op. cit.— S. 116.

¹⁹ Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство.— К., 1984.— С. 87.

²⁰ Баумгартен Н. А. Вторая ветвь князей Галицких: Потомство Романа Мстиславича (Примечания к родословной таблице) // Летопись Историко-Родословного общества в Москве.— М., 1909.— Вып. 1 (17).— С. 7—11.

²¹ Книга Паломник (Сказание мест святых в Цареграде Антония, архиепископа новгородского в 1200 году).— СПб., 1899.— С. 15.

²² Котляр М. Ф. Чи міг Роман Мстиславич ходити на половців раніше 1187 р.? // УІЖ.— 1965.— № 1.— С. 117—120.

²³ Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв.— М., 1982.— С. 515.

²⁴ Ioannis Dlugossii Annales seu Chronicae incliti Regni Poloniae.— Varsoviae, 1973.— Lib. V—VI.— Cap. III.— P. 177.

ралася на польських хроністів Бельського, Кромера та ін., які в свою чергу у життєписі Олексія III Ангела скористалися твором Длугоша. Як і в «Історії Польщі» Длугоша, складач Густинського літопису вмістив оповідь про здобуття хрестоносцями Царгорода під помилковою датою — 1201 роком. Проте Густинський літопис вірно називає ім'я грецького імператора й додає до розповіді Длугоша кілька важливих деталей: «Они же (хрестоносці — М. К.) придоша к Цареграду морем и обретоша Алексея Ангела, царя греческого, неготова (захопивши його зненацька.— М. К.); их же Алексей убояся, к сему же яко не имея в Грецах (Візантії.— М. К.) негожде себе приятного, сего ради оставил царство Исаакию, ослепленному брату своему, а сам со своими бояры и со множеством богатства и сокровищ побеже в Русскую землю, ко Ромуану Мстиславичу, в Галич»²⁵.

Існують різні думки з приводу того, звідкіля міг запозичити не-вірну версію про втечу візантійського імператора до Галича Длугош — адже хроністи XVI ст. і складач Густинського літопису в цьому повідомленні спираються на нього. Не виключено, що знаменитий польський історик скористався якимось втраченим потім давньорусським літописом²⁶. Однак ця версія не відповідає дійсності. Насправді, як свідчить грецький сучасник Нікіта Хоніат, під час першої облоги Константинополя хрестоносцями (літо 1203 р.) імператор Олексій III Ангел втік до Фракії, потім блукав материковою Грецією. Учасник IV хрестового походу Ж. Вілльардуен, що докладно описав штурм Константинополя хрестоносцями, а також перші роки існування Латинської імперії, відзначив, що один з керівників рицарів Боніфасій Монферратський арештував Олексія III й відправив того до своїх володінь у Північній Італії. Потім Олексій III звільнився з полону і закінчив своє життя в одному з монастирів Нікеї, знову захоплений у полон 1211 р. нікейським імператором Федором I Ласкарем²⁷.

Як же могла народитися легенда про втечу грецького імператора до Романа Мстиславича? Напевне, на Русі кінця XII — початку XIII ст. пам'ятали про те, що 1164 р. галицький князь Ярослав Володимирович, прозваний у «Слові про Ігорів похід» Осмомислом, дав притулок суперниківі візантійського імператора Мануїла I Андронікові Комніну. І не просто пригрів утікача, а «да ему неколико городов на утешение», як занотував київський літописець, запрошуав на княжі ради, бенкетував і полював разом з ним. Мануїлові довелось помиритися з Андроніком і прислати за ним посольство²⁸. Природно тому, що якийсь давньоруський літописець XIII ст. (скажімо, новгородський), перебуваючи у віддаленні від театру воєнних дій 1203—1204 рр. на Балканах і в Малій Азії, вирішив, начебто Галицько-Волинська Русь та її столичний град Галич дали притулок союзниківі Романа імператорові Олексію. Така книжна легенда цілком могла народитися навіть у автентичному джерелі. Адже під 1186 р. кілька авторитетних давньоруських літописів умістили фантастичне повідомлення про прибуття до Новгорода візантійського імператора: «Том же лете приде цесарь Грыцький Алекса Мануиловиць в Новъгород»²⁹. Насправді син імператора Мануїла Комніна Олексій II на годину смерті батька (1180 р.) був ще дитиною. Відомий вже читачеві Андронік I Комнін спочатку, з травня по вересень 1183 р., був співправителем Олексія, а потім забив його³⁰. Отже, Олексій Мануїлович аж ніяк не міг побувати на Русі 1186 р. Хіба що видав себе за нього.

²⁵ ПСРЛ.— Т. II.— Ипатьевская летопись.— СПб., 1843.— С. 327.

²⁶ Лимонов Ю. А. Культурные связи России с европейскими странами в XV—XVII вв.— Л., 1978.— С. 81.

²⁷ Див. про це докладно: Котляр М. Ф. До питання про втечу візантійського імператора в Галич у 1204 р. // УЛЖ.— 1966.— № 3.— С. 112—117.

²⁸ Летопись по Ипатскому списку.— С. 359.

²⁹ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов.— М.— Л., 1950.— С. 38. Див. також: ПСРЛ.— Т. IV.— Псковская первая летопись.— СПб., 1848.— С. 177; Т. V. Софийская первая летопись.— СПб., 1851.— С. 168.

³⁰ Успенский Ф. И. Последние Комнины // ВВ.— 1928.— Т. 25.— С. 1—23.

Отже, з усіх свідчень різних джерел про галицько-візантійські взаємини 1200—1204 рр. вірогідними є повідомлення про походи Романа Мстиславича на половців, спрямовані на допомогу імперії, що зазначала нападів хижих кочовиків. Як мовилось, у зв'язку з цими походами стоїть, певно, галицьке посольство до Константинополя 1200 р. Не можна пов'язувати його з другим одружженням Романа, тому що Данило народився 1201 р., а тому шлюбне посольство мало відбутися не 1200, а 1199 р. Це визнав навіть послідовний прихильник візантійського походження другої дружини Романа I. Граля³¹. Не те що прямих відомостей, а й навіть жодних натяків на шлюб Романа з візантійкою у відомих нині джерелах не існує.

Здається, візантійська версія бере початок з виданої у Відні в першій третині минулого століття книжки Й. Майлата «Історія Угорщини». В ній коротко, без посилання на джерело, згадана «вдова Романа, родичка візантійського дому»³². Однак фаховий рівень книжки досить низький, у ній безліч помилок (досить сказати, що Данила Галицького названо ... Давидом!), тому її скептично зустріли вчені. Та, можливо, саме ця лапідарна фраза Й. Майлата справила враження на М. Баумгартен, коли він почав збирати докази на користь візантійського походження другої дружини Романа Мстиславича.

Як відзначив М. Баумгартен, брат Олексія III імператор Ісаак II Ангел був одружений з Маргаритою Угорською, дочкою короля Бєли III й сестрою Андрія II. Щоправда, 1195 р. Олексій III скинув брата з престола, осліпив і заточив разом з сім'єю. Але, вважає генеалог, Олексій III швидко помирився з Ісааком II: сім'ю останнього звільнили з ув'язнення, самого колишнього імператора з шаною утримували в одному з палаців. 1197 р. дочка Ісаака від першого шлюбу Ірина вийшла заміж за Філіппа Гогенштауфена, германського імператора з 1198 р. М. Баумгартен твердить, що брат угорської королеви Гертруди Оттон Меранський був прихильником Філіппа. Головне ж, учений припускає, що Ісаак II, крім Ірини, мав від першого шлюбу ще одну дочку, яку начебто Маргарита Угорська й Олексій III з відома угорського короля видали за Романа. Будучи улюбленою пасербицею Маргарити, вдова Романа могла знайти підтримку при угорському дворі³³.

Не важко переконатися в тому, що М. Баумгартен нагромаджує одне припущення на інше. Адже його гіпотеза базується на домислі про невідому науці дочку Ісаака II, яку могли (!) видати заміж за галицько-волинського князя. Мабуть, вчений відчував це, і тому в своїй «Генеалогії Рюриковичів», написаній двома десятиліттями пізніше, він відмовився від вказівки на дочку Ісаака II Ангела, обережно назвавши дружину Романа родичною (рагенте) цього імператора, що вийшла заміж за галицько-волинського князя близько 1200 р.³⁴

Здавалось би, версія про візантійське походження матері Данила Галицького науково вичерпалася. Але близько десяти років тому польський вчений І. Граля повернувся до неї, написавши докладну статтю «Другий шлюб Романа Мстиславича». Він виявив велику ерудицію, прекрасне знання наукової літератури й джерел. Але, на наш погляд, І. Граля недостатньо чітко уявляв конкретну історію Галицько-Волинського князівства рубежу XII й XIII ст., а також загальну міжнародну обстановку в Південно-Західній Європі того часу.

Свою працю І. Граля розпочав з рішучого спростування думки М. Баумгартена щодо можливості шлюбу невідомої дочки Ісаака II Ангела з Романом. Польський історик зауважив, що, згідно авторитетного свідоцтва Нікіти Хоніата, Ісаак II мав від першого шлюбу не одну, а дві дочки: одну відав за короля Сіцілії Танкреда, друга вступила до спеціально для неї започаткованого монастиря. Іншої дочки у імператора просто не було. Не підтверджується джерелами й тверд-

³¹ Graela H. Op. cit.—S. 126.

³² Mailath J. Geschichte der Magyaren.—Wien, 1828.—T. 1.—S. 178.

³³ Баумга́ртен Н. А. Вторая ветвь князей галицких.—С. 9—11.

³⁴ Baumgarten N. Op. cit.—P. 23.

Ження М. Баумгартені про приязni стосунки Олексія III із скинутим ним з престола й осліпленим братом³⁵.

Згідно концепції І. Граля, Візантія в боротьбі проти Болгарії та інших суперників у Європі могла спиратися хіба що на Галич, оскільки Київ традиційно підтримував Угорщину. Коли Болгарія навела половців на імперію, в Константинополі остаточно переконалися у необхідності шлюбу, що з'єднав би дім Ангелів з одним із правлячих на Русі домів. Спочатку Ангели звернули-таки погляди до Києва, давньої столиці Давньоруської держави. Київський літопис під 1194 р. глухо згадує про плани шлюбу між якимсь «царевичем» (І. Граля гадає, що сином Ісаака II Ангела, майбутнім імператором Олексієм IV³⁶) та Євфимією Глібовною, онукою тодішнього великого князя київського Святослава Всеволодовича: «Заутра же во понеделник приде ему (Святославу.—М. К.) весть от сватов, иже идяхуть поимати внуки Святославле Глебовны Офимы за царевича; Святослав же посла противу им мужи Кысвъскыя»³⁷ — звичайно київські князі висилали почет з охороною зустрічати гостей з Візантії біля Канева. Однак Святослав помер того самого 1194 р., а 18 квітня 1195 р. у Константинополі стався палацовий переворот, й Ісаака II усунули від влади. Тому слід гадати, що згаданий династичний шлюб не відбувся. Втім, М. Баумгартен припускає його можливість³⁸.

По смерті Святослава велиокнязівський стіл у Києві перейшов до його співправителя в Південній Русі Рюрика Ростиславича. На думку І. Граля, Візантія не могла укласти з ним союз проти половців, бо Рюрик був одружений із половчанкою. Тому Олексій III звернув погляд на Галич³⁹. Додамо до цього, що не стільки на Галич, скільки на конкретного князя — Романа Мстиславича, який тоді, напередодні свого першого походу на половців 1197 чи 1198 р., що дошкуляли Візантії, був ще тільки волинським князем. Напевне, близько того часу константинопольські політики уклали воєнний союз із Романом Мстиславичем, спрямований проти половецьких ханів.

Не знаходячи можливості віднайти другу дружину Романа серед членів чи хоч би найближчих родичів візантійського правлячого дому, І. Граля пропонує шукати її серед знатних родин, що мали зв'язки з Ангелами, насамперед із Олексієм III. Він вказує на вельможний рід Каматеросів, який наприкінці XII ст. дав імперії двох патріархів і ще кількох видатних діячів. У 1198—1206 рр. патріархом був Іоанн Х Каматерос. І. Граля припускає, що свої відомості про події на Русі 1203—1204 рр. Нікіта Хоніат, котрий узагалі не дуже-то цікавився руськими справами, міг одержати від одного з вищих урядовців імператорського двору, логофета Василія з роду Каматеросів⁴⁰.

Польський вчений дійшов висновку, що Роман Мстиславич одружився з Марією з сімейства Каматеросів близько 1199 р. Його не бентежить наведена нами вище звістка галицького літописця, з якої виходить, що Романову княгиню звали Анною. І. Граля припускає, що коли вдова Романа постриглась у черниці, вона прийняла чернече ім'я Анна⁴¹. Однак не може бути впевненості в такому припущення. Ймовірніше, що Мстислав Данилович пам'ятав світське ім'я своєї бабусі.

Єдиний серйозний, хоча й непрямий аргумент на користь візантійського народження другої жони Романа, до якого вдавались і М. Баумгартен і І. Граля, це візантійські імена онуків Романа Іраклій і Лев, що раніше не траплялись серед Рюриковичів. Незвичними для давньоруської княжої династії є також імена Данило й Василько. Серед нащадків Романа вони зустрічаються неодноразово: Данило — тричі,

³⁵ Grafa H. Op. cit.—Р. 119.

³⁶ Ibid.—S. 120.

³⁷ Летопись по Ипатскому списку.—С. 457.

³⁸ Baumgarten N. Op. cit.—Tabl. IV.—№ 55.—Р. 19.

³⁹ Grafa H. Op. cit.—S. 121.

⁴⁰ Ibid.—S. 123.

⁴¹ Ibid.—S. 124.

Василько — двічі, Лев — двічі, що може вказувати на їх династичний характер⁴². Згадану тенденцію поки що не можна задовільно пояснити.

Але іш М. Баумгартен, іш Граля не спромоглися витлумачити дивне умовчання джерел про візантійський шлюб Романа Мстиславича. Граля гадає, що візантійські хроніки та історичні твори не згадали про нього тому, що Марія Каматерос не належала все ж таки до імператорської родини. А Галицько-Волинський літопис за 1199—1200 рр. не зберігся⁴³.

На нашу думку, версія про візантійське походження матері Данила Галицького не може бути прийнята. Аргументи на її користь, наведені М. Баумгартеном та Гралею, досить хиткі. Не існує жодної вказівки джерела на можливість такого шлюбу, не кажучи вже про його здійснення. І справа тут полягає зовсім не у відсутності Галицько-Волинського літопису за останні роки XII — початок XIII ст.

Дійсно, це джерело починається з розповіді про подій, що настали відразу по смерті князя Романа, тобто з 1205 р. Але названий пам'ятці, що насправді являє собою не традиційний літопис, а дві воїнські повісті: галицьку про Данила й волинську про його брата Василька, вищою мірою притаманна звичка літописців повернутися до минулого, згадувати знаменні події багатолітньої давнини.

Мета галицького книжника (меншою мірою — волинського) полягала в звеличенні великого князя Романа та його роду. Тому постійно літописець вихваляє засновника Галицько-Волинського князівства, неодноразово повертається до його особи. Згадаймо вже перше речення збереженої частини джерела: «Начало княжження великого князя Романа, самодержца бывша всей Русской земли, князя Галичского». Однак, як ми знаємо, опис князювання Романа в Галицькій частині літопису втрачено. Далі йде вже посмертний панегірик князеві, що знову починається словами: «Про смерти же великого князя Романа, приснопамятного самодержца всея Руси...»⁴⁴

Коли Данило зазнав приниження в Орді, аби зберегти князівський престол, літописець з гордістю згадує: «Его же отець бе царь в Русской земли, иже покори Половецькую землю и воева на иные страны все». А коли Данило Романович здійснив успішний похід до Польщі, це дало привід галицькому книжникові знову згадати Романа, патетично вигукнувши: «По великом бо князе Романе, никто же не бе воевал на не (Лядскую землю.—М. К.) в Руских князех, разве съна его Данила... Якоже сказахом о ратех многих, си же написахом о Романе»⁴⁵.

Галицький та волинський літописці пишаються Данилом і його родиною. Після коронації Данила в Дорогичині 1253 р. вони пишномовно іменують цього володаря і його сина Лева «королями», хоча реально титул був примарним і мало впливав — якщо взагалі впливав! — на міжнародне, та й на внутрішнє становище Галицько-Волинського князівства. У зв'язку з мовленям уявляється неможливим, щоб Галицько-Волинський літопис промовчав про візантійське походження другої дружини Романа й матері Данила, якби навіть вона була не царівною, а тільки знатною патріціанкою. Певно, родина Романової княгині не була особливо знатною. Навряд чи Анна була рівнею Романові, інакше літописець не забув би мовити про її походження.

На межі 40-х і 50-х років нашого століття видатний знавець історії Галицько-Волинської Русі В. Т. Пащуто запропонував сміливу гіпотезу, за якою дружина Романа вийшла з середовища волинського боярства. Та вчений не навів жодних доказів на користь свого припущення, лише додав, що княгиня Анна спиралася на ту частину бояр, котрі були зобов'язані збагаченням її покійному мужеві⁴⁶. Думку

⁴² Баумгартен Н. А. Вторая ветвь князей галицких.— С. 11; Граля Н. Ор. cit.— С. 123.

⁴³ Граля Н. Op. cit.— S. 126.

⁴⁴ Летопись по Илатскому списку.— С. 479.

⁴⁵ Там же.— С. 536, 551.

⁴⁶ Пащуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси.— М., 1950.— С. 194.

В. Т. Пашуто підхопила Н. Василенко-Полонська, знову не вказавши хоч на якісні свідчення джерел на її підтримку, і, слідом за московським істориком, відзначивши лише опертя княгині на феодалів-волинян⁴⁷.

Церковний історик М. Чубатий критично поставився до тільки-но згаданої гіпотези В. Т. Пашуто. Він запропонував шукати другу жену Романа Мстиславича серед дочок галицьких і волинських удільних князів початку XIII ст. Учений припустив, що, оскільки польський князь Лешко одружився з дочкою луцького князя Інгвара Ярославича Гремиславою, а його брат Конрад — з Агафією, дочкою Святослава Ігоревича, князя перемишльського, то дружина Романа, наймовірніше, походила з якогось із згаданих сімейств — швидше за все, Святослава, на що вказують близькі взаємини між Данилом і Конрадом. Крім того, Данило був братом у перших Інгвара, через що шлюб з його дочкою був неможливим за церковними канонами⁴⁸.

Не раз згаданий нами I. Граля скептично розглянув такі твердження М. Чубатого, зауваживши, що Конрад узяв шлюб з Агафією лише 1207 р., тобто цей матрімоніальний зв'язок не міг вплинути на вибір Романом дружини. Польський історик переконаний, що шлюб із Святославою не дав би Романові жодної користі. Ігоревичі зазіхали на його князівство і заволоділи ним одразу ж по смерті галицько-волинського князя⁴⁹. Дійсно, шлюб з дочкою когось із удільних князів, все одно, волинського чи галицького, нічого б не приніс Романові. Ті князі були слабосилими, не мали соціальної бази. Це підтверджується широко відомим фактом повіщення Ігоревичів, і серед них Святослава, боярами у Галичі 1211 р.⁵⁰

I. Граля також відкидає припущення В. Т. Пашуто щодо волинського боярського походження матері Данила: на його погляд, то був би мезальянс, що не давав би гоноровитому князеві суттєвих вигод. На думку вченого, послідовна підтримка Романової княгині волинськими боярами свідчить лише про їх повагу до династії й великою мірою визначалася суперництвом з галицькими феодалами⁵¹. Однак аргументи I. Граля не виглядають бездоганними.

Історики досі не оцінили належним чином той факт, що один з недалеких попередників Романа на галицькому столі Ярослав Володимирович (1152—1187) зв'язав свою долю з представницею одного з могутніх боярських родів Чагрів Анастасією. То був тривалий і міцний зв'язок, від якого у Ярослава народився син Олег, котрому він навіть заповів престол, обмінувши законного нащадка Володимира. Щоправда, по смерті Ярослава противні Чаграм бояри посадили-таки на стіл Володимира⁵². I. Граля згадує про цей факт, проте обмежується зауваженням, нібіто «зв'язок з боярською донькою мусив викликати спротив галичан»⁵³ — нібіто ті «галичани» були компактною маємою, а не ділились на партії, як було в дійсності. До того ж, опертя Ярослава на Чагрів та, ймовірно, на інших великих бояр забезпечило політичну стабільність у Галицькому князівстві, якої так не вистачало його синові й наступнику Володимирові.

Як відомо, Роман Мстиславич просидів князем у провінційному тоді Володимирі Волинському майже два десятиліття (з 1170 по 1199 р.). Крок за кроком будував він своє князівство, поступово й неухильно піднімаючись щаблями феодальної ієархії. Шлюб з дочкою Рюрика Ростиславича Предславою не віправдав його надій: тесьвідмовився підтримувати Романа, побоюючись його надмірного поси-

⁴⁷ Полонська-Василенко Н. Княгиня Романова Анна // Визвольний шлях.—Лондон, 1954.—№ 1.—С. 57—64.

⁴⁸ Чубатий М. Історія християнства на Русі-Україні.—Рим — Нью-Йорк, 1965.—Т. 1.—С. 567, 568.

⁴⁹ Grala H. Op. cit.—S. 118.

⁵⁰ Летопись по Ипатскому списку.—С. 486.

⁵¹ Grala H. Op. cit.—S. 117, 118.

⁵² Летопись по Ипатскому списку.—С. 442.

⁵³ Grala H. Op. cit.—S. 117.

лення. Справа закінчилася розривом стосунків із Рюриком і розлученням з Предславою. Ми переконані, що на Русі того часу просто не існувало правлячого дому, династичний союз із яким міг би дати Романові велику користь (сильні владимиро-суздальські князі були надто віддалені від Південного Заходу).

Гадаємо, не випадково час другого шлюбу Романа збігся з об'єднанням ним Галичини й Волині у єдине й сильне князівство. Сідаючи в Галичі й вступаючи в боротьбу з місцевим могутнім боярством, князь повинен був забезпечити собі підтримку боярства іншого — волинського. У цій ситуації шлюб з волинською бояринею був би логічним політичним кроком.

Отже, якщо прийняти думку про волинське боярське походження другої дружини Романа Мстиславича, стане зрозумілим уперте мовчання літописця про її родовід, його послідовне небажання називати княгиню на ім'я. Галицький книжник, певно, розумів політичну необхідність такого шлюбу, але не міг пишатися ним. Хоча ставився до княгині з великою повагою, відзначаючи її розум, волю, рішучість.

Читаючи Галицько-Волинський літопис за перші п'ятнадцять років — до того часу, коли 1219 р. Романова княгиня пішла до монастиря, осікльки Данило досяг повноліття і став правити самостійно, — неважко переконатися, що Анна користувалася постійною й беззастережною підтримкою волинського боярства: принаймні, тих голів боярських родів, які названі на сторінках цього джерела. На її боці стояли й громади багатих волинських міст. Наведемо лише один, зате красномовний приклад. Близько 1209 р.⁵⁴, коли княгиня з молодшим сином Васильком перебувала в еміграції в Польщі (Данило тоді знаходився в Угорщині), «приехаша Берестъяны ко Лестъкови и просиша Романовой и детий, беаста бо млада сущи»⁵⁵. Ці слова свідчать, що Анну вважали повноправною спадкоємицею Романа й регентшею при неповнолітніх дітях. Громада багатого торговельного міста Берестя таким чином підтримала княгиню й Романовичів у справі повернення волинської «отчині».

Як нам здається, можна, бодай гіпотетично, визначити, з якого саме боярського роду походила Романова княгиня. Серед великих волинських бояр літопис набагато частіше від інших називає Мирослава. Джерело створює враження, що то був найближчий до Анни та її дітей волинський боярин, якому доручались важливі та делікатні справи дипломатичного й воєнного характеру.

На сторінках Галицько-Волинського літопису Мирослав з'являється як добре знайома літописцеві й, напевне, сучасникам людина: джерело не згадує ні про його соціальне становище, ні про посаду при дворі князя Романа — отже, розповідати про все це людям того часу не було потреби.

Події, на тлі яких в літописі уперше виступає Мирослав, були дійсно драматичні. По смерті Романа Мстиславича підняли голови бунтівливі боярські олігархи. При законних князях Данилові й Василькові бояри закликали до Галицької землі синів героя «Слова про Ігорів похід», новгород-сіверського князя Ігоря Святославича — Володимира, Романа й Святослава. «Княгиня же Романовая вземше дитяте свои, и бежа в Володимеръ» — нотує галицький літописець. Але Ігоревичі за намовою галицьких бояр послали до Володимира Волинського якогось попа, котрий безсоромно заявив міській громаді: «Не имать остатися град ваш, аще ми не выдастес Романовичю». Осиротіла родина опинилася у надзвичайно важкому становищі. Під загрозою зруйнування міста у Володимири могли знайтися нестійкі люди з міської верхівки, що згодилися б видати дітей Романа. Тоді княгиня приймає єдино вірне в тій ситуації рішення: «Наутре же уведавши княгини, и съvet

⁵⁴ Грушевський М. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи // Записки Наукового товариства ім. Шевченка.— Львів, 1901.— Т. 41.— С. 9, 10.

⁵⁵ Летопись по Ипатскому списку.— С. 482.

створи с Мирославом и с дядьком (вихователем княжичів.—*M. K.*), и на ночь бежаша в Ляхи»⁵⁶.

Приблизно через п'ять років по тому вдова Романа, що сиділа з Васильком у Бересті, довірить Мирославу справу першорядної ваги: «Княгиня же Романовая послала Мирослава ко Леськови, глаголющи: «Яко сий (Олександр, князь Белзький.—*M. K.*) всю землю нашю й отцину держить (тобто Волинь.—*M. K.*), а сын мой во одном Берестии». Місія Мирослава увінчалася успіхом, бо Олександр змушений був віддати Василькові Белз. На наступних сторінках літопису описано князювання Василька у Белзі, й серед чотирьох великих бояр при ньому названо Мирослава⁵⁷.

Будучи найближчим до родини Романа боярином, Мирослав виконував важливу роль радника й фактичного правителя при малолітніх синах Анни. Близько 1212 р. «княгиня же Романовая с сыном своим Данилом и с Вячеславом Толстым (великий волинський боярин.—*M. K.*) бежавша во Угры, а Василко с Мирославом ехаша во Белз»⁵⁸, де мав княжити молодший син Романа.

Через рік-два бачимо Мирослава серед «болших и креплайших бояр» волинських Романа, що допомагали Данилові в боротьбі проти галицького боярина Володислава, котрий самочинно вокняжився в Галичі. Проти нього було послано «от Данила же Мирослава и Демьяна»⁵⁹. Останній, теж великий волинський боярин, був кращим воєначальником Данила Романовича.

Коли старший Романович 1219 р. починає рішучу боротьбу за Галич, за ним невідступно слідує Мирослав — так само, як раніше, коли Данило перебував в Угорщині, боярин завжди був поряд з Васильком. Разом з Данилом Мирослав витримує облогу з боку угрів у Галичі, далі допомагає князеві здобути Чорторийськ. Коли Данило збирає віче в Галичі, щоб заручитися підтримкою міського населення проти боярства, при князеві було тоді лише 18 вірних дружинників «и Мирославу пришедшу ему на помощь с малом отрок»⁶⁰. Створюється враження, що Мирослав виконував при Василькові й Данилові роль Добрині Нікітіча, брата матері Володимира Святославича Малуші, був ім старшим другом, порадником, управителем.

Мирослав також брав участь в урочистостях, що супроводжували міжкнязівські стосунки на Русі: «Еха Василко Суждалю на свадбу шурина своего, ко великому князю Юрью, поемъ Мирослава с собою и ины»⁶¹ — таке формулювання літопису може свідчити про особливе, навіть виключне становище Мирослава при Романовичах.

У 30-х роках XIII ст. Данило поширив свій вплив на Київ, ставши у приязні відносини з тамтешнім князем Володимиром Рюриковичем. Галицький князь допомагав київському стримувати натиск чернігівського володаря Михайла Всеолодича, що зазіхав на Київ, залучаючи на допомогу великі орди половців. Одним з найближчих помічників Данила в цій кампанії був Мирослав. Галицький князь «оставил у него (Володимира Рюриковича.—*M. K.*) Глеба Зеремеича (ближнього до нього волинського боярина.—*M. K.*) и Мирослава, иных бояре многие»⁶². Мирослав був приставлений Данилом до київського князя на прохання останнього як його представник і головний радник. Літописець так пише про це: «Володимеру же просящу, Мирославу же помогающую ему: «Изыдемъ на поганыя Половце» і далі: «Володимеру же хотящу возвратитися (з походу —*M. K.*), и Мирославу глаголющю на возвращение»⁶³. Останній раз Мирослав згадується в літописі, коли

⁵⁶ Там же.— С. 481.

⁵⁷ Там же.— С. 483, 485.

⁵⁸ Там же.— С. 487.

⁵⁹ Там же.— С. 488.

⁶⁰ Там же.— С. 491, 502, 509.

⁶¹ Там же.— С. 505.

⁶² Там же.— С. 514.

⁶³ Там же.— С. 515.

його, разом з Володимиром Рюриковичем, захопили в полон спільнікій чернігівських князів половці 1235 р.⁶⁴ Напевне, в полоні й загинув цей найближчий Романовичам боярин.

Отже, розгляд літописних свідчень дає, як нам здається, певні підстави для припущення, що княгиня Анна була в спорідненості з Мирославом, можливо приходилася йому сестрою. Як би там не було, гіпотеза про візантійське походження Романової княгині, матері Данила Галицького, не витримує наукової критики.

⁶⁴ Там же.

Н. Ф. Котляр

К ВОПРОСУ О ВИЗАНТИЙСКОМ ПРОИСХОЖДЕНИИ МАТЕРИ ДАНИИЛА ГАЛИЦКОГО

В современной научной литературе бытует версия о том, что вторая жена галицко-волынского князя Романа Мстиславича (1199—1205) и мать Даниила Галицкого Анна была уроженкой Византии: либо дочерью императора Исаака II Ангела (Н. Баумгартен), либо представительницей знатного и близкого к престолу рода Каматерасов (И. Граля). Автор подвергает сомнению обе гипотезы как не находящие подтверждения в источниках. Н. Ф. Котляр рассматривает также распространенные в прошлом предположения, будто бы княгиня Анна была венгеркой или польской, и отвергает их. На материале Галицко-Волынской летописи в статье обосновывается мнение о происхождении Романовой княгини из волынского боярского рода. По мнению автора, она была сестрой ближайшего сподвижника Даниила, великого боярина Мирослава.

N. F. Kotlyar

CONCERNING BYZANTINE EXTRACTION OF THE MOTHER OF DANIIL GALITSKY

There is a version in modern scientific literature that Anna, the second wife of the Galitskian-Volyn prince Roman Mstislavich (1199—1205) and the mother of Daniil Galitsky was either the daughter of the emperor Isaak II Angel (N. Baumgarten) or representative of the noble family of Kamateroses close to the throne. The author doubts both the hypotheses as not confirmed in literary sources. He also considers a widely spread supposition that the princess Anna was either Hungarian or Polish and rejects it. Grounding on the materials of Galitskian-Volyn chronicles an opinion is substantiated on extraction of Roman's princes from the Volynian boyar family. According to the author she was a sister of the great boyar Miroslav, Daniil's close fellow compaigner.

Одержано 03.10.90.

ВЛАХЕРНСЬКА ЛЕГЕНДА У КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОМУ ПАТЕРИКУ І КЛОВСЬКИЙ СТЕФАНИЧ МОНАСТИР

О. П. Толочко

У складі Києво-Печерського Патерика міститься знамените *Сказання про побудову Великої Печерської церкви*, що виводить першопочатки Успенського собору від Влахернської церкви у Константинополі. У статті зроблено спробу довести пізнє прilaштування цієї легенди до Печерської обителі та встановити початкового адресата Сказання, яким, на думку автора, була Влахернська церква Кловського Стефанича монастиря.

Рубіж XI—XII ст. знаменує собою початок нового етапу в духовному опануванні Руссю візантійству, етапу перехідного від повного заперечення інтелектуально непідготовленим суспільством Києва кола ідей, вироблених імперією, до свідомої їх адаптації, яка настане значно пізніше. Основні візантійські доктрини, треба гадати, вже були відомі на берегах Дніпра наприкінці XI ст., але ще не все суспільство готове було прийняти концепцію супрематії імператора в християнському світі, ідею ієрархічного світопорядку тощо, словом, ту систему, яка надавала Русі досить скромне місце у візантійському співоваристві. Однак принади Нового Риму вже далися взнаки і змушували розглядати імперію не тільки як політичного контрагента, а й як незаперечно авторитетне джерело благодаті, «правильності» й легитимності тих суті руських феноменів, до яких Константинополь міг мати, коли не реальний, то бодай уявний дотик. Таке становище спричинило появу певної кількості «грекофільських легенд», в яких виводилось якесь давньоруське явище від Візантії. Ці «легенди», по суті, мали дуже мало спільногого з дійсними імперськими доктринами, відображаючи своєрідний стан їх засвоєння руською думкою.

Саме до цього часу відносять джерела «Сказання про побудову Печерської церкви», вміщене в Печерському Патерику. Згідно тієї редакції легенди, що дійшла у складі Патерика, у посланні Симона до Полікарпа, грецьким майстрам явилась у Влахернському храмі імператриця і, висловивши бажання побудувати у Києві церкву, дала їм для того кошти, мощі святих та намісну ікону Богородиці. Прибувши до Києва, майстри одержали роз'яснення від святих Антонія та Феодосія: в образі цариці постала перед ними сама Богородиця, і грекам належить спорудити храм її імені¹. Ця легенда у Патерику переплітається з іншою: про пояс варяга Шимона, принесений із Скандинавії на Русь і за пророцтвом самого Христа та Богородиці покладений мірою для зведення храму². Після трьох чудесних вказівок на місце майбутньої будови, міру було покладено в основу, й будівництво розпочалося.

У такому вигляді легенда викладена єпископом Симоном на початку XIII ст. М. М. Воронін вважав, що саме він і був її творцем³. Іншої думки дотримується М. К. Каргер, підтриманий останнім часом Я. М. Щаповим, згідно якої печерська легенда народилася наприкінці XI ст.⁴

Справа, однак, складніша, і вказівка на якусь одну дату не розв'язує проблеми. Склад легенди видає більшу хронологічну глибину, ніж це відзначено в літературі. І не буде дивним, коли з'ясується, що обидві точки зору мають ґрунт у матеріалі. Розшарування печерського сказання на хронологічні пласти заслуговує на те, щоб стати предметом спеціального дослідження, але вже зараз очевидно, що легенда складалася поступово, а не в одночасні, і наявного сьогодні вигляду набула лише під пером Симона 1222—1226 рр. у Північно-Східній Русі. Так, вказівка на те, що за прикладом Печерської церкви було споруджено Володимиром Мономахом собори у Суздалі та Ростові (яку М. К. Каргер вважав індикатором давності сказання), насправді належить творчій активності самого Симона⁵. Подібних прикладів можна навести й більше (що частково буде здійснено у подальшому викладі), але очевидно, що в основі Симонової конструкції лежав знач-

¹ Киево-Печерский Патерик // Памятники литературы Древней Руси. XII век.—М., 1980.—С. 418—422.

² Там же.—С. 414, 420—422.

³ Воронин Н. Н. Политическая легенда в Киево-Печерском Патерике // ТОДРЛ.—М.—Л., 1955.—Т. II.—С. 102.

⁴ Каргер М. К. Древний Киев.—М.—Л., 1961.—Т. 2.—С. 342—344; Щапов Я. Н. Политические концепции о месте страны в мире в общественной мысли Руси XI—XIV вв. // Древнейшие государства на территории СССР. 1987 г.—М., 1989.—С. 159—166.

⁵ Словарь книжников и книжности Древней Руси. (XI) — первая пол. XIV вв.—Л., 1987.—Вып. I.—С. 393.

но давніший матеріал, використаний єпископом. Ряд міркувань змушує пов'язувати витоки Печерської легенди з іншим храмом (що правда, не зовсім чужим Печерському монастирю) та з князем Володимиром Мономахом.

У викладі Симона помітна деяка внутрішня суперечливість, що припускає досить механічне поєднання різних переказів в один. Цариця (Богородиця) продемонструвала майстрям у Влахернському храмі розміри та образ майбутньої церкви⁶, та, однак, Антонію і Феодосію знадобилася додаткова міра — пояс варяга Шимона, а єпископу Симону — додаткове казання, спеціально присвячене роз'ясненню походження цього пояса⁷. Далі, згідно легенди, цариця дає багато золота на спорудження церкви, що суперечить повідомленню Симона: будівництво фінансував Святослав Ярославич («вдав же 100 гривень золата въ помощь блаженному (Антонію — О. Т.)»)⁸. Ініціатор будівництва — Святослав, який власними руками розпочав копати фундаментний рів, а чудесна міра, провіщена Спасителем, належить варягу Шимону, боярину Всеволода та його сина Мономаха. Аналогічних недоречностей у «Сказанні» насправді більше, і всі вони засвідчують одне: легендарна конструкція, покликана обґрунтувати певну ідеологію, може повністю протистояти дійсності, системі зовнішній щодо неї, та неодмінно повинна бути внутрішньо несуперечливою. Коли ж такі протиріччя виникають, вони свідчать про невдалу редакторську обробку.

Особливу увагу у посланні Симона привертає штучний зв'язок константинопольського й київського храмів: обидва вони Богородичні, але за Влахернською церквою стоїть знамените у Візантії свято — Положення ризи Богородиці, тоді як київська присвячена Успінню Богородиці⁹.

У візантійському православ'ї та державних доктринах Влахернському храму Богородиці у Константинополі надавалось особливого значення. Влахернська церква була знаменита трьома святынями: принесеними з Палестини ризою Богородиці (V ст.), її поясом (VI ст.) і ще пізніше — її омофором (головним убором)¹⁰. Згідно виданому Хр. Лопаревим «Слову про положення Ризи Богородиці у Влахернах», що належить сподвижнику патріарха Фотія хартофілаксу св. Софії, а пізніше архієпископу Нікомідійському Георгію (мовлене 866—867 рр.), для цих, власне, реліквій і був збудований Влахернський храм імператором Левом (457—474 рр.)¹¹. Цим святыням, а з ними й храму, присувалася роль заступників Константинополя від іноплемінних загарників. За «Житієм Андрія Юродивого», перекладеним на

⁶ Києво-Печерський Патерик.— С. 420.

⁷ Появу цього окремого казання, крім міркувань, що будуть наведені нижче, можна пояснити особливими симпатіями ростово-суздальського єпископа Симона до ростовських таки бояр Шимоновичів-Протасівичів, що вели свій родовід від варяга Шимона. Члени цього боярського роду підтримували, як відомо, близькі стосунки з Печерським монастирем, а на час Симонового єпископства — з Дмитрівським монастирем у Суздалі, північною філією Печерської обителі. Династичні легенди Шимоновичів неодноразово використовувалися Симоном для Печерського Патерика.

⁸ Києво-Печерський Патерик.— С. 422.

⁹ Д. В. Айналов, довірившись буквальному тлумаченню Печерського Патерика, силує пробував обґрунтувати можливість зближення Влахернського храму в Константинополі з церквою Успіння Печерського монастиря. Він гадав, що реліквії Влахер — домовина Богородиці та її риза — наводили на думку про Успіння (Айналов Д. В. Мемории св. Климента и св. Мартина в Херсонесе.— М., 1915.— С. 23). Однак це пояснення надто штучне. Значно вдаліше пояснював посвячення Великої Печерської церкви на честь Успіння Богородиці І. А. Карабінов генетичним зв'язком київського монастиря із Святою горою, Афоном, головні храми якої на XI ст. саме Успенські (Карабінов И. А. «Наместная икона» древнего Києво-Печерского монастыря // ИГАИМК.— Л., 1927.— Т. V.— С. 111—113).

¹⁰ Лопарев Хр. Старое свидетельство о Положении Ризы Богородицы во Влахернах в новом истолковании применительно к нашествию Русских на Византию в 860 г. // ВВ.— СПб., 1895.— Т. II.— Вып. 4— С. 616, 617; Кондаков Н. П. Византийские церкви и памятники Константинополя.— Одесса, 1886.— С. 17—18.

¹¹ Лопарев Хр. Указ. соч.— С. 590, 591.

слов'янську мову й популярним на Русі¹², Богородиця покривала своїм омофором люд, який молився у Влахернах (це чудо пізніше дало життя святу «Покрова»). Влахернський храм був місцем моління імператора й патріарха про спослання порятунку від облоги: 626 р. після облоги Нового Риму аварами у ньому молились імператор Костянтин та патріарх Сергій; 822 р. під час облоги Фоми — імператор Михайло з Феофілом; 924 р., коли навколо столиці стояв болгарський цар Симеон, — імператор Роман і патріарх Миколай¹³. Але, що найголовніше, 860 р., під час першого нападу Русі на імперію, у Влахернському храмі молилися про спасіння прибулий до столиці імператор Михайло з патріархом Фотієм.

Скрутне становище міста того року було настільки очевидним, що, покладаючи надію лише на чудо, патріарх Фотій обносив фортечні мури ковчегом із ризою Богородиці. Віддалення ворогів від Константинополя було приписане диву заступництва ризи. У зв'язку з цим того ж 860 р., згідно свідчення хартофілакса Георгія, було встановлено спеціальне церковне свято Положення Ризи Богоматері 2 липня¹⁴.

Цю подію відбила (як вважав Хр. Лопарев, слідом за Симеоном Логофетом та до того ж помилково¹⁵) й «Повість временних літ»: «Царь же (Михайло — О. Т.) едва въ градъ вниде, и с патреярхомъ съ Фотьемъ къ сущей церкви святѣй богородицѣ Влахѣрнѣ всю нощь молитву створиша, та же божественную святы бѣгороидица ризу с пѣснimi изнесыше, в мори скуть омочивше. ... Абы буря вѣста с вѣтромъ, и волнамъ вельямъ вѣставшемъ засобъ, безбожныхъ Руси корабля смяте, и к берегу приверже, и изби я, яко мало их от таковыя бѣды избѣгнути и въевояси возвѣратиша»¹⁶. І грецьке походження цієї звістки, і її фразеологія, засвідчують засвоєння на Русі культу Влахернської Богородиці у точному її візантійському тлумаченні. З часом це усвідомлення лише поглиблювалося. Хр. Лопарев звернув увагу на інтерполяцію у Софійському Першому та Воскресенському літописах, де навпаки тема нападу русів залежить від Влахернської ризи Богоматері (причому у Софійському першому літописі це повідомлення значиться під спеціальним заголовком «О ризѣ пречистыя Богородици»): «Въ Лахернѣ риза святой Богородицы и поясь комать. Придоша нѣкогда ратни по суху и по морю, патриархъ же Сергий (помилково, замість Фотій — О. Т.) омочивъ ризу святѣй Богородицы въ морѣ, и вскипѣ море, и потопоша ратни, а ини осльюша и побѣгоща отъ страха»¹⁷.

Як гадав В. М. Істрін, основним джерелом відомостей для «Повісті временних літ» про напад Аскольда і Діра на Константинополь був руський переклад «Хроніки» Георгія Амартола, чи не найпопулярнішого на Русі історичного твору, здійснений у Києві близько 40-х рр. XI ст.¹⁸ Від літописної оповіді інформація Георгія Миха відрізняється хіба лише тим, що в ній вказано етимологію назви «Влахерн»: «Имя же се приять мѣсто то, нѣкоторому князю Скуфянину родомъ, Влахерну нарицаемому, ту ему убиену бывшу»¹⁹. В перекладі Амартола вміщено і докладну оповідь про історію створення Влахернського храму та його реліквій: «Святыя богоідица риза обрѣтена бысть въ Иерусалимѣ у жены етеры богочестивы Евреянныни девици священъно хранимо и въ Костянтинѣ градѣ принесена и Влахерне положена,

¹² Сергий, архиеп. Святый Андрей, Христа ради юродивый и праздник Покрова Пресвятыя Богородицы.— СПб., 1898; Словарь книжников.— С. 131.

¹³ Лопарев Хр. Указ. соч.— С. 618, 619. 924 р., до того ж, вирушаючи на переговори з Симеоном, невпевнений за своє життя імператор Роман одягнув на голову омофор Богородиці (Лопарев Хр. Указ. соч.— С. 617).

¹⁴ Там же.— С. 623—628.

¹⁵ Там же.— С. 618.

¹⁶ ПВЛ.— Ч. I.— С. 19.

¹⁷ ПСРЛ.— Т. V.— С. 172; ПСРЛ.— Т. VII.— С. 112.

¹⁸ Истрин В. М. Книги временных и образных Георгия Миха. Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе.— Т. II. Греческий текст «Продолжение Амартола». Исследование.— Пг., 1922.— С. 309.

¹⁹ Истрин В. М. Указ. соч.— Т. I.— Текст.— Пг., 1920.— С. 511.

идеже цесарь, церковь създав богоматерьници и ковчегъ от злата и сребра устроивъ, положи ю въ немъ. Яже от вольны добропрапрудныя истъкана сущи, и еже и ставъ тѣмъ образомъ и тѣмъ ошарениемъ, и нетлѣнна бысть и нераздираема доже и донынѣ, чудо приснодевицю истиину провѣдаеть»²⁰.

Отже, у зв'язку із сказаним пояснити ту дивну обставину, що витоки Успенського собору виводяться від Влахернського храму, простою недбалістю Симона або тим, що на Русі не розрізняли Богородичних культів та їх ідеологічних навантажень, неможливо. Цей факт, безсумнівно, вказує на те, що первісно легенда, викладена у Печерському Патерику, стосувалась іншої церкви.

Тому, коли б у Києві вдалося відшукати церкву кінця XI ст., у заснуванні якої брав би участь Володимир Мономах (легенда про «варязький пояс» та візантійські аспірації) і смислове навантаження якої при тому було б ідентичним константинопольській церкві Богородиці у Влахернах, ми мали б змогу (при дотриманні названих умов) досить впевнено судити про первісного адресата «Печерської легенди».

Така церква у Києві була. Це Влахернська Богородична церква Кловського монастиря.

Точні кажучи, «Сказання про заснування Печерської церкви» не завершується у Києво-Печерському Патерику на другомі слові, а продовжується у слові четвертому: «О пришествии писцев церковныхъ игумену Никону от Царяграда». Після оповіді про прихід нових грецьких майстрів вже в ігуменство Никона розписувати Печерську церкву та про диво, що сталося з ними, поза всяким зв'язком із попереднім викладом читаемо: «Егда же Стефанъ игуменъ, демественикъ, из монастыря изгнанъ бысть и видѣвъ преславная чудеса, како мастери придоша, икону носяще, и царицино видение еже Вълахернъ повѣдаша, и сего ради самъ Влахернъскую церковъ на Кловъ създа»²¹. Одразу ж по тому сповіщається, що трапилося диво і вигоріло місце для майбутньої церкви²² і князь Володимир Всеволодович Мономах «юнь сый, и самовидецъ бывъ тому дивному чудеси»²³, приїхавши зі своїм батьком з Переяслава. Тут з Мономахом стався напад хвороби, що був чудесним чином вилікуваний покладенням на князя пояса варяга Шимона²⁴.

За переказом Симона початку XIII ст. заснування Влахернського храму Кловського Стефанича монастиря поставлено у залежність від заснування Успенського собору Печерського монастиря. Закладення обох церков зображене як одночасний акт. Однак це суперечить відомостям того ж таки Патерика, згідно якого Стефан під час заснування Печерської церкви ще був монахом Печерського монастиря, а по смерті Феодосія навіть продовжував і завершив будівництво собору. І лише після того його було вигнано з Печерської обителі. Саме це спонукало його засновувати власний монастир і закласти в ньому Влахернський храм. Більше того, сучасник подій Нестор, постриженник тієї ж Печерської обителі, у Житії преподобного Феодосія, описуючи вигнання ігумена Стефана і створення ним власного монастиря, мовчить про який-небудь сакральний зв'язок із Успенським храмом, зображену цей акт як самостійну подію: «Онъ же присно поминаемый Стефанъ състави себѣ монастырь на Кловѣ и церковь възгороди въ имя святая Богородица, и нарекъ имя ей, по образу сущаго въ Константина градѣ, иже Влахернѣ»²⁵.

²⁰ Там же.— С. 406.

²¹ Києво-Печерский Патерик.— С. 426.

²² Цей мотив використано вище при описі закладення Успенського собору. Він являє собою парадизу старозавітних сюжетів про Гедеона (Суд. 6, 37—40) та теми сходження вогню з неба на підтвердження слів пророка (Ісіченко Ю. А. Києво-Печерський Патерик у літературному процесі кінця XVI — початку XVIII ст. на Україні.— К., 1990.— С. 36).

²³ Києво-Печерский Патерик.— С. 426.

²⁴ Там же.

²⁵ Патерик Києво-Печерского монастиря.— СПб., 1911.— С. 57, 60.

Отже, дві необхідні умови збережено: Кловська церква заснована наприкінці XI ст. (1091 р. монастир вже існував, а під 1108 р. літопис вже говорить про завершення «верхів» храму²⁶), і в її закладенні брав участь Мономах. Лишається остання — чи був Кловський храм сакральною та «ідеологічною» копією константинопольського Влахернського собору?

У літопису Кловський собор кілька разів називається Богородичним храмом, та, на жаль, без вказівки на свято, якому присвячений, що було, проте, звичайною практикою домонгольських джерел. Однак у середині XVIII ст. на місці Кловського собору була відома церква Положення Ризи Богоматері²⁷, що безсумнівно вказує на посвячення й давнього храму. Цей висновок підтверджується й цікавим повідомленням Новгородського Першого літопису: «Заложи церковь камяну на городъныхъ воротъхъ боголюбивый архиепископъ новгородъскыи Мартурии въ имѧ святыя Богородица Положение ризы и пояса; и начаша дѣлати мѣсяцъ майя въ 4, на святого Исакия; а концѧша мѣсяцъ августа въ 2, на святого Стефана»²⁸. Отже, пам'ять про київський храм Ризоположення та його засновника Стефана зберігалася в Новгородії наприкінці XII ст. Вирішальне ж свідчення належить Несторові, який у Житії Феодосія сповіщає, що у Кловському Влахернському храмі щорічно святкується день Богородиці 2 липня²⁹, що, власне, і є святом Положення Ризи Богородиці у Влахерах.

2 липня, на свято Положення Ризи Богородиці читають службу, 1 жовтня — службу на Покров, яку було написано, як гадають, одночасно із запровадженням однайменного свята Андрієм Боголюбським у 60-ті рр. XII ст.³⁰ Втім, були спроби подавнити її: архієпископ Сергій, вказавши, що Покров (1 жовтня) внесено до найдавніших Прологів разом з усіма київськими святыми, запровадженими в XI — початку XII ст., вважав його київським³¹. Аналогічного погляду дотримується Й. О. Александров, відзначивши, що служба на Покров передбуває у тісній залежності від служби на честь Положення Ризи Богоматері, він відшукав кілька формальних даних, які переконали його в тому, що первісно свято та служба стосувались якогось київського храму³². Використовуючи також вказівки деяких пам'яток, що приховали дату встановлення свята, — 6611 (1103) р., — а також літературну близькість тексту служби на Покров до творів Володимира Мономаха, дослідник дійшов висновку, що ініціатором запровадження свята Покрова³³ був Володимир Всеволодович. Свято Покрова також пов'язане з Влахернською константинопольською церквою, де святу му Андрію Юрідовому явилася Богородиця, яка покривала народ своїм омофором (покровом). Тому, визначаючи храм, для якого початково було написано проложне сказання на 1 жовтня й запроваджено саме свято, О. Александров спирається на «Печерську легенду» в інтерпретації епископа Симона (як ми намагалися продемонструвати, вторинній) і вважає таким храмом Успенський Печерського монастиря³⁴. Однак зв'язок Печерської церкви з Влахернською — примарний. Натомість, він наявний для Влахернської церкви на Клові, активну участь у закладенні якої брав Мономах, гаданий автор проложного сказання на Покров.

²⁶ Толочко П. П. Історична топографія стародавнього Києва.—К., 1970.—С. 152—157.

²⁷ Там же.—С. 157.

²⁸ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов.—М.—Л., 1950.—С. 41, 42.

²⁹ Патерик Києво-Печерского монастиря.—С. 60.

³⁰ Остроумов М. Праздник Покрова Пресвятыя Богородицы // Приходское чтение.—1911.—№ 11.—С. 401—412; Словарь книжников и книжности.—С. 421—423.

³¹ Сергій, арх. Святой Андрей.—С. 50—87.

³² Александров А. Об установлении праздника Покрова Пресвятої Богородицы в Русской церкви // Журнал Московской Патриархии.—1983.—№ 10.—С. 74—78; № 11.—С. 69—72.

³³ Там же.—№ 11.—С. 71.

³⁴ Там же.—С. 70.

Проте повністю погодитися з думкою О. Александрова не дозволяє одна перешкода: проложне сказання на Покров написане наприкінці XII ст.³⁵ Треба гадати, тоді ж запроваджено й саме свято Покрова Андрієм Боголюбським. Утруднення це розв'язується таким чином: свято Покрова за походженням своїм є похідним від свята Положення Ризи у Влахернах. Обидва вони є немовби різні боки однієї медалі. Отож, в основу служби на Покров була покладена служба на Положення Ризи.

Окрім вказаних О. Александровим даних, які доводять залежність служби на Покров від служби на Ризоположення, відзначимо ті особливості проложного сказання на Покров, що свідчать на користь такого припущення. Так, згадуючи церкву, для якої встановлюється свято, Сказання на Покров говорить: «Сиа церкви аще не глаголы, но вещими (тобто богородичними реліквіями, що ними є риза, пояс та омофор — О. Т.) прославляша пречистую Богородицю»³⁶. Свято Покрова є свято омофора, тобто головного убору Богородиці³⁷, та ось у Прологу читаємо: «И по отшествии отздъ сущихъ, защищающи ризою милости своея»³⁸. Однак найголовніший натяк на Влахернський храм такий: «Срадуися убо намъ и ты, великий граде (Константинополь — О. Т.), в немже таковое таинство съвершается. Срадуйтеся и прочая грады и страны православныхъ и в нихъ вся священые церкви, празднующи таковое свѣтлое торжество Богородица»³⁹. Як відомо, свято Покрова — місцеве руське, до того ж перша і тривалий час єдина церква, яому присвячена — Покрова на Нерлі, споруджена Андрієм Боголюбським. У сказанні ж йдеться про численні, однаково при тому присвячені, шановані у всьому православному світі церкви, що, звичайно ж, вказує на Влахернські, надзвичайно поширені⁴⁰. Є, разом з тим, і прикмети, що зближують сказання на Покров з Печерським переказом, а саме — трактовка Богородиці, що явилась у Влахернському храмі, як імператриця: «Предтечаху же многи ликове святыихъ и служебнѣ предстояху той (Богоматері — О. Т.) яко царицею»⁴¹.

Отже, гадаємо, небезпідставним видається припущення, що саме для Влахернської церкви на Клові й було за участю Мономаха написано той твір, що пізніше ліг в основу проложного Сказання на Покров у XII ст.*

Це тим більш вірогідно, що у молитві, яку приписують Мономаху (збереглася разом з «Поученням» князя у складі Лаврентіївського літопису), читається уривок із служби на Положення Ризи Богоматері у Влахернах: «Град твой схрани, Девице Мати Чистая, иже о тебе верно царствует, да тобою крепимся и тебе ся надеемся... и соблюди от всякого пленения вражья твой град, Богородице, пощади, боже, наследья твоего»⁴².

Ще один мотив Печерської легенди веде нас до культу Влахернської Богоматері. З Мономахом під час закладки Влахернської церкви сталося чудо: коли він безнадійно захворів, його «обклали» варязьким

³⁵ Словарь книжников и книжности.— С. 422.

³⁶ Великие Четы, собранные всероссийским митрополитом Макарием.— Октябрь, дни 1—3 (Памятники славяно-русской письменности).— СПб., 1870.— Стб. 9.

³⁷ Сергий, архиеп. Полный месяцеслов Востока.— Т. II. Святой Восток, ч. II. Заметки.— Изд. 2, испр. и доп.— Владимир, 1901.— С. 405, 406.

³⁸ Великие Четы Минеи.— Стб. 12.

³⁹ Там же.— Стб. 14.

⁴⁰ Janin R. La geographie ecclésiastique de l'Empire byzantine.— Les eglises et les monastères.— Paris, 1953.— Pt. 1.— Vol. 3.

⁴¹ Великие Четы Минеи.— Стб. 8.

* Цікаво, що такий проникливий дослідник, як Е. Голубінський, пов'язував встановлення свята Покрова саме з якоюсь Влахернською церквою на Русі (Голубинский Е. История русской церкви. Изд. 2-е.— М., 1904.— Т. 1. (2 пол. тома)). Але ж до кінця ХІІ ст. на Русі була лише одна Влахернська церква — Положення Ризи Кловського монастиря!

⁴² Орлов А. С. Владимир Мономах.— М.— Л., 1946.— С. 166. Пор.: Александров А. Указ. соч.— С. 71.

поясом, що належав його боярину Шимону. Пояс зцілив князя⁴³. Саме такими зціленнями, серед іншого, й була відома Влахернська церква в Константинополі: «Я мовчу про незліченну кількість там (у Влахерах — О. Т.) зцілених,— пише загадуваний вище хартофілакс Георгій у Слові на положення ризи Богоматері,— від різних хвороб, щоб при утрудненні в мові не применити великого»⁴⁴. Важливо, що здатність до зцілення приписувалася саме поясу Богородиці, який зцілив, наприклад, дружину імператора Лева VI Зою, у зв'язку з чим у православній церкві було встановлено спеціальне свято Положення пояса в Халкопратіях (31 серпня)⁴⁵. Незвичайні властивості богородичного пояса чи не пояснюють присутність цієї теми у першоджерелі Симона, і, відповідно, залучення ним усієї легенди про пояс Шимона до свого твору?

Ймовірність припущення підтверджується й тим, що пояс Богоматері вважався одночасно й Христовою реліквією, бо, як обґрутував Константинопольський патріарх Герман I (715—730 рр.), Христос знаходився у чреві перепоясаної Богородиці⁴⁶.

У зв'язку із влахернським чудом зцілення необхідно згадати й таку прикметну обставину. Д. В. Айналов свого часу досить детально доводив, що під час створення так званої «Корсунської легенди» про хрещення Володимира Святого на Русі вважали, що князівська дружина хрестилась окремо від князя, а саме — у церкві Влахернської Богородиці у Херсоні⁴⁷. Сталося це внаслідок і під впливом чуда зцілення Володимира від сліпоти⁴⁸. Трохи раніше аналогічне чудо з подібними ж наслідками відбулося в Херсоні з іншим руським князем Бравліном, коли вірити «Житію Стефана Сурозького»⁴⁹. Треба гадати, з часом здатність Влахернських храмів до зцілення від сліпоти завдяки контамінації, що відбулася у Печерському Патерику⁵⁰, почала приписуватися Печерському монастирю і його намісній іконі. Так, згідно легендарної історії Свенської Богоматері, що є іконографічним повторенням намісної ікони Печерського монастиря, ця ікона вилікувала 1288 р. від сліпоти брянського князя Романа Михайловича⁵¹.

Зближення Успенського собору Печерського монастиря з Влахернською Богородичною церквою у Константинополі і, відповідно, віра в надійність викладеної у Патерику версії заснування храму, неможливі й з таких обставин. Слово друге Патерика, власне Печерська легенда, є, по суті сказанням про чудеса намісної ікони, і за формою, і за жанром аналогічним до популярного у Північно-Західній Русі циклу сказань про чудеса Володимирської Богоматері.

Якщо повірити єпископу Симону, намісна ікона Успенського собору Печерського монастиря має бути іконографічним повторенням Влахернської Божої Матері. Тип цієї ікони, добре відомої у Візантії з початку XI ст., як встановив Н. П. Кондаков,— Оранта з немовлям-Христом у медальйоні; тобто так звана «Велика Панагія», або ж у русь-

⁴³ Києво-Печерский Патерик.— С. 426.

⁴⁴ Лопарев Хр. Указ. соч.— С. 589.

⁴⁵ Сергий, архиеп. Полный месяцеслов Востока.— Т. I. Восточная агиография, ч. II.— Изд. 2, испр. и доп.— Владимир, 1901.— С. 249, 250.

⁴⁶ Муръянов М. Ф. Золотой пояс Шимона // Византия. Южные славяне и Древняя Русь. Западная Европа. Искусство и культура. Сб. статей в честь В. Н. Лазарева.— М., 1973.— С. 196.

⁴⁷ Айналов Д. В. Указ. соч.— С. 20—22.

⁴⁸ Д. В. Айналов вважав за більш вірогідні відомості не літопису, а «Слова о том, како крестися» Владимир, взяма Корсунь, де згадується церква «св. Богородиці», що, на його думку, є звичайним скороченим найменуванням Влахернських храмів, у тому числі й Константинопольського (Айналов Д. В. Указ. соч.— С. 22).

⁴⁹ Прозріння Бравліна сталося, згідно «Житія Стефана Сурозького», у «св. Софії», та, можливо, тут, як і в літопису, назва одного храму заступила іншу.

⁵⁰ Може статися, що помилкова атестація у Печерському Патерику брата власника Христового пояса Африканія — варяга Якуна як «сліпого» (на відміну від правильного літописного «съ лѣпѣ») не така вже випадкова, а навіянна мотивом влахернських чудес.

⁵¹ Карабинов И. А. «Наместная икона» древнего Киево-Печерского монастыря // ИГАИМК.— Л., 1927.— Т. V.— С. 106.

кій традиції — «Знамення»⁵². Ця ікона була добре знана й на Русі: про «святу Лахерну» й «звичайнє» диво, з нею зв’язане у Влахернському храмі, писав за чверть століття до Симона Добриня Ядрейкович, майбутній архієпископ новгородський, в описі своєї прощі до Царграду⁵³.

У той же час іконографічний тип Печерської ікони — так звана «Кіпрська Богоматір», що є зображенням Богородиці, яка сидить на троні з немовлям-Христом на колінах. Ікона ця набула популярності у Константинополі дещо пізніше влахернської, а саме — з другої половини XI ст. Вона також була більш ніж знана у Києві — її відтворення міститься слідом за портретом князівської сім’ї Ізяслава Ярославича, як відомо, особливо близького до Печерського монастиря, у Трірській псалтирі (Кодексі Гертруди)⁵⁴.

Саме чудеса гаданої намісної ікони Печерського монастиря, так, як вони подані епископом Симоном, видають в них пізнішу, принаймні, не XI ст., конструкцію та штучне приєднання її до історії побудови Печерської церкви. Це помітив ще І. А. Карабінов, який вказав на відомості «Житія Феодосія Печерського», сучасного подіям, про існування намісної ікони в монастирі ще до заснування Успенського собору та використання цієї старої ікони для призначення місяця спорудження Великої церкви (версія, цілком відмінна від Симонової)⁵⁵. Іконографічний тип цієї відпочаткової намісної ікони відомий Печерському Патерику і не є влахернською Великою Панагією, як можна гадати на підставі оповіді про ченця Еразма, якому явилася Богородиця, «кимущу на руку сына своего, Христа бога нашего»⁵⁶. Це досить впевнено вказує на тип Печерської Богоматері⁵⁷.

Оригінал цієї Кіпрсько-Печерської ікони Богоматері походив не з Влахернського храму, а із Софійського собору в Константинополі⁵⁸. На підтвердження цього висновку Н. П. Кондаков звернув увагу на видану Л. Н. Майковим цікаву пам’ятку кінця XIII ст. «Бесіда про святині Цареграда», в якій серед опису константинопольських святынь св. Софії читаемо: «Дале же мало пошедъ, по лѣвой сторонѣ есть теремецъ чудно устроенъ; въ немъ икона Пречистыя Царица Богородица; та икона посыала мастера на Киевъ ставить церковь въ Печере ко святому Антонию и Феодосию»⁵⁹.

Отже, у XIII ст. була відома й інша версія заснування Печерського собору Успіння Богородиці, ніж та, яку обстоював епископ Симон. Гадаємо, що у наведений маловідомій пам’ятці й відбився первісний істинний переказ про Печерську церкву, що виводив її першопочатки

⁵² Кондаков Н. П. Иконография Богоматери.— Pg., 1915.— Т. II.— С. 50—102.

⁵³ Путешествие новгородского архиепископа Антония в Царьград в конце XII столетия (Предисловие, примечания П. Савваитова).— СПб., 1872.— С. 96.

⁵⁴ Кондаков Н. П. Изображения русской княжеской семьи в миниатюрах XI в.— СПб., 1906.— Табл. V.— С. 32—34, 121, 122; Кондаков Н. П. Иконография Богоматери.— Т. II.— С. 326, 327; Брюсова В. Г. К атрибуции произведений живописи до монгольского времени. «Ярославская оранта» («Богоматерь знамение») // Русское искусство XI—XIII вв. Сб. статей.— М., 1986.— С. 85—99; Овчинников А. Н. «Пантелеимон» из ГМИИ и «Богоматерь Печерская» из ГТГ в свете реставрационного исследования // Там же.— С. 58—61.

⁵⁵ Карабінов І. А. Указ. соч.— С. 105, 109, 110.

⁵⁶ Києво-Печерский Патерик.— С. 508.

⁵⁷ Карабінов І. А. Указ. соч.— С. 105.

⁵⁸ Кондаков Н. П. Иконография Богоматери.— Т. II.— С. 326; Пуцко В. Г. Произведения искусства — реликвии Древнего Киева // Russia Medievalis.— München, 1987.— Т. VI, I.— С. 146.

⁵⁹ Материалы и исследования по старорусской литературе.— Т. I.— СПб., 1890 (-Сборник ОРЯС ИАН).— С. 14; Majeska G. Russian Travelers to Constantinople in the fourteenth Century (-Dumbarton Oaks Studies — V. XIX).— Washington, 1984.— Р. 132—133; Кондаков Н. П. Иконография Богоматери.— С. 326. А. Н. Овчинников гадає, що цей опис стосується Київської Софії, що є результатом прикого непорозуміння (Овчинников А. Н. Указ. соч.— С. 58). Шодо дати пам’ятки див.: Mango C. The Date of the Anonimous Russian Description of the Constantinople // Byzantinische Zeitschrift.— 1952.— Bd. 45.— S. 380—385.

з константинопольського Софійського собору. Та ж легенда, яка читається нині у Києво-Печерському Патерику, в основі своїй стосувалася, треба гадати, у XI—XII ст. саме Влахернської церкви Ризоположення на Клові. У контексті такого висновку усуваються численні недоречності Печерської легенди.

1915 р. В. Д. Айналов писав, що відомості Амартола про напад русів на Константинополь «відкривають собою початок тих вкрай важливих стосунків Влахернського храму та Давньої Русі, які ще не набули належного історичного висвітлення»⁶⁰. Але в розпорядженні вченого на той час були, крім Амартола, лише припущення про хрещення русів у Корсунському Влахернському храмі та хибна інтерпретація Печерського монастиря як Влахернського⁶¹. Цим битим шляхом приступе, як правило, дослідницька думка і посьогодні.

Дивно, але повз увагу дослідників майже непоміченим проходив той очевидний і дійсно історичний, а не вигаданий факт, що поруч із Печерським монастирем було споруджено справжній Влахернський храм за участю «філоромеїв» Всеvoloda та Мономаха! Коли погодиться із нашим припущенням, що саме для цієї церкви на початку XII ст. не без активної участі Володимира Мономаха було створено спеціальне сказання, яке лише згодом було перелицьоване на користь Печерської церкви, проблема Влахернського культу на Русі ставиться на зовсім інший ґрунт. Із області тією чи іншою мірою обґрунтованих, та однаково з присмаком випадковості збігів та аналогій ми переходимо до впевненості у досить свідомому та ідеологічно навантаженому впровадженні шанування Влахернської Богородиці до державного й церковного життя Київської Русі.

Щоб упевнитись у тому, варто згадати історичний контекст, в якому це впровадження відбувалося.

Як ішлося вище, у Візантії від самого початку влахернські реалії набули значення заступників Константинополя, зокрема пояс Богородиці, що був міським палладіумом і тлумачився як пояс столиці імперії, який захищає її від варварських нашесть⁶². Свято Положення Ризи Богоматері у Влахернах — це свято заступниці священого міста.

Все напрочуд точно відповідає двом головним політичним концепціям, що їх обстоював Володимир Мономах. Як відомо, кінець XI ст.— час нашестя нової для Русі орди кочовиків — половців — перед якими певний час князі й суспільність почували себе безпорадними. Володимир Всеvolodович настійно прагнув, і таки домігся небезпідставної репутації головного натхненника й організатора антиоловецьких походів у степ і оборонця Русі від «поганих» варварів. З іншого боку, саме наприкінці XI ст. формується концепція столичності Києва, ідея взагалі візантійського походження, тривалий час незнана на Русі. Начерки цієї концепції містилися вже в Іларіоновому «Слові про закон і благодать», але знадобилася ще легенда про подорож на Русь апостола Андрія, що провістив велике майбутнє Києву, щоб аж у часи Мономаха літописець Нестор поставив Київ у центр своєї історичної конструкції та ототожнив долю столичного міста з долею всієї держави. Головним прихильником ідеї столичного статусу Києва наприкінці XI ст. був саме Мономах, що недвозначно засвідчив літопис⁶³.

Таким чином, впровадження свята Положення Ризи Богородиці у Влахернах, з його яскраво вираженими двома ідеями — особливим божественним иокровительством столичному місту та заступництвом від іноплемінних напасників — було ідеологічною санкцією тим сутто політичним зусиллям, що ними так опікувався саме в цей час Мономах. Можливо, до цього спонукали Володимира Всеvolodовича й родинні

⁶⁰ Айналов Д. В. Указ. соч.— С. 23.

⁶¹ Д. В. Айналов так і називав Печерський монастир — «Влахернський Печерський» (див.: Там же.— С. 23).

⁶² Муръянов М. Ф. Указ. соч.— С. 196.

⁶³ ПВЛ.— Ч. I.— С. 150.

аспірації. Влахернський культ настійно підтримував його дід, імператор Костянтин Мономах, на монетах якого карбувалося зображення Оранти з підписом «Влахернітісса»⁶⁴. Небайдужий до всього візантійського, син імператорської дочки, який з гордістю носив родинне прізвище діда-імператора — Мономах — і тут, як і в багатьох інших випадках, йшов за вивіреними візантійськими взірцями.

A. P. Tolochko

ВЛАХЕРНСКАЯ ЛЕГЕНДА В КИЕВО-ПЕЧЕРСКОМ ПАТЕРИКЕ И КЛОВСКИЙ СТЕФАНИЧ МОНАСТЫРЬ

В Киево-Печерском Патерике помещено известное «Сказание о создании Печерской церкви». Согласно той редакции, которая дошла в составе этого памятника, в послании епископа Симона к монаху Поликарпу (нач. XIII в.), неким греческим мастерам явилась, вызвав их во Влахернский храм, Богородица в образе императрицы и, выразив желание построить в Киеве церковь, дала им средства, моши святых и наместную икону Богородицы.

В XIII в. эта легенда связывалась с Успенским собором Печерского монастыря. В исторической литературе установлено мнение, что датировать рождение сказания следует концом XI в.

В статье, основываясь на внутренней критике текста «Сказания», обнаруживающей сложность состава легенды, высказывается предположение о ее позднем происхождении (XIII в.).

Первоначально, надо полагать, «влахернская легенда» относилась к Влахернской церкви на Клове, фундаменты которой обнаружены в 1963 г. в результате археологических раскопок. В пользу такого вывода свидетельствует тождество праздников, которым были посвящены Константинопольская и Киевская Влахернские церкви: Положения Ризы Богоматери (тогда как Печерская церковь — Успения). Приурочивание «влахернской легенды» к Печерской церкви препятствует и анализ иконографии наместной ее иконы, не имеющей ничего общего с известными влахернскими иконами. Приводятся и другие аргументы в пользу выдвинутого предположения.

Наконец, приводится фрагмент текста, представляющего истинную легенду об основании Успенской церкви, связывающую ее начало с Софийским собором в Константинополе.

A. P. Tolochko

VLAKHERNSKIAN LEGEND IN KIEV-PECHERSK PATERIK AND KLOVSKIAN STEFANICH MONASTERY

The known «Legend on Creation of the Pechersk Church» is placed in Kiev-Pechersk Paterik. According to this version which came down in this monument in a message of the bishop Simon to the monk Polikarp (the early 13th century) the Virgin in the image of empress turned up before certain Greek skilled craftsmen called them to the Vlakhernskian temple, expressed her desire to build a church in Kiev and gave them means, relic of saints and the vicarious icon of the Virgin.

In the 13th century this legend was associated with the Cathedral of Assumption in the Pecherskian monastery. There is an opinion in the historical literature that the legend dated back to the end of the 11th century.

Basing on the inner criticism of the «Legend» text which reveals complicity of the legend composition the authors advance a supposition on its late origin (the 13th century).

Primarily it may be presumed that the «Vlakhernskian Legend» referred to the Vlakhernskian church in Kiev whose basements were detected in 1963 as a result of archaeological excavations. Identity of festivals to which the Konstantinopol and Kiev Vlakhernskian churches were devoted: positions of the Virgin riza (while the Pecherskian church — to the Assumption) testifies to this fact. Attribution of the «Vlakhernskian legend» to the Pechersk church is hampered by the analysis of iconography of its vacarious

⁶⁴ Кондаков Н. П. Иконография Богоматери.— Т. II.— С. 62, 66.

icon which has nothing in common with the known Vlakherinskian icons. Other arguments are also advanced to support this supposition.

Finally a fragment of the text is presented which is a real legend on establishment of the Cathedral of Assumption connecting its beginning with the Sofia Cathedral in Konstantinopol.

Одержано 07.09.90.

БІЛЯ ДЖЕРЕЛ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ ПИСЕМНОСТІ

Я. Є. Боровський

Стаття присвячена першопочаткам східнослов'янської писемності. Аналіз писемних джерел, а також археологічних матеріалів показує, що є достатньо підстав для ствердження думки про існування писемності у русів до 863 року.

З давніх-давен у слов'ян і русів існувала писемність, що засвідчують історичні і літературні пам'ятки минулого. Більшість таких повідомлень стосується східних слов'ян. Так, арабський письменник Х ст. Ібн Фодлан під час свого перебування в 921 р. у волзьких болгар спостерігав за обрядом поховання руса: на місці, де було спалено померлого, руси збудували щось подібне «до круглого пагорба і в середині його поставили величного дерев'яного стовпа й написали на ньому ім'я небіжчика та ім'я царя русів»¹. За повідомленням іншого арабського письменника — Ель Масуді (помер в 956 р.), — в одному з «руських храмів» на камені було написано пророцтво («на камені написані знаки»)². Проте автори не наводять зразків давньоруських письмен. Арабському вченому Х ст. Ібн ель Недіму вдалося відтворити напис однієї з руських грамот якраз за рік до введення на Русі християнства. Ось що писав учений про письмена русів, передаючи оповідь посла одного з кавказьких князів до царя русів: «Один чоловік, словам якого я можу довіряти, розповів мені, що цар гори Қабк послав його до царя русів і це була йому нагода запримітити, що ці останні мають письмо, яке вирізується на дереві. При цьому він витягнув кусок білого дерева і подав його мені. На ньому були вирізані письмена, які означали чи то слова, чи окремі літери»³. За описом ця грамота — типова берестяна табличка, однак прочитати напис на ній ще не вдалося. На думку вчених, це було давнє докирилівське письмо — черти і різи.

Та на особливу увагу заслуговує повідомлення перського історика кінця XII ст. Фахр ад-діна Мерверудді, який у своїй історико-генеалогічній праці використав свідчення давніших авторів, де говориться, між іншим, і про русько-хозарський алфавіт: «Хозари теж мають алфавіт, що вийшов з алфавіту русів. Одна народність візантійців, що живе коло них (хозарів), пише тим письмом; їх візантійці називають русами. Вони пишуть зліва направо. Букви не з'єднуються між собою. Всього букв 22»⁴.

Коментуючи цей уривок з Мерверуддієвого писання, А. Ю. Кримський підкреслював, що вчений перс «вилішив цю звістку з якогось давнішого письменника десь так IX—X ст. (бо в XII ст. хозарської

¹ Сборник документов по истории СССР.— М., 1970.— Ч. 1.— С. 69.

² Истрик В. А. Возникновение и развитие письма.— М., 1965.— С. 444.

³ Там же.— С. 444.

⁴ Кримський А. Ю. Хазари // Центральна наукова бібліотека АН УРСР (відділ рукописів) — Ф. 4.— № 25492.— Арк. 392.

держави вже не було»⁵. До раннього часу відносить цю азбуку і В. В. Бартольд, наголошуючи, що «руські і хозари одержали алфавіт з одного і того ж джерела — від греків»⁶. На думку І. І. Умнякова, «хозари, точніше ті з них, які були сусідами руських, могли зазнати впливу руських і запозичити від них письмо, яке руські мали ще до початку діяльності грецьких місіонерів серед хозар»⁷.

Отже, назване письмо належало до типу греко-римського, тобто було побудоване на грецькій основі і з'явилося на Русі та в Хозарії ще задовго до подорожі Костянтина Філософа в Хозарію. Між іншим за так званим Паннонським «Житієм» великого слов'янського просвітителя, він у 860 р. бачив у Корсуні (Херсонесі) книги — євангеліє і псалтир, написані «роуськими писменами»: «Обръте же тоу евангелие и псалтир роуськими писмены писано, и чловѣка обрет глаголюща тою бесѣдою, и бесѣдова с ним, и силу рѣчи приим, своей бесѣдѣ прикладаа различнаа писмена, гласнаа и съгласнаа, и к богу молитву творя, въскоре начат чести и сказать, и мнози ся ему дивляху»⁸. За два тижні перебування в Херсонесі Костянтин Філософ з допомогою людини, яка володіла «руською бесідою», тобто мовою виявлених книг, на здивування всіх став читати, перекладати і розмовляти цією мовою. Як бачимо, в Паннонському «Житії» Костянтина (Кирила) йдеться про наявність книжної писемності у східних слов'ян уже в IX ст. (до 860 р.). Людина, яка розмовляла руською мовою, це, безумовно, якийсь східний слов'янин, русин. Щодо цього не існувало сумніву вже в Давній Русі. В одному з рукописів руських говориться: «а грамота русская явилася, богом дана, в Корсуні русину, от нея же научися философ Константин»⁹. Як справедливо відзначив П. Я. Черних, «нема підстав сумніватися в цьому і в наш час»¹⁰.

І Мерверудді, і слов'янський укладач «Житія» Костянтина твердять, що в руських було своє письмо на грецькій основі, власне, розвинуте буквенно-звукове письмо. Існувало ж воно ще до створення й упорядкування в 863 р. слов'янської азбуки братами Костянтином (Кирилом) і Мефодієм. Отже, корсунські книги могли бути написані тими письменами, про які говорить перс Мерверудді. Що руське письмо, згадане ним, має якийсь стосунок до Херсонеса, підтверджується цілім рядом історичних свідчень.

Передусім слід нагадати, що середньовічний Херсонес, як найбільше місто Криму, був тим пунктом, де постійно стикалися політичні інтереси Русі і Візантії. В IX—X ст. Київська Русь стала твердо на Чорному морі, яке називалося Руським морем. Мирні відносини з Візантією і Херсонесом чергувались з воєнними сутичками. Як відомо, Русь боролася за право вільної торгівлі на Чорному морі й намагалася включити в свою феодальну систему сусідні області. До першої половини IX ст. належить і перше історично засвідчене зіткнення Русі з Візантією (до 842 р.)¹¹. За «Житієм Стефана Сурозького», новгородський князь Бравлін, прибувши з великою силою, полонив Корсунь, Корч (Керч) і підійшов до Сурожа¹². Слідом за походом Бравліна руські здійснили й ряд інших походів на південне узбережжя Чорного моря, а в 860 р. руси підійшли до стін Царгорода. Чимало руських жило в Криму, в тому числі в Корсуні, а за Святослава майже весь Крим потрапив у сферу впливу Київської держави¹³. Розкопки у пів-

⁵ Там же. Арк. 395.

⁶ Бартольд В. В. О письменности у хазар // Соч.—М., 1968.—Т. 5.—С. 466.

⁷ Умняков И. И. «История» Фахрзадина Мубаракшаха // ВДИ.—1938.—№ 1.—С. 113.

⁸ Лавров П. А. Материалы по истории возникновения древней славянской письменности.—Л., 1930.—С. 12.

⁹ Там же.—С. 37.

¹⁰ Черных П. Я. Язык и письмо // История культуры Древней Руси.—М.—Л., 1951.—Т. 2.—С. 131.

¹¹ Левченко М. В. Очерки по истории русско-византийских отношений.—М., 1956.—С. 45.

¹² Васильевский В. Г. Труды.—Пг., 1915.—Т. 3.—С. 95, 96.

¹³ Истрин В. А. 1100 лет славянской азбуки.—М., 1963.—С. 19.

нічній частині Херсонеського городища теж підтверджують, що вже в IX ст. в Херсонесі жило чимало руських: вони заселяли там цілій квартал¹⁴.

Тож нічого дивного немає в тому, що Костянтин Філософ зустрів у Херсонесі людину, яка знала руську мову і мала книги, написані руськими письменами. Та й повідомлення Мерверудді про візантійців-русів, ніби про русів, що жили у Херсонесі. Адже в 30-х роках IX ст. в Криму утворюється візантійська область з центром у Херсонесі і тому руси (переважно купці) могли називатися «руськими візантійцями»¹⁵. Якоюсь мірою справедливі слова Мерверудді й про те, що хорзари були сусідами цих русів.

За Мерверуддівим повідомленням, в алфавіті русів і хозарів було 22 літери, зокрема 19 грецьких і 3 слов'янських, яких не знали греки: *б*, *дж*, *ш*. Щоб зрозуміти, яке важливе значення мало вживання трьох останніх літер для передачі звуків, характерних для слов'янської мови, варто навести періодизацію слов'янської писемності, подану болгарським письменником Х ст. Чорноризцем Храбром у творі «Сказання про письмена». Розвиток слов'янської писемності за Храбром такий: «Прѣжде убо Словѣне не имѣху книг, но чрѣтами и рѣзами чѣтѣху и гатааху, поганы суще, крѣстивше же ся, римскими и грѣческими письмены нуждахуся (писати) словѣнску рѣчь без устроения»¹⁶. Далі по-відомляється, що у слов'ян з'явився Костянтин Філософ, названий Кирилом і «сътвори им 30 ... письмена и осмь, ова убо по чину грѣческих писмен, она же до словѣнстви рѣчи»¹⁷.

Таким чином, в історії розвитку слов'янської писемності Храбр виділяє три періоди. Спочатку, коли слов'яни були язичниками, вони не мали книжок, а для гадання і лічби користувалися чертами і різами. Пізніше, ставши християнами, намагалися записувати слов'янську мову за допомогою грецьких і латинських літер. Третій період розвитку слов'янської писемності Храбр пов'язує з винаходом Костянтина Філософа.

На думку вчених, черти і різи — це своєрідне піктографічне письмо¹⁸. Воно було в ужитку і в східнослов'янських племен. Чертами і різами написана грамота русів, про яку згадує Ібн ель Недім. Підтверджується існування в русів писемності типу черт і різів й археологічними знахідками¹⁹. Найцікавішим щодо цього є дослідження Б. О. Рибакова, присвячене черняхівським календарним знакам²⁰.

Велику увагу привертає відзначений Храбром другий період першопочатків слов'янської писемності: вживання слов'янами для письма латинського чи грецького алфавітів. Це письмо Храбр назвав «без устроения», тобто без упорядкування, зазначивши, що ним слов'яни користувалися багато років. Проникнення християнства на Русь зумовило виникнення у східних слов'ян письма, якого потребували і держава, і церква. Складні філософські догмати християнського вчення не могли бути передані за допомогою черт і різів, тому на першому етапі ознайомлення східних слов'ян з візантійською духовною культурою і внаслідок економічних зв'язків виникла необхідність користуватися грецькими літерами²¹. Всі слов'янські звуки приблизно передавалися сполученнями грецьких літер, що, звичайно, було дуже незручно. Недарма Чорноризець Храбр звертає увагу саме на ці недоліки слов'янського письма грецькими літерами: «Ну како можетъ ся писати

¹⁴ Нариси стародавньої історії Української РСР.—К., 1957.—С. 591.

¹⁵ Кримський А. Ю. Вказ. праця.—Арк. 392—393.

¹⁶ Лавров П. А. Указ. соч.—С. 162; Кудо М. Курс. Черноризець Храбр.—Софія, 1967.—С. 188.

¹⁷ Лавров П. А. Указ. соч.—С. 162.

¹⁸ Истрик В. А. Возникновение и развитие письма.—С. 445.

¹⁹ Истрик В. А. Возникновение и развитие письма.—С. 445—449; Боровський Я. Є. «Ходивши до ляка виучеником» // Україна.—1989.—№ 37.—С. 10, 11.

²⁰ Рыбаков Б. А. Календарь IV в. из земли полян // СА.—1962.—№ 4.—С. 66—89.

²¹ Высоцкий С. А. Средневековые надписи Софии Киевской (по материалам графики XI—XVII вв.).—К., 1976.—С. 226, 227.

добръ гръчкьскими писмены: бог, или живот, или зло, или церковь, или чаине, или широта, или ядъ, или удоу, или юность, или язык и инаа подобнаа симъ»²². У слов'ян, і зокрема східних, які користувались грецьким алфавітом, таких текстів не збереглося, а точніше, вони ще не знайдені.

На наступному етапі розвитку писемності така приблизна передача слов'янських звуків знаками грецького алфавіту перестала задовільняти тих, хто писав. До цього періоду й слід віднести перші спроби доповнення грецького алфавіту спеціальними знаками для досконалішої передачі особливостей слов'янської фонетики²³.

Спочатку в слов'янській чи руській азбуці додаткових літер було не 19, як у пам'ятках книжної писемності XI ст., і навіть не 14, як в азбуці X ст., згадуваній Чорноризцем Храбром, а значно менше. На якомусь ранньому етапі становлення слов'янської писемності їх могло бути не більше трьох-чотирьох. Ось чому надзвичайно важливого значення набуває наявність у таких азбуках спеціальних літер для передачі слов'янських звуків: *б, ж (дж), щ, ѿ*.

Отже, азбука, наведена Мерверруді, і азбука, якою були написані херсонеські книги, це певний етап «без упорядкування», вони безпосередньо передували азбуці, винайденій Костянтином, і, як підтверджують наведені вище джерела, стали її основою. Це, безумовно, була розвиненіша слов'янська писемність, бо тут поряд з грецькими літерами вживалися вже деякі спеціальні знаки, пристосовані для передачі специфічних слов'янських звуків. Костянтин знову писемність і використав її у своїй праці²⁴.

Виникає питання: якому саме східнослов'янському племені могли належати перші переклади з грецької — євангелія і псалтиря? Безпідзапідставно, їх появу слід пов'язувати із столицею полян — Києвом, що згодом став культурним і політичним центром усієї Русі. Писемні джерела повідомляють, що християнство поступово почало проникати на Русь у середині IX ст. Так, один із походів Русі на Царгород у 860 р. на чолі з київським князем Аскольдом завершився миром з греками і хрещенням більшої частини руської дружини разом із самим князем Аскольдом²⁵. Це повідомлення давньоруського літопису знаходить підтвердження у грецьких писемних джерелах, зокрема в посланні 867 р. константинопольського патріарха Фотія, де він пише про хрещення багатьох росів і про те, як вони прийняли єпископа²⁶. Свідчення про християнізацію Русі зустрічається і в інших писемних пам'ятках як візантійських, так і давньоруських²⁷. В одній грецькій пам'ятці розповідається, що візантійський імператор Василь Македонець у 866 р. послав архієпископа та просвітителів Кирила й Афанасія, які хрестили руських і запровадили у них письмо з 30 літер²⁸. Цікаво, що за даними деяких пізніх історичних джерел («Степенная книга» та ін.), руси мали письмена і книги ще в 790 р.: «В том году кесарь греческий брань ведши с славянами и мир с ними соделавши послал им в знамение приятельства и ненарушимого мира литеры, сиречь словеса: *а, б, в* и прочая, яже в то время от греческого писания ново бяху измышлена ради славян. И от того времени Россия нача писание и книги имети»²⁹.

Наприкінці XVIII ст. у коментуванні цього повідомлення зазначалося, що «азбучні словеса», одержані у 790 р. від греків, вживали

²² Лавров П. А. Указ. соч.— С. 162.

²³ Висоцький С. О. Азбука з Софійського собору в Києві та деякі питання походження кирилиці // Мовознавство.— 1976.— № 4.— С. 76.

²⁴ Там же.— С. 77.

²⁵ ПСРЛ (Патріаршая или Никоновская летопись).— М., 1965.— Т. 9.— С. 13.

²⁶ Сахаров А. Н. Дипломатия Древней Руси. IX — первая половина X в.— М., 1980.— С. 60.

²⁷ Истрин В. А. Возникновение и развитие письма.— С. 456; Высоцкий С. А. Средневековые надписи Софии Киевской.— С. 235, 236; Брайчевський М. Ю. Утвердження християнства на Русі.— К., 1988.— С. 29 і далі.

²⁸ Истрин В. А. Возникновение и развитие письма.— С. 456.

²⁹ Степенная книга // Центральна наукова бібліотека АН УРСР (відділ рукописів). Духовна Академія.— № 188.— Арк. 19—20.

тільки «князі і знамениті особи»³⁰. Звідси можна зробити висновок, що писемність на Русі поширювалася переважно в державних канцеляріях, для оформлення договорів з іншими країнами тощо. Проникала вона в економіку й побут. Про це свідчать договори Русі з греками 911 і 944 років, тексти яких зберегла «Повість временних літ». Згідно з візантійськими дипломатичними традиціями, договори писали у двох примірниках — грецькою мовою і мовою народу, з яким укладали мир. Згадані договори теж були написані на «двох хартіях», тобто в двох списках, які призначалися для кожної з договірних сторін³¹. Зрозуміло, що ці списки були написані один грецькою мовою, а один мовою, вживаною на Русі.

Крім того, у договорі Олега з греками (911 р.) згадується про звичай руських писати на випадок смерті духівниці, а в одному з пунктів договору 944 р. зазначалося: «раньше приносили послы золотые печати, а купцы серебряные; ныне же велел князь ваши посыпать грамоты к нам, царям»³². Тобто за договором вимагалось, щоб посли та купці руські, які їздили до Царгорода в різних справах, мали спеціальні супровідні грамоти, підписані самим князем.

У договорі 911 року є вказівка на те, що Русь і Візантія і в давніші часи (тобто в IX ст.) розв'язували різні питання «не тільки на словах, а й на письмі»³³. Писемність на Русі до введення християнства в 988 р. засвідчена також і археологічними знахідками³⁴.

Ще одним доказом існування в Києві (а в широкому розумінні — у східних слов'ян) докирилівського письма є знахідка, зроблена в Софійському соборі під час дослідження С. О. Висоцьким, графіті — написів і рисунків, видряпані давніми відвідувачами на стінах собору. В апсиді Михайлівського вівтаря на південній стіні було виявлено давню азбуку, що складається з 27 літер. Із них 23 літери грецького алфавіту, подібні до уставних. Решта — спеціальні букви для передачі слов'янських звуків: б, ж, ш, ѿ³⁵. У софійській азбуці лише на одну слов'янську літеру — ѿ — більше, ніж у Мерверуддієвій. Остання стверджує давність азбуки із Софійського собору, що має надзвичайно важливі значення для історії східнослов'янської писемності, яка існувала на Русі ще до прийняття християнства.

Софійська азбука була видряпана гострим предметом на штукартурці XI ст. в один рядок завдовжки 50 см. Поблизу є кілька малюнків і давньоруських написів³⁶. Появу цієї азбуки на стінах Софійського собору С. О. Висоцький пояснює тим, що вона відображала письмо якихось відомих на той час писемних пам'яток, що зберігалися в «митрополії руській», тобто при Софійському соборі. Той факт, що давньоруські книжники знали старовинні писемні документи, підтверджується літописними джерелами. Досить згадати літописця Нестора, який на початку XII ст. вініс до «Повісті временних літ» договори Русі з

³⁰ Новий синопсис.— Николаев, 1798.— С. 23.

³¹ Повесть временных лет.— М.— Л., 1950.— Ч. 1.— С. 28, 29, 38.

³² Там же.— С. 23, 35, 232.

³³ Там же.— С. 26.

³⁴ Авдусин Д. А., Тихомиров М. Н. Древнейшая русская надпись // Вестник АН ССР.— 1950.— № 4.— С. 71—79.

³⁵ Высоцкий С. А. Древнерусская азбука из Софии Киевской // СА.— 1970.— № 4.— С. 128, 129; Высоцкий С. О. Стародавняя слов'янська азбука в Софії Київській // Вісник АН УРСР.— 1970.— № 6.— С. 74—83; Высоцкий С. О. Деякі риси давньоруської писемності IX—X ст. за археологічними пам'ятками // Мовознавство.— 1976.— № 4.— С. 74—82; Высоцкий С. А. Средневековые надписи Софии Киевской.— С. 12—23, 220—240.

³⁶ Щодо азбуки на стінах Софійського собору існують різні думки. Так, В. В. Німчук вважає, що вона не є доказом існування давньоруської писемності до 988 р. (Німчук В. В. Початки літературних мов Київської Русі // Мовознавство.— 1982.— № 2.— С. 21, 22). Л. П. Жуковська, навпаки, називає цю азбуку реальною пам'яткою існоворядкованої азбуки, за допомогою якої можна читати стародавні написи, що або не читаються, або прочитані незадовільно (Жуковська Л. П. Гіпотези її факти про давньоруську писемність до XII ст. // Літературна спадщина Київської Русі і українська література XVI—XVIII ст.— К., 1981.— С. 13).

греками Х ст. Деякі графіті Софійського собору, продовжує дослідник, свідчать, що соборні дяки мали учнів, яких навчали грамоти. Один з них зробив на стіні собору такий напис: «Пішан писав до дяка ходивши виучеником». Тож старовинну азбуку міг написати або дяк-учитель, або один з його учнів. Це підтверджує і місце написання азбуки — у вівтарній апсиді, куди дозволялося входити тільки особам, що належали до софійського духовництва³⁷.

На думку С. О. Висоцького, виявлене в Софійському соборі в Києві азбука з 27 букв є переходним варіантом від грецького алфавіту до кирилиці, варіантом письма «без упорядкування», про яке писав Храбр³⁸. Разом із руською азбукою, наведеною Мерверудді, та написом на корчазі з-під Смоленська (перша четверть Х ст.) вона підтверджує наявність у східних слов'ян і, зокрема, в Києві докирилівського буквенного письма. Як справедливо зазначає С. О. Висоцький, «існування протокирилівського письма з галузі гіпотез переходить у ряд реальних фактів»³⁹.

Як бачимо, обидві азбуки — «руська» (за Мерверудді) і софійська — є проміжними ланками між грецьким алфавітом і кирилицею, що свідчить про існування на Русі писемності ще задовго до прийняття християнства у 988 р. Докирилівське письмо, подібне до наведених азбук, було досить поширене у східних слов'ян, особливо в Києві, який підтримував постійні культурні й політичні зв'язки з Візантією. Недарма В. М. Русанівський, нагадавши про писемні договори з греками за «Повістю временних літ» і про «руські письмена» за «Житієм» Костянтина Філософа, зауважує: «Це давні факти, але не виключені й інші знахідки, які можуть засвідчити існування письма східними слов'янами десь у перші століття існування Києва як осередку руської держави, що зароджувалася. Адже зв'язки Русі з Болгарією і Візантією — не тільки політичні, а й культурні, як це відомо з праць істориків та археологів, існували принаймні з VIII—IX ст.»⁴⁰. Письмо було потрібне і для перекладів «руською» мовою богослужебних книг, якими користувалися християни, напевно, ще з часів Аскольда. Нагадаємо, що в договорі русів з греками 944 р. згадується соборна церква святого Іллі в Києві. Зрозуміло, що для функціонування соборного храму необхідно було чимало церковних книг, написаних слов'янською мовою.

Отже, існування у східних слов'ян протокирилівського письма є фактом безсумнівним. Виникнення його на території Давньої Русі можна відносити до часу, який передував створенню слов'янської азбуки у 863 р. Костянтином (Кирилом) і Мефодієм⁴¹. Після введення на Русі християнства в 988 р. вдосконалене Костянтином слов'янське письмо — так звана кирилиця — набула тут особливо великого поширення. З часом воно зовсім витіснило стару писемність. Однак саме існування докирилівського письма забезпечило швидке поширення кирилиці, чим і можна пояснити той бурхливий злет давньоруської писемної культури, який спостерігається в середині XI ст.

Я. Е. Боровский

У ИСТОКОВ ВОСТОЧНОСЛАВЯНСКОЙ ПИСЬМЕННОСТИ

Статья посвящена вопросу о начале восточнославянской письменности. Утверждается мысль о том, что у русов было свое письмо на греческой основе, собственно развитое буквенно-звуковое письмо, существовавшее еще до создания и упорядочения в 863 г.

³⁷ Висоцький С. О. Стародавня слов'янська азбука в Софії Київській.— С. 82, 83.

³⁸ Там же.— С. 83.

³⁹ Там же.

⁴⁰ Русанівський В. М. Вивчення мови стародавнього Києва: стан і перспективи // Мовознавство.— 1980.— № 1.— С. 82, 83.

⁴¹ Брайчевський М. Ю. Вказ. праця.— С. 69—73.

славянской азбуки солунскими братьями Константином (Кириллом) и Мефодием. Существование у русов письменности подтверждается письменными и археологическими источниками.

Ya. E. Borovsky

NEAR THE SOURCES OF EAST-SLAVONIC WRITTEN LANGUAGE

The paper is devoted to the problem on the origin of the east-Slavonic written language. It is confirmed that Rus people had their own developed letter-sound written language that existed prior to creation and ordering of the Slavonic alphabet by brothers Constantine (Cyril) and Methodios from Solun in 863. Existence of written language in Rus people is proved by written and archacological sources.

Одержано 10.09.90.

У ВИДАВНИЦТВІ «НАУКОВА ДУМКА» ВИЙДУТЬ У 1992 р. КНИГИ

Петрашенко В. О.

СЛОВ'ЯНСЬКА КЕРАМІКА

VIII—IX ст. ПРАВОБЕРЕЖЖЯ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я.

8,5 д. а. : іл. — (в обкл.);

У монографії на основі дослідження слов'янської кераміки відтворюються конкретні етно-історичні процеси, що мали місце на території Середнього Подніпров'я напередодні утворення Давньоруської держави. Керамічні комплекси з поселень вперше аналізуються з використанням математичної статистики, що розкриває великі можливості у вивченні масового матеріалу.

У дослідженні зроблено спробу простежити процес формування давньоруської культури за матеріалами керамічних комплексів, а також розглядаються деякі аспекти розвитку у слов'ян гончарного ремесла.

Русєева А. С.

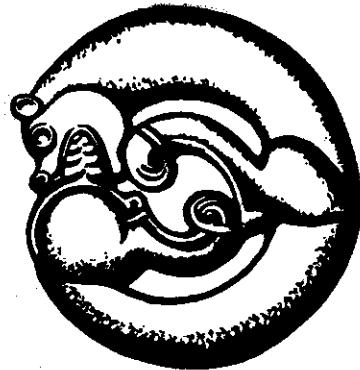
РЕЛІГІЯ И КУЛЬТЫ АНТИЧНОЙ ОЛЬВИИ

18 арк. : іл. (в обкл.)

Монографія є першим у вітчизняній і зарубіжній історіографії узагальнюючим дослідженням релігійного світогляду населення однієї з найбільших античних держав Північного Причорномор'я — Ольвії протягом всього періоду її існування (VI ст. до н. е. — IV ст. н. е.). Ольвійська релігія розглядається у комплексі, включаючи міфологію перших грецьких поселенців Нижнього Побужжя, релігійно-філософські знання громадян Ольвії, шанування ними численних божеств у їх зв'язку з політичним і культурним життям поліса, магічні уявлення і поховальний культ. На основі різних джерел характеризуються сакральні організації, їх роль у державі, благодійницька і релігійна діяльність. Висвітлюються головні тенденції розвитку релігійного світосприймання ольвіополітів, його характерні риси і особливості, значення релігії в розвитку держави і духовної культури.

Для істориків, археологів, релігієзнавців, етнографів, викладачів і студентів вузів, усіх, хто цікавиться історією античної релігії та культури.

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

ПРО КУЛЬТУРНІ ЗВ'ЯЗКИ ЗАХІДНОЇ РУСІ З ХЕРСОНЕСОМ

|Ф. Д. Гуревич|

В публікації розглядається вплив на культуру міст Західної Русі XII—XIII ст. культурних зв'язків з Візантією і країнами мусульманського Сходу через посередництво Херсонеса — визначного ремісничого і торгового центру Північного Причорномор'я.

У російській дореволюційній науці, безумовно, перебільшувалось значення імпорту із Херсонеса — середньовічного Херсона, літописного Корсуня — в Давню Русь. Н. П. Кондаков відносив до нього бронзові рукомийники, посуд, бронзові складні, хрести із різних яшм, серпантину та халцедону¹. Радянські дослідники дали належну атрибуцію багатьом із названих речей. Г. Ф. Корзухіна довела київське походження більшості бронзових хрестів-складнів². Бронзові рукомийники В. П. Даркевич переконливо інтерпретує як вироби західноєвропейських майстерень³. Оригінали корсунських знахідок на території Давньої Русі і руські вироби в Корсуні були темою вивчення А. Л. Якобсона⁴. Мета даної праці — простежити на конкретному археологічному матеріалі контакти Західної Русі з Херсонесом у XII—XIII ст.

Активні зв'язки з Візантією в культурі Західної Русі найкраще проявились в матеріалах XII ст. На початку століття дочка полоцького князя Всеслава Брячиславича стала дружиною сина імператора Олексія Комніна⁵. Святополк, князь Київський і Туровський, був одружений з гречанкою Варварою. Після його смерті, Варвара оселилась у монастирі, збудованому нею у Туровській землі⁶. Збереглися відомості, що 1130 р. київський князь Мстислав Володимирович відправив полоцьких князів з дружинами та дітьми «в Греки», звідки вони повернулися за 10 років⁷, а Єфросинія, княжна Полоцька, 1173 р. прибула до Константинополя, де її приймали імператор і патріарх. Пізніше вона поїхала до Палестини⁸.

¹ Кондаков Н. П. Русские клады.— СПб., 1896.— С. 42, 43.

² Корзухина Г. Ф. О памятниках «корсунского дела» на Руси (по материалам медного литья) // ВВ.— 1958.— Т. XIV.— С. 129—137.

³ Даркевич В. П. Произведения западного художественного ремесла в Восточной Европе (Х—XIV вв.) // САИ.— 1966.— Е. 1—57.— С. 53, 54.

⁴ Якобсон А. Л. Херсонес и Киевская Русь в XI в. // Вестник ЛГУ.— 1949.— № 4.— С. 104—117; Якобсон А. Л. К истории русско-корсунских связей (XI—XIV вв.) // ВВ.— 1958.— Т. XIV.— С. 116—128.

⁵ Мошин В. Русские на Афоне и русско-византийские отношения в XI и XII вв. // Byzantinoslavica.— Prague, 1947.— Т. II.— С. 83.

⁶ Творения святого отца нашего Кирилла, епископа Туровского.— К., 1880.— С. VIII, XI, VII.

⁷ ПСРЛ.— М., 1962.— Т. II.— Стб. 293, 303, 304.

⁸ ПСРЛ.— СПб., 1962.— Т. XVI.— С. 214—215; Труды Киевской духовной академии.— 1910.— Книга IV.— С. 508, 513.

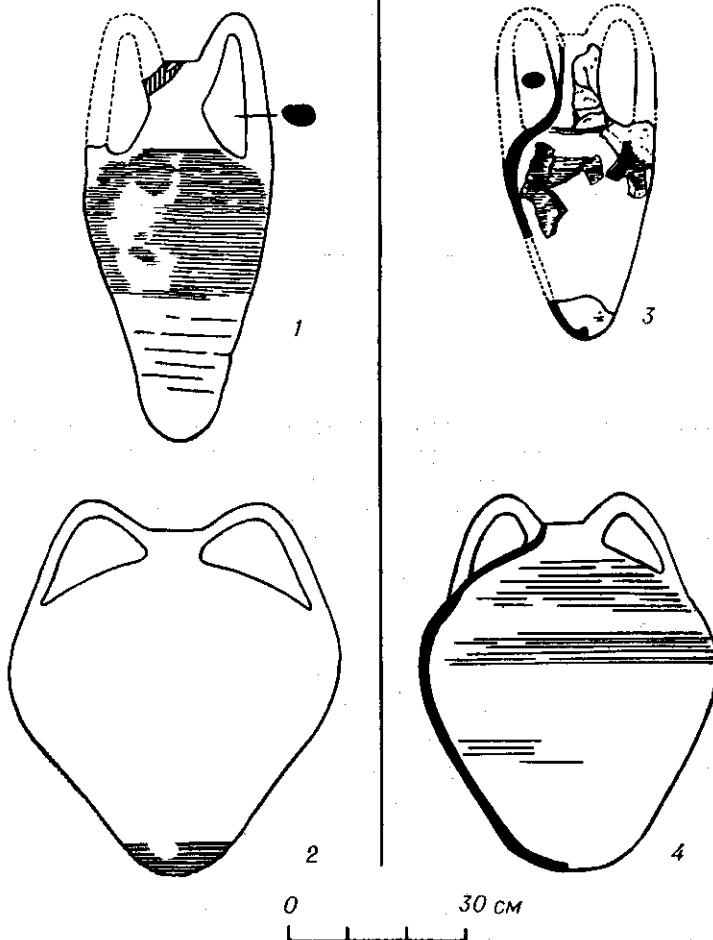

Рис. 1. Амфори.

У літописі під 1255 та 1262 рр. відзначається, що князь Войшелк—правитель Новогрудка, через Угорщину та Болгарію намагався потрапити на Афон («Святу гору»), але через складне становище у Візантії змушений був повернутися⁹.

Прямі зв'язки з Візантією простежуються на пам'ятках монументального зодчества Західної Русі. Церква Благовіщення XII ст. у Вітебську та основна будова храму Бориса і Гліба в Новогрудку були зведені візантійською будівельною артіллю¹⁰. Зодчий з Візантії брав участь у спорудженні храму-усипальниці Єфросиніївського монастиря. Вплив візантійської будівельної традиції простежується і в інших пам'ятках Полоцька та його округи¹¹.

Археологічними дослідженнями міст Західної Русі виявлено найрізноманітніші вироби, завезені з Візантії та її провінцій, переважно

⁹ ЛСРЛ.— М., 1962.— Т. II.— Стб. 831, 858, 859.

¹⁰ Каргер М. К. Раскопки церкви Бориса и Глеба в Новогрудке // КСИА АН СССР.— 1977.— Вып. 150.— С. 79—85; Каргер М. К. Церковь Благовещения в Витебске // КСИА АН СССР.— 1978.— Вып. 155.— С. 71—76.

¹¹ Раппопорт П. А. Полоцкое зодчество XII в. // СА.— 1980.— № 3.— С. 159; Воронин Н. Н. К истории полоцкого зодчества XII в. // КСИА АН СССР.— 1962.— Вып. 87.— С. 102—104.

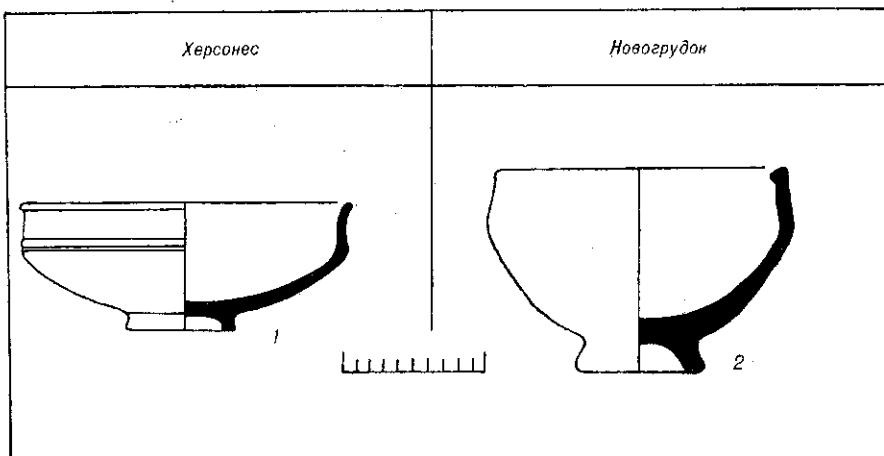

Рис. 2. Полив'яне чаши.

дніпровським шляхом¹². Судячи за археологічними матеріалами, важлива посередницька роль у постачанні візантійських товарів на Русь, включаючи і Західну, належала середньовічному Херсону — великому ремісничому і торговельному центрі та одночасно важливій візантійській колонії в Північному Причорномор'ї. Але Херсон поставав давньоруські землі і власною продукцією, серед якої слід відзначити амфори, знайдені у 18 західноруських містах. У багатих будівлях цього регіону знайдено близько 10 амфор¹³.

А. Л. Якобсон, який досліджував амфори Північного Причорномор'я, насамперед херсонеські, для XII—XIII ст. виділяє два основних типи. Перший — представлений амфорами з грушоподібним тулубом, високим горлом та дугоподібними ручками (рис. 1, 1). Для другого характерний випуклий тулуб, низьке горло й такі ж ручки (рис. 1, 2). У тих випадках, коли вдається відновити форму західноруських амфор, вони мають такі ж форми, причому переважають амфори з випуклим тулубом (рис. 1, 3, 4).

Найчастіше у причорноморських великих посудинах привозили вино, на що вказує кирилічний напис, надріпаний на фрагменті амфори з Пінська, і читається «Ярополче вино»¹⁴ та інші наділки.

У середньовічному Херсонесі найбільшого розквіту досягло виробництво полив'яної кераміки. А. Л. Якобсон відзначає, що «ця кераміка є основною продукцією саме місцевих гончарів. Вона широко побутувала серед городян: майже немає в Херсоні розкопаного будинку того часу, де б її не знаходили. Вона яскраво відображає смаки місцевого населення і характеризує художню культуру пізньосередньовічного Херсону в цілому»¹⁵.

Херсонеська полив'яна кераміка ввозилась в Давню Русь. Фрагмент поліхромного полив'яного глечика з орнаментальним графічним рисунком херсонеського походження був знайдений у Києві¹⁶. Про проникнення подібної кераміки в Західну Русь ми маємо лише побіжні свідоцтва. Серед глазурованого посуду Новогрудка зустрічаємо чашу на піддоні (рис. 2, 2). Ззовні вона вкрита блакитно-зеленою, а зсередини вишневою поливою. Ця посудина місцевого виробництва, на думку М. В. Малевської, відтворює чаші з Херсонеса (рис. 2, 1), однак пропорції новогрудівської кераміки дещо змінені. У Новогрудку

¹² Гуревич Ф. Д. Византийский импорт в городах Западной Руси в XII—XIII вв. // ВВ.—1986.—Т. 47.—С. 65—81.

¹³ Там же.—С. 66.

¹⁴ Якобсон А. Л. Керамика и керамическое производство средневековой Таврики.—Л., 1979.—С. 11—113; Равдина Т. В. Надпись на корчаге из Пинска // КСИИМК.—1957.—Вып. 70.—С. 151.

¹⁵ Якобсон А. Л. Средневековый Крым.—Л., 1964.—С. 93, 94.

¹⁶ Якобсон А. Л. К истории....—С. 125.

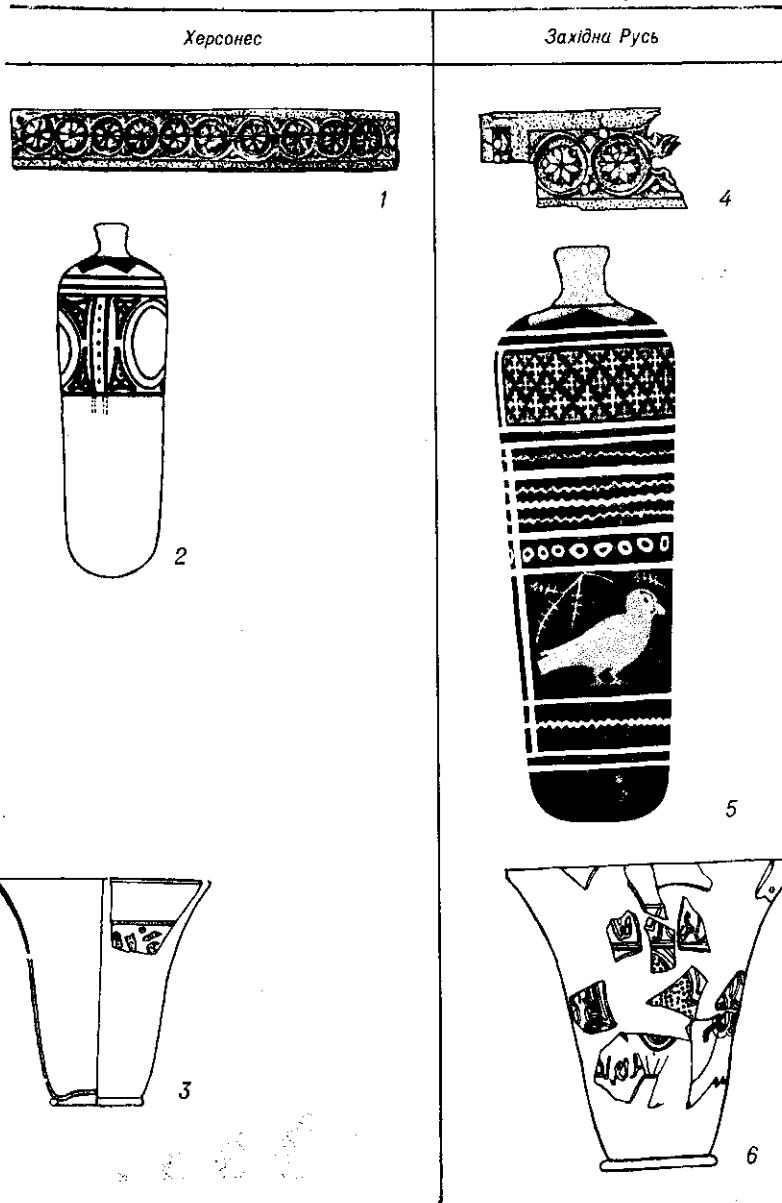

Рис. 3. Вироби з Херсонеса та Західної Русі: 1, 4 — платівки, 3, 5 — флакони з Візантії, 3 — бокал із Сирії.

була, мабуть, ще одна така ж чаша, від якої зберігся лише піддон¹⁷. Безумовно, що для подібного наслідування місцеві гончарі повинні були мати перед собою зразки полив'яних чаш із Херсона.

При розкопках Херсонеса 1964 р. трапилися залишки скриньки, оздобленої різьбленими платівками із кісток домашніх тварин. На них зображені фігури тварин і кентаврів, восьмикутні зірки, вписані в коло (рис. 3, 1)¹⁸. Кістяна платівка з такими ж зірками походить із Новогрудка (рис. 3, 4). Скриньки, прикрашені платівками із слонової кістки, на яких були вирізьблені біблейські та міфологічні сцени, а також восьмикутні зірки в колі, виготовлялись у майстернях Константи-

¹⁷ Малевская М. В. Поливная керамика из Новогрудка // СА.— 1969.— № 3.— С. 196, 199.

¹⁸ Даниленко В. Н. Некоторые итоги раскопок Херсонеса Таврического (1958—1964) // Ученые записки Пермского Государственного Университета.— Пермь, 1966.— № 143.— С. 80.— Рис. 4.

нopolia¹⁹. Вищезгадана скринька з Херсонеса та платівка із Новогрудка наслідували константинівські вироби. Якщо новогрудівська платівка виконана місцевим майстром, то він повинен був бачити скриньку із слонової кістки, або із кістки домашніх тварин, виготовлену у Херсонесі. Не виключено також, що вона потрапила сюди з Херсонеса, де кістяна платівка з різьбленими зірками, вписаними до кола, знайдена і в похованні²⁰, і де, вірогідно, мало практику наслідування коштовним візантійським скринькам, оздобленим платівками із слонової кістки. Цікава у цьому плані кістяна платівка від скриньки з таким же орнаментом із сусіднього із Західною Руссю Смоленська²¹.

У Херсонесі та Західній Русі відомі ідентичні та схожі скляні посудини із візантійських майстерень. Серед них флакони із синього скла, розписані білою та жовтою емаллю і золотом. У Західній Русі такі флакони та їх уламки відомі із Новогрудка і Турова²². Плічка новогрудівського та однієї із херсонесських посудин оздоблені рожевими із золотих пелюсток (рис. 3, 2, 5). На іншому — із Херсонеса — нанесені потрійні «візантійські» хрестики, аналогічні хрестикам на посуді із Новогрудка²³.

Західні дослідники відзначають, що сині скляні флакони, розписані емаллю і золотом, були поширені від Білорусії до Кіпра, і, можливо, Єгипта, та від Корінфа до Ірана. Дослідник старожитностей Кіпра А. Міроу вважає, що місцем їх виготовлення був Константинополь, тоді як американський археолог Г. Девідсон (Вейнберг) дотримується думки, що такі флакони виготовлялись у Корінфі²⁴.

Незалежно від центрів, де виготовлялись сині циліндричні флакони, розписані емаллю і золотом, батьківщиною їх була Візантія, звідки вони потрапили до Херсонесу, а пізніше і до Західної Русі.

У Херсонесі побутував посуд з потовщенням по горловині, який слугував для зціджування рідини і був як візантійського, так і місцевого походження²⁵. Така ж посудина трапилась і в Новогрудку²⁶. Аналогії їм відомі у Вірменії (Двін), Середній Азії та середньовічній Угорщині. В останній вони розглядаються як імпорт із Корінфа²⁷.

У XII ст. до Херсонеса потрапляють різноманітні візантійські кам'яні різьблени іконки із зображеннями святих і біблейських сюжетів²⁸. Як відомо, кожна з них була індивідуальним виробом майстра. Між тим, привертає увагу схожість матеріалу (стеатит) і форми у іконок з Херсонеса із зображенням Христа Пантократора (рис. 4, 2)²⁹ і Новогрудка, на якій вирізьблено погруддя Богоматері з немовлям (рис. 4, 1).

Зв'язки середньовічного Херсонесу із західноруськими землями можуть бути підкріплі знахідками в обох регіонах скляного посуду із близькосхідних, в основному сірійських (Ракка, Алеппо) майстерень.

¹⁹ Банк А. В. Византийское искусство в собраниях Советского Союза.— Л.—М., 1966.— Рис. 134—139.

²⁰ Белов Г. Д. К изучению экономики и быта позднесредневекового Херсонеса // СА.— 1941.— Т. 7.— С. 242.— Рис. 10.

²¹ Даркевич В. П. Светское искусство Византии. Произведения византийского художественного ремесла в Восточной Европе X—XIII вв. // САИ.— 1975.— Е 1—57.— С. 276.— Илл. 392.

²² Гуревич Ф. Д. Древний Новогрудок.— Л., 1981.— Рис. 50, 1; 89, 1; Полубояринова М. Д. Стеклянная посуда древнего Турова // СА.— 1963.— № 4.— С. 235.— Рис. 2, 3—6.

²³ Колесникова Л. Г. Восточное стекло из собрания Херсонесского музея // ВВ.— 1973.— Т. 34.— С. 249—250.

²⁴ Megaw A. More gilt and enameled glass from Cyprus // JGS.— 1968.— Р. 88—104; Davidson G. A medieval mystery: Byzantine glass production // JGS.— 1975.— V. XVII.— Р. 131—133.

²⁵ Колесникова Л. Г. Указ. соч.— С. 255—256.

²⁶ Гуревич Ф. Д. Указ. соч.— Рис. 50, 2.

²⁷ Джанполадян Р. М. Лабораторная посуда армянского алхимика // СА.— 1965.— № 2.— С. 249, 250; Holl-Gyürky K. The use of glass in Medieval Hungary // JGS.— 1986.— V. 28.— Р. 72.— Fig. 3, 2, 3.

²⁸ Белов Г. Д. Шиферная икона из Херсонеса // СА.— 1960.— № 2.— С. 263.

²⁹ Искусство Византии в собраниях СССР // Каталог выставки.— М., 1977.— № 2.— С. 117.— № 624.

Рис. 4. Іконки із Херсонеса (2) та з Новогрудка (1).

У Херсонесі — це кубок з арабським написом, нанесеним золотом (рис. 3, 3), фрагменти склянок із зображеннями рибок та інших фігур. Середньовічний Херсон був пов'язаний з ремісничими та торговельними централами Близького Сходу, тому поява сірійських скляніх посудин у місті досить логічна³⁰.

Скляний посуд із Сірії у Давній Русі зустрічається частіше, ніж візантійський. Він відомий у Києві, Новгороді, Старій Рязані, Городську і Тмуторакані³¹. Багато уламків скляного посуду сірійського походження трапилось у Городищі під Новгородом³². У Західній Русі залишки скляніх посудин знайдені в Новогрудку (рис. 3, 6), Слонімі, Гродно, Мстиславі і, очевидно, у Вітебську. На деяких з них золотом нанесені арабські написи. На посудині із Слоніма вона читається як «Салім вчений», на новогрудівському читаємо ім'я «Алі»³³.

Скляний посуд із Сірії ввозився до Херсонеса аж до кінця XIII ст.³⁴, доки існував дніпровський шлях. Однак до 40-х років цього століття частина сірійських скляніх посудин, потрапляючи в Херсонес, залишалась тут, а інші перевозили на північ, в тому числі і в Західну Русь.

Цим же шляхом ввозився іранський фаянсовий посуд з люстрорвим розписом. У західноруських містах він потрапляв до Полоцька, Лукомля і Новогрудка. В останньому відновлена дванадцятилопатева чаша на піддоні³⁵. У Херсонесі і Новогрудку виявлено схожі залишки

³⁰ Колесникова Л. Г. Указ. соч.— С. 251.

³¹ Бусятская Н. Н. Художественное стекло стран Ближнего Востока на территории Восточной Европы // Вестник МГУ.— 1972.— № 2.— С. 84—89.

³² Носов Е. Н. Доклад об итогах раскопок Городища под Новгородом в 1986 г. // Протокол № 21 заседания отдела славяно-финской археологии 27/XI 1986 г.

³³ Пех Г. И. Раскопки древнего Слонима // Белорусские древности.— Минск, 1966.— С. 279; Гуревич Ф. Д. Указ. соч.— Рис. 53, 12; 55, 13; 74, 2; Алексеев Л. В. Смоленская земля в IX—XIV вв.— М., 1980.— Рис. 12; Яніцкая М. М. Вытоки шкларобства Беларусі.— Мінск, 1980.— С. 103. Про знахідки у Вітебську люб'язно повідомив Л. В. Коледінський.

³⁴ Колесникова Л. Г. Указ. соч.— С. 253.

³⁵ Штыков Г. В. Города Полоцкой земли.— Минск, 1978.— С. 116; Гуревич Ф. Д. Некоторые итоги археологического исследования детинца древнего Новогрудка // КСИА АН СССР.— 1974.— Вып. 139.— Рис. 33.

чаш з люстрівим розписом, на яких зображена голова людини³⁶. Чез-
рь посередництво Херсонеса дніпровським шляхом надходив різнома-
нітний іранський фаянсовий посуд до Старої Рязані³⁷.

Таким чином, за свідченнями археологічних матеріалів товари із Візантії та країн мусульманського Сходу надходили в західноруську землю через Херсонес. Однак звязки Херсонеса із Західною Руссю не були прямими. Вони здійснювались через Київ, який мав безпосередні контакти з обома регіонами. Частина імпорту, який ввозився до Києва, залишалась для його жителів. Це, в першу чергу, наповнені амфори. Останнім часом в різних частинах Києва знайдено багато амфор. Зустрічаються також візантійські кам'яні іконки³⁸, сірійське скло та херсонеська полив'яна кераміка, про яку згадувалось вище, а також інші товари. Регулярні торговельні відносини Києва з Візантією та її кримськими колоніями встановлюються з кінця IX ст. і тривають до 40-х рр. XIII ст.³⁹ Велике значення Києва як центру транзитної торгівлі сприяло тому, що значна частина дорогих товарів вивозилась в інші давньоруські землі — Смоленську, Новгородську, Рязанську, Володимиро-Сузdal'ську та ін. Багато їх, привезених з Херсонеса або через його посередництво, залишалось у містах Західної Русі. На відміну від інших давньоруських земель, де імпорт, про який йшлося, потрапляв до найбільших міст, в Західній Русі, за винятком столичного Полоцька, дорогими іноземними товарами користувалось заможне населення малих міст — центрів невеликих князівств.

[Ф. Д. Гуревич]

О КУЛЬТУРНЫХ СВЯЗЯХ ЗАПАДНОЙ РУСИ С ХЕРСОНЕСОМ

В культуре городов Западной Руси XII и XIII вв. отразились активные культурные связи с Византией и странами мусульманского Востока. Роль посредника в этих связях принадлежала Херсону — выдающемуся ремесленному и торговому центру и наиболее крупной колонии Византии в Северном Причерноморье.

Собственная продукция и византийско-восточные товары из Херсонеса на север отправлялись днепровским путем через Киев, с которым он имел непосредственные связи. Часть импорта оседала в Киеве, но значительная часть его вывозилась в другие древнерусские области (Смоленск, Новгородская, Рязанская, Владимиро-Сузdal'ская земли). Больше всего товаров, привезенных из Херсонеса, оказалось в городах Западной Руси, из которых все, кроме Полоцка, относились к категории малых древнерусских городов — центров небольших княжеств.

[F. D. Gurevich]

ON CULTURAL RELATIONS BETWEEN WESTERN RUS AND CHERSONESE

Active cultural relations between Western Rus, Byzantium and countries of the Muslim East influenced culture of Western Rus town in the 12th and 13th cent. Chersonese, a large trade and artisan centre and the most significant Byzantine colony in the Northern Black Sea territory played the role of a negotiator.

The own Chersonese products and Byzantine-oriental goods were imported to the north by the Dnieper via Kiev, as Chersonese had immediate contacts with Kiev. A part of the import remained in Kiev, but its higher portion was delivered to other Old Russian regions (Smolensk, Novgorod, Ryazan, Vladimir, Suzdal). Most of goods imported from Chersonese were in Western Rus towns which, except for Polotsk, belonged to the category of small Old Russian towns-centres of small principalities.

Одержано 26.02.87.

³⁶ Косцишко-Валюжинич К. К. Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом // ИАК.—1906.—Вып. 20.—С. 55.—Рис. 27; Гуревич Ф. Д. Древний Новогрудок.—Рис. 48, 2.

³⁷ Даркевич В. П., Стародуб Т. Х. Иранская керамика из Старой Рязани // СА.—1983.—№ 2.—С. 194.

³⁸ Новое в археологии Киева.—К., 1981.—С. 373—374.

³⁹ Там же.—С. 378.

ПРО ВІЗАНТІЙСЬКІ БАЗИЛІКИ ХЕРСОНЕСА

Ю. Г. Лосицький

У статті розглянуті питання датування та генезису візантійських базилік Криму, зроблена спроба реконструкції їх об'ємно-просторової структури за допомогою аналізу модульної побудови планів.

Базиліки — найбільш давній та численний тип монументальних споруд середньовічного Херсонеса. Ці будівлі, жодна з яких не збереглася в об'ємі, є предметом вивчення з часу перших розкопок і до наших днів, привертають увагу дослідників рядом не вирішених досі питань. Повністю не з'ясовані час будівництва базилік, їх походження, закономірності розміщення на території городища, особливості зовнішнього вигляду, атрибуція тощо. Основними питаннями тут є генезис та датування цих споруд.

В цій статті спробуємо встановити походження базилік Херсонеса шляхом вивчення їх архітектурно-планувальних особливостей. Водночас пропонуються і реконструкції їх об'ємно-просторового рішення.

Базиліка являла собою зал, поділений двома рядами колон на три нави. До нього із східного боку примикала абсида (напівкруглий з внутрішнього боку об'єм для розміщення вівтаря), а з заходу — нартекс (приміщення перед входом у церкву), іноді доповнений екзонартексом (приміщення чи портик перед нартексом). Ряди колон підтримували аркади або архітрави, що несли стіни піднесеної середньої нави. Така споруда з дерев'яним перекриттям без трансепту дісталася назву «елліністичної» (на відміну від «римської» — з трансептом). Саме до елліністичного типу належать розглянуті тут базиліки. Всього в Херсонесі відкрито 12 базилік.

1827 р. однією з перших була відкрита базиліка біля сучасного Володимирського собору (№ 28 за нумерацією Археологічної комісії). Лейтенант флоту Крузе, який вів розкопки, не залишив ні графічної фіксації, ні опису споруди¹. Однак за залишками можна встановити, що базиліка розміром у плані 27×17 м має контрфорси у створах з рядами колон у нартексі і в залі та п'ятитягнуу ззовні абсиду. Центр її окружності, на відміну від інших базилік, винесено далеко за площину східної стіни, що надає їй дещо витягнутої форми. До нашого часу від базилік лишились лише абсида та фрагмент західної стіни залу; все інше було знищено ще в минулому столітті².

1853 р. графом Уваровим було виявлено найбільшу і, напевне, найкраще вивчену з херсонеських базилік (№ 23), що одержала назву «Уварівської». Пам'ятка досліджувалася в 1876—1877 рр. Одесською спілкою історії і старожитностей, потім 1901 р. К. К. Косцюшко-Валюжинічем і вже в повоєнний час О. І. Домбровським³. Розміри базиліки 51×24 м, до основного об'єму зі сходу примикала напівкругла абсида, а з заходу — нартекс, поділений як і зал колонами. Базиліка мала екзонартекс та атріум, у центрі якого було розташовано фіал з ківюром. Західна стіна нартекса перекрила засипаний при її будівництві колодязь. В ньому було знайдено 112 монет, найпізніша з яких датується часом Тіберія-Маврикія (582—602)⁴, і, на думку К. К. Кос-

¹ Аналісов Д. В. Памятники християнского Херсонеса.— М., 1905.— Вип. 1.— С. 46—51; Якобсон А. Л. Раннесредневековый Херсонес // МИА.— 1959.— № 63.— С. 163.

² Якобсон А. Л. Указ. соч.— С. 169.

³ Уваров А. С. Извлечение из всеподданейшего отчета об археологических разысканиях в 1853 г.— СПб., 1855.— С. 158—160; Якобсон А. Л. Указ. соч.— С. 152—160; Бертьє-Делагард А. Л. Раскопки Херсонеса // МАР.— СПб., 1893.— № 12.— С. 10, 45, 54; Бертьє-Делагард А. Л. О Херсонесе // ИАК.— СПб., 1907.— № 21.— С. 10.

⁴ Косцюшко-Валюжинич К. К. Отчет за 1901 г. // ИАК—СПб., 1902.— № 4.— С. 73—83.

цюшко-Валюжиніча, датує базиліку не раніше VII ст. У заглибленні під престолом було знайдено 22 монети Романа I (920—944).

«Східна» базиліка (№ 36) відкрита 1876 р. Вона досліджувалась 1908 р.⁵ Розміри у плані 33×17 м. Абсида, що досі майже не збереглася, мала п'ятигранні ззовні абриси; екзонартекс було влаштовано у вигляді чотириколонного портика. Відмінною є відсутність контрфорсів у нартексі базиліки.

«Базиліка в базиліці» (№ 15) відкрита в 1889 р. Вона досліджувалась у повоєнний час. Свою назву одержала тому, що в її головній наві з часом була побудована менша базиліка⁶. План ранньої базиліки з розмірами 15×17 м в усьому подібний до планів названих вище споруд. Принципово не відрізняються від нього і абриси меншої базиліки, розміри якої складають 9×15 м. Обидві споруди мали напівкруглі абсиди і не мали екзонартексів. При розкопках знайдено фусти колон двох розмірів: 43 і 32 см, завдяки чому А. Л. Бертьє-Делагард зробив припущення про можливу наявність хор над малими навами⁷. Це припущення викликало сумніви у Д. В. Айналова⁸.

«Базиліка на горбі» (№ 14) відкрита 1890 р., потім досліджувалась у 1970 років⁹. В наш час простежується лише апсида споруди, що має п'ятигранні зовнішні абриси.

С. А. Беляєв, який досліджував базиліку в 1973—1977 рр., вважає, що споруда мала хори, на підставі знахідки біля північної стіни ділянки, вибрукованої камінням, що, на думку дослідника, є залишками східців. Надрукований у зв'язку із знахідкою мозаїки план споруди, на жаль, не має масштабу, а співвідношення сторін споруди, яке наведено в тексті — 38,02×22,23 м, не відповідає співвідношенню сторін креслення. Похибка складає близько 2 м (за натурними розмірами). На жаль, матеріали цих розкопок відсутні в архівах ІА АН УРСР і Херсонеського музею, що дуже обмежує наші уявлення про пам'ятку. На підставі матеріалу, знайденого в заповненні під спорудою, С. А. Беляєв датує базиліку 1-ю половиною — серединою IV ст.

«Західна базиліка» (№ 13) відкрита 1891 р. Розміри її в плані 35×18 м, вона (як і «Східна») не має контрфорсів у нартексі, її абсида — п'ятигранна. Судячи з чорнового креслення обміру, базиліка мала екзонартекс, що не зберігся¹⁰.

«Північна базиліка» (№ 22) була відкрита 1893 р. і досліджувалась 1981 р.¹¹ Розміри плану споруди 25×19 м, форма абсиди п'ятигранна.

«Базиліка 1932 р.» відкрита Г. Д. Беловим 1932 р. Її дослідження тривало і в наступні роки¹². Північна і південна стіни базиліки майже не збереглися, зовнішні абриси абсиди — п'ятигранні. Дослідник датує базиліку VI—VII ст. за мармуровими деталями¹³.

«Базиліка 1935 р.» виявлена і досліджена Г. Д. Беловим 1935—36 рр.¹⁴ Її розміри 29×17 м, вона має напівкруглу абсиду, нартекс та екзонартекс. Споруда перекриває залишки більш ранньої базиліки, що мала гранні абриси абсиди. С. Ф. Стржелецький, який досліджував базиліку з 1956 р., виділив 5 будівельних періодів: перший — IV —

⁵ Айналов Д. В. Указ. соч.— С. 43—46; Якобсон А. Л. Указ. соч.— С. 165—168.

⁶ Бертьє-Делагард А. Л. Раскопки Херсонеса.— С. 33, 34; Якобсон А. Л. Указ. соч.— С. 172—175.

⁷ Бертьє-Делагард А. Л. Раскопки Херсонеса.— С. 22, 23.

⁸ Айналов Д. В. Указ. соч.— С. 85.

⁹ Беляєв С. А. Вновь найденная ранневизантийская мозаика из Херсонеса (по материалам раскопок 1973—1977 г.) // ВВ.— 1979.— № 40.— С. 114—127.

¹⁰ Айналов Д. В. Указ. соч.— С. 29—42; Косцюшко-Валюжинич К. К. Отчет за 1901 г.— С. 51—73; Якобсон А. Л. Указ. соч.— С. 160—165.

¹¹ Айналов Д. В. Указ. соч.— С. 27; Якобсон А. Л. Указ. соч.— С. 168, 169; Рыжов С. Г. Отчет о раскопках Северной базилики в 1981 г. // ИА АН УССР.— № 1981/57.

¹² Якобсон А. Л. Указ. соч.— С. 175—178; Белов Г. Д. Отчет о раскопках в Херсонесе в 1931—33 гг. // МИА.— 1938.— № 4.— С. 202—268.

¹³ Белов Г. Д. Указ. соч.— С. 252.

¹⁴ Белов Г. Д. Отчет о раскопках Херсонеса за 1935—36 гг. // Гос. изд-во Крым. АССР.— С. 9, 80—129.

поч. V ст.—стосується більш ранньої базиліки, що перекрита стінами пізнішої. Другий будівельний період (для даної споруди власне перший) було датовано V—поч. VI ст.; третій—VII—VIII ст.; четвертий—перебудова IX ст.; п'ятий (друга перебудова)—X ст. А. Л. Якобсон вважає цю періодизацію надмірно подрібненою, гадаючи, що С. Ф. Стржелецький помилково прийняв за перебудови неодноразовий ремонт підлоги¹⁵.

Ми розглянули 10 з 12 базилік Херсонеса. Ще дві споруди— «Базиліка Крузе» (№ 17) і базиліка, відкрита біля «Уварівської», не досліджувались з двох причин. По-перше, тільки вони мають характерну «трилисну» форму абсиди, а пропорції їх планів, товщини стін настільки різко відмінні від розглянутих вище базилік, що мають бути віднесені до зовсім іншого архітектурного типу. По-друге, обидві споруди, з яких до наших часів збереглася лише «базиліка Крузе», дуже мало вивчені. Досить сказати, що зовнішній контур останньої не розкопаний і до завершення розкопок говорити про її архітектуру рано.

Оскільки базиліки були християнськими культовими спорудами, масовий археологічний матеріал знаходився в них у незначній кількості. Тому археологічні дослідження дають дуже широкі хронологічні межі, які базуються головним чином на стратиграфічних спостереженнях та будівельній періодизації. На датування цих базилік, безумовно, мали вплив різні уявлення того чи іншого дослідника про історію Херсонеса та про закономірності розвитку всієї візантійської архітектури. Інтервали в датуванні будівництва базилік Херсонеса охоплюють IV—X ст.

Славнозвісність Херсонеса як місця, тісно пов'язаного з процесом християнізації спочатку Таврики, а пізніше—Київської Русі, безпідступно, була причиною того, що граф Уваров, який першим дослідив найбільшу з херсонеських базилік, відніс її до часів Костянтина Великого (313—337).

К. К. Косцюшко-Валюжиніч, який досліджував більшість херсонеських базилік, ретельно фіксуючи всі матеріали розкопок, з великою обережністю підходив до питань їх інтерпретації, уникав широких узагальнень і остаточних висновків. «Твердо» датованою дослідник вважав лише «Уварівську» базиліку—за знахідкою монет у колодязі, пеперкому стіною її нартекса.

Д. В. Айналов, описуючи руїни Херсонеса, не висував своїх датувань базилік.

А. Л. Бертьє-Делагард відносив найбільш пожвавлене будівництво в Херсонесі до самого кінця VI, а, вірогідніше,—до VII ст.¹⁶ Він вважав, що в церковній архітектурі між Херсонесом і Равенною немає щонайменшої різниці, тобто, взірцем для херсонеських базилік, як і для равенських, були більш ранні візантійські споруди. Особливу увагу привертає його оцінка базилік як найпримітивнішого архітектурного типу храмових споруд, доцільного лише в момент перемоги християнства, коли був занепад мистецтва: «... Базиліка могла бути величезною, розкішно і навіть гарно прибраною, але все ж по суті лишалась хлівом, якого легко будував будь-який невіглас муляр»¹⁷.

А. Л. Бертьє-Делагард вважав, що в такій далекій провінції, якою, на його думку, був на той час Херсонес, базиліки могли будуватись ще тривалий час після того, як у столиці перейшли до купольної архітектури. Він був, по суті, єдиним дослідником, який дав таку тверезу і влучну оцінку значення базилік Херсонеса.

Н. І. Рєпников був схильний до більш пізньої дати розповсюдження базилік Херсонеса (VII—VIII ст.), аргументуючи свою точку зору відсутністю згадки про них у трактаті Прокопія, який перелічив усі будови Юстиніана¹⁸.

¹⁵ Якобсон А. Л. Указ. соч.—С. 150.

¹⁶ Бертьє-Делагард А. Л. Раскопки Херсонеса.—С. 51.

¹⁷ Там же.—С. 42.

¹⁸ Рєпников Н. И. О датах базилик Крима // Архив ЛОИА.—Р. 1.—Ф. 10.—№ 3.

Найповніше матеріали досліджень Херсонесу були розглянуті А. Л. Якобсоном. Ним було зроблено спробу дати розгорнути картину розвитку монументальної архітектури. Дослідник відносить час початку будівництва херсонеських базилік до V ст., не виключаючи й більш ранньої дати, а масове будівництво — до початку VI ст. Таке датування А. Л. Якобсон підкріплює аналізом імпортних (мармурових) архітектурних деталей, малюнків мозаїчних підлог і т. і. Він не погоджувався з датуванням «Уварівської» базиліки за монетою, знайденою в колодязі. При цьому А. Л. Якобсон припускає, що нартекс базиліки міг бути добудований до неї пізніше (?). Констатуючи схожість базилік Херсонеса з багатьма спорудами, розташованими по всій території імперії, він все ж доходить висновку про походження херсонеських базилік з південних та прибережних районів Малої Азії, з якими Херсонес мав тісні стосунки у доарабський час. Ця теза відповідає розповсюдженій на той час теорії малоазійського походження візантійського мистецтва (Ф. І. Шміт, І. Стржиговський)¹⁹. Підтверджуючи свою точку зору порівнянням архітектурно-планувальних особливостей, дослідник бачить відмінність херсонеських базилік від візантійських того ж V ст. (наприклад, Студійської базиліки в Константинополі, 463 р.) у відсутності у перших атріума (крім «Уварівської» базиліки), а відмінність від равенських — у відсутності хор і в різній техніці мурування²⁰.

Як бачимо, всі наведені вище датування базилік Херсонесу далі не остаточні і потребують додаткових аргументів, за винятком лише «Уварівської». Припущення А. Л. Якобсона про більш пізню добудову її нартекса маловірогідне з двох причин. По-перше, не знайдені сліди перебудови стіни нартекса. По-друге, якщо навіть стіна і добудована пізніше, то заповнення колодязя, який знаходився у безпосередній близькості до входу базиліки (в зовсім не підходящому для цього місці), все одно визначало б саме час її побудови.

Всі дослідники, які торкались питань датування і генезису херсонеських базилік, спирались у своїх доказах на приклади аналогічних споруд, не конкретизуючи, втім, своїх принципів пошуку аналогів.

Оскільки вірний вибір аналогів дуже важливий для розуміння всіх питань, пов'язаних з вивченням базилік, зупинимось коротко на тому, за якими ознаками ми визначаємо близькість тих чи інших споруд, і подивимось, які висновки можна зробити на підставі тотожності за кожною з ознак. Виділимо спочатку ті ознаки, якими оперували названі вище дослідники: 1) об'ємно-планувальна структура, 2) архітектурні деталі, 3) техніка мурування, 4) переважна кількість базилік серед інших типів споруд, 5) форми абсид, 6) метрологічні дані, 7) пропорції планів, 8) монументальний живопис. Потім подивимось наскільки кожна з цих ознак дає можливість з'ясувати генезис та час будівництва херсонеських базилік.

1. Об'ємно-планувальна структура херсонеських базилік визначається наявністю: а) однієї абсиди, б) трьох нав, в) нартекса, г) в ряді випадків екзонартекса, д) можливо хор.

Проте, підходячи з цих позицій до підбору аналогів, треба мати на увазі, що базиліка має конструктивний параметр, що обмежує розміри її головних елементів — прогон дерев'яного перекриття нав. Тому, на відміну від склепінчастих споруд, збільшення розміру базиліки не може бути досягнуто збільшенням прогону і потребує поєднання більшої кількості структурних елементів (кажучи сучасною мовою — збільшення числа поверхів і секцій). Таким чином, навряд чи можна говорити про те, що тринавна базиліка походить саме звідти, де є тільки такі споруди (наприклад, у Малій Азії), і не може походити з регіону, де є і п'ятинавні базиліки (великі центри Візантії).

¹⁹ Павлуцкий Г. Г. О происхождении и развитии византийского искусства // Университетские известия.—К., 1914.—С. 6.

²⁰ Якобсон А. Л. Указ. соч.—С. 184, 185.

Порівняємо плани двох базилік, розташованих у Салоніках — тринавної Ахіеропоетос і п'ятинавної св. Димитрія, побудованих у V ст.²¹ Повна адекватність плану тринавної базиліки і трьох нав, відокремлених на плані п'ятинавної, не лишає жодних сумнівів у тому, що вони належать до однієї архітектурної традиції і виконані наче однією рукою. Те саме стосується тринавної базиліки св. Олени²² і п'ятинавної — Різдва²³ в Єрусалимі.

Не випадково п'ятинавні базиліки ми знаходимо у великих центрах — Рим, Салоніки, Єрусалим — і зовсім не бачимо у невеликих містах, до яких відноситься серед багатьох Равенна, Херсонес і, безпепечено, численні пункти на узбережжі Малої Азії. Однією з головних причин цього, найімовірніше, є економічна можливість центрів і бідність периферії, ніж генетичні відмінності. Для більш наочної ілюстрації цього припущення, висунутого, як було відзначено вище, ще А. Л. Бертьє-Делагардом, плани базилік Херсонесу і аналогічних їм споруд з інших регіонів наведені в одному масштабі в таблиці (рис. 1). Це базиліка Студійського монастиря в Константинополі²⁴, базиліка в Баргалі²⁵ (Болгарія), св. Олени в Єрусалимі, Ахіеропоетос у Салоніках, на горбі Царевець в Тирново (Болгарія)²⁶, Аполлінарія Нового в Равенні²⁷, базиліки в Пергамоні²⁸, Корікосі та Корасіоні²⁹ в Малій Азії та інші.

Як бачимо, наведені споруди дуже схожі; в них не видно регіональних відмінностей, в усякому разі таких, які б позначились на абрисах їх планів. Навіть якщо на малоазійському узбережжі є такі ж скромні тринавні, без хор і атріумів базиліки, як у Херсонесі або інших невеликих провінційних центрах, то навряд чи саме вони були прообразом для всіх інших. Більш вірогідним є припущення про провінційні спробування «столичних» архітектурних запозичень. Під столичною архітектурою в даному випадку треба розуміти не тільки архітектуру Константинополя, а й інших значних центрів візантійської культури.

2. Схожість мармурових деталей — капітелей, баз, фустів колон тощо, як відзначалося багатьма дослідниками (А. Л. Бертьє-Делагард, Н. І. Рєпніков та ін.), не може бути підставою для певних висновків щодо генезису чи датування. По-перше, мармурові деталі з Проконеських каменоломень експортувались у готовому вигляді по всій Європі в середні віки. По-друге, вони переходили з однієї споруди в іншу.

3. Техніка мурування далеко не завжди запозичується разом з типом споруд, оскільки вона дуже залежить від наявності тих чи інших матеріалів (вапняк, глина, дерево та ін.). Схожість різних технік мурування, використаних у спорудах Херсонеса, з технікою мурування інших регіонів не може бути свідченням запозичення.

Детальна аргументація цієї тези була наведена раніше³⁰, тому немає потреби розглядати це питання ще раз.

4. Чисельна перевага базилік серед інших типів споруд як у Херсонесі, так і в Малій Азії, на думку А. Л. Якобсона, може обґрунтувати малоазійське походження херсонеських базилік. Але чисельна

²¹ Полевої В. М. Искусство Греции. Средние века.— М., 1973.— С. 28; 37.

²² Mango C. Byzantine architecture.— New-York, 1976.— Р. 74.

²³ Strzygowski J. L'ancien archtreien de Syrie.— Paris, 1936.— Р. 26.

²⁴ Van Millingen A. Byzantine Churches in Constantinopole.— London, 1912.— Р. 56.

²⁵ Aleksova B. Archeological excavations in the period from 1956 to 1970 and from 1975 to 1976 // Balkanoslavica.— 1977.— № 6.

²⁶ Ангелов Н. Културни пластове преди изграждането на дворца Царевец Тырнов.— София, 1973.— Т. I.— Рис. 22.

²⁷ Pevsner N. Historia architektury europejskiej.— Warszawa, 1979.— Т. 1.— С. 21.

²⁸ Strzygowsky J. Kleinasi ein Neuland der Kunstgeschichte Kirchenaufnamen.— Leipzig, 1903.— С. 46.

²⁹ Keil J., Wilhelm A. Monumenta Asiae Minoris Antigua // The manchester university press.— 1931.— Т. III.— Р. 216, 107, 106.

³⁰ Лосицький Ю. Г. До питання типологічної еволюції монументальної архітектури середньовічного Криму // Археологія.— 1990.— № 2.— С. 33—46.

перевага базилік у цих регіонах зовсім не свідчить про те, що саме базиліки більш притаманні для Херсонеса, ніж, наприклад, для Балкан. Це пояснюється, по-перше, тим, що і в Херсонесі, і в Малій Азії розвиток християнської архітектури був перерваний воєнною агресією, тоді як в інших регіонах тривало формування нових типів споруд; по-друге, в більш розвинених регіонах базиліки раніше поступаються місцем іншим типам споруд, при цьому останні часто зводять на місці базилік, знищуючи чи перекриваючи їх залишки. Тому чисельна пере-

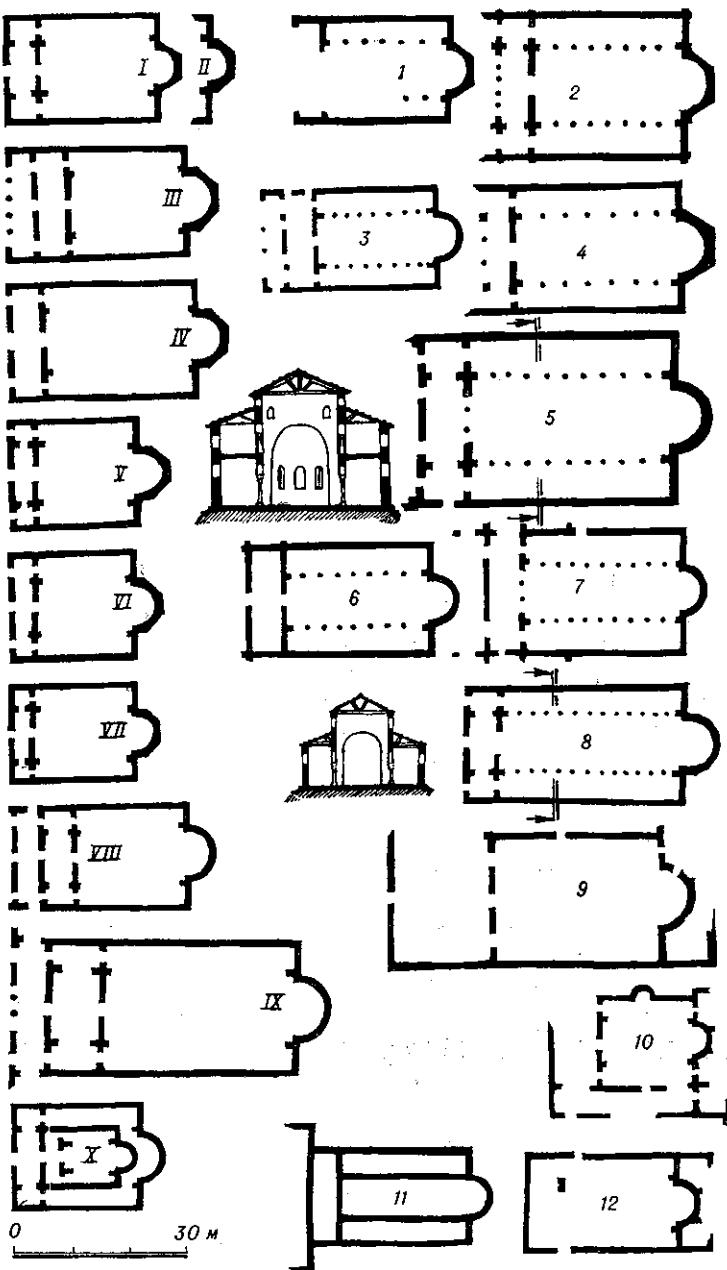

Рис. 1. Планы елліністичних базилік Криму (I–X) та їх аналогів в інших регіонах імперії (I–XII); I – базиліка на Мангупі, II – «Базиліка на горбі», III – «Східна базиліка», IV – «Західна базиліка», V – «Базиліка бля собору», VI – «Піонічна базиліка», VII – «Базиліка в базилікі», I – Хіссар, базиліка № 3, 2 – базиліка Студійського монастиря в Константинополі, 3 – базиліка в Баргалі, 4 – базиліка св. Олени в Єрусалимі, 5 – базиліка Ахіерополес у Салоніках, 6 – базиліка на горбі Царевець в Тирново, 7 – базиліка «А» у Філогійських фівах, 8 – базиліка Аполлонії в Новогорі в Равені, 9 – базиліка в Корікосі, 10, 12 – базиліки в Корасіоні, 11 – базиліка в Пергамоні.

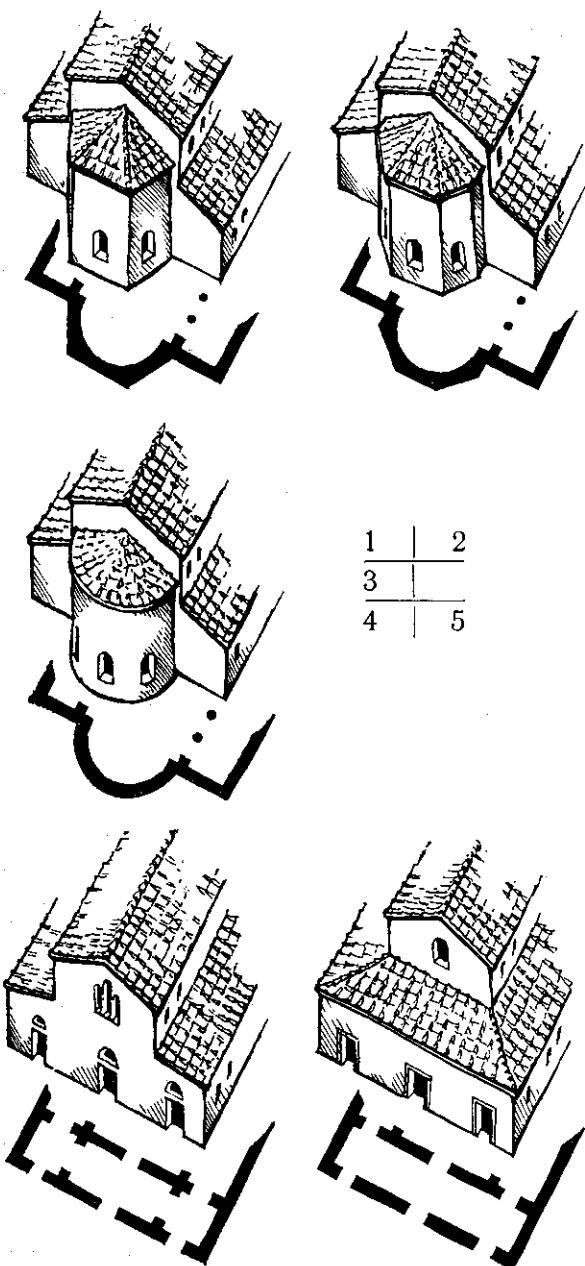

Рис. 2. Апсиди і нартекси херсонеських базилік: 1, 2, і 3 — тригранна, п'ятигранна і напівкругла апсиди, 4 — нартекс з продовженням головної нави, 5 — нартекс, що немає продовження головної нави.

вага базилік ніяк не пов'язана з якими-небудь архітектурними традиціями і не дає підстав для архітектурних аналогій.

5. Зовнішні обриси апсид базилік — одна з головних відмінностей в їх планах. А. Л. Бертьє-Делагард, розглядаючи це питання, не бачив у відмінностях обрисів апсид підстав для визначення часу чи стилю. Полемізуючи з Хюбшем, який вважав, що багатогранність апсид равенських базилік є їх локальною відмінністю від римських. А. Л. Бертьє-Делагард доходить того висновку, що форма апсид не може визначати час чи місце, а є справою особистого смаку будівників базилік³¹.

³¹ Бертьє-Делагард А. Л. Раскопки Херсонеса.— С. 39, 40.

Оскільки нині відомості про херсонеські базиліки в значній мірі розширились і конкретизувались, повернемось до них ще раз. А. Л. Бертьє-Делагард вважав, що всі абсиди херсонеських базилік напівкруглі і лише у двох споруд — п'ятигранні. Але, як виявилось згодом, напівкруглу абсиду мали лише три базиліки: «Уварівська», «Базиліка 1935 р.» і «Базиліка в базиліці». В інших спорудах абсиди три- або п'ятигранні (рис. 2). Напівкруглі абсиди мають також пізніші споруди — хрестоподібні храми, однонаціональні каплиці і частина хрестово-купольних храмів. Гранні абсиди з'являються знову лише у найпізніших хрестовокупольних храмах, але їх абриси побудовані на основі не восьмикутника (як у базиліках), а дванадцятикутника, що надає їм зовсім іншого вигляду.

Судячи за використанням однакової форми абсид в різних типах споруд, форма їх залежить не від типу храму, а, найімовірніше, від естетичних переваг, пануючих даного часу. При цьому зміна їх форми не пов'язана (в усякому разі прямо) із зміною типів споруд.

Усі наведені тут форми абсид зустрічаються не лише в Криму, а й в інших регіонах імперії, але порядок зміни їх абрисів у кожному з регіонів свій. У римських базиліках, наприклад, абсиди головним чином напівкруглі (базиліки Петра, Павла і Іоанна в Римі)³². В церквах Константинополя з V до XII ст. абсиди мали тригранну форму (Студійська базиліка 463 р., церква монастиря Сергія та Вакха 535 р., св. Софії 537 р., Атік-Джамі IX ст., Мірелейон X ст., церква Богородиці монастиря Ліпса 1208 р.); лише з XI—XII ст. там входять в ужиток п'ятигранні абсиди, іноді в поєднанні з триграницями (Фетіє-Джамі, Південна церква монастиря Пантократора XII ст.), або напівкруглими (Гюль-Джамі XII ст.)³³.

В архітектурі материкової Греції — базиліках і хрестовокупольних будівлях — до X ст. ми бачимо лише напівкруглі абриси абсид³⁴ і лише в XI ст. хрестовокупольні храми одержують тригранні або п'ятигранні абсиди.

В архітектурі Бін-бір-Кілісе в Малій Азії базиліки мають напівкруглі (з яскраво вираженою підковоподібністю) або п'ятигранні абсиди (церкви № 1, 4, 5, церква в Каїя-Сарич). Більшість хрестоподібних храмів має напівкруглі абсиди (церква № 11, церква в Кизил-Даг, церкви в Чукуркен, в Хайят, в Карагунді і в Махалеч); в хрестовокупольних храмах — абсиди напівкруглі (церкви в Алла-Кілісе) або п'ятигранні — на основі дванадцятигранника (церкви в Тханглі-Кілісе, Ілані-Кілісе і Свірі-Хісар)³⁵.

Треба зазначити, що внутрішні абриси церков Бін-бір-Кілісе, як і в більшості інших малоазійських храмів, мають більш чи менш яскраво виражену підковоподібність, чого немає в спорудах європейської частини імперії.

Як бачимо, така деталь, як форма абсид, що в принципі не залежить від планування і конструкцій будівлі, є свого роду модою, яка по-різному варіюється у різних регіонах. Тому застосування аналогій інших споруд з різних регіонів імперії не зможе допомогти в датуванні херсонеських базилік. Уточнення часу поширення таких чи інших абрисів абсид можна вести лише на основі поглиблених архітектурно-археологічного вивчення пам'яток самого Криму. Що ж стосується базилік Херсонеса, зрозуміло, що напівкругла форма абсид свідчить на користь пізнішого (ніж гранна) часу будівництва, а тому «Уварівська» базиліка, «Базиліка 1935 р.» і «Базиліка в базиліці» — найбільш пізні серед херсонеських споруд цього типу.

6. Аналіз метрологічної основи, тобто мір, за допомогою яких визначалися розміри споруд, є одним з порівняно нових методів дослід-

³² Ορλανδος К. Βαζιλικη.—Αθηναι, 1952.—С. 54, 55.

³³ Van Millingen A. Op. cit.—Р. 56, 62, 195, 136, 138, 219, 164.

³⁴ Полевий В. М. Указ. соч.—С. 26, 28, 30, 37.

³⁵ Ramsay M., Bell G. The thousand and one churches.—London, 1909.—Ill. 2, 18, 24, 233, 227, 311, 271, 276, 198, 324, 321, 341, 300.

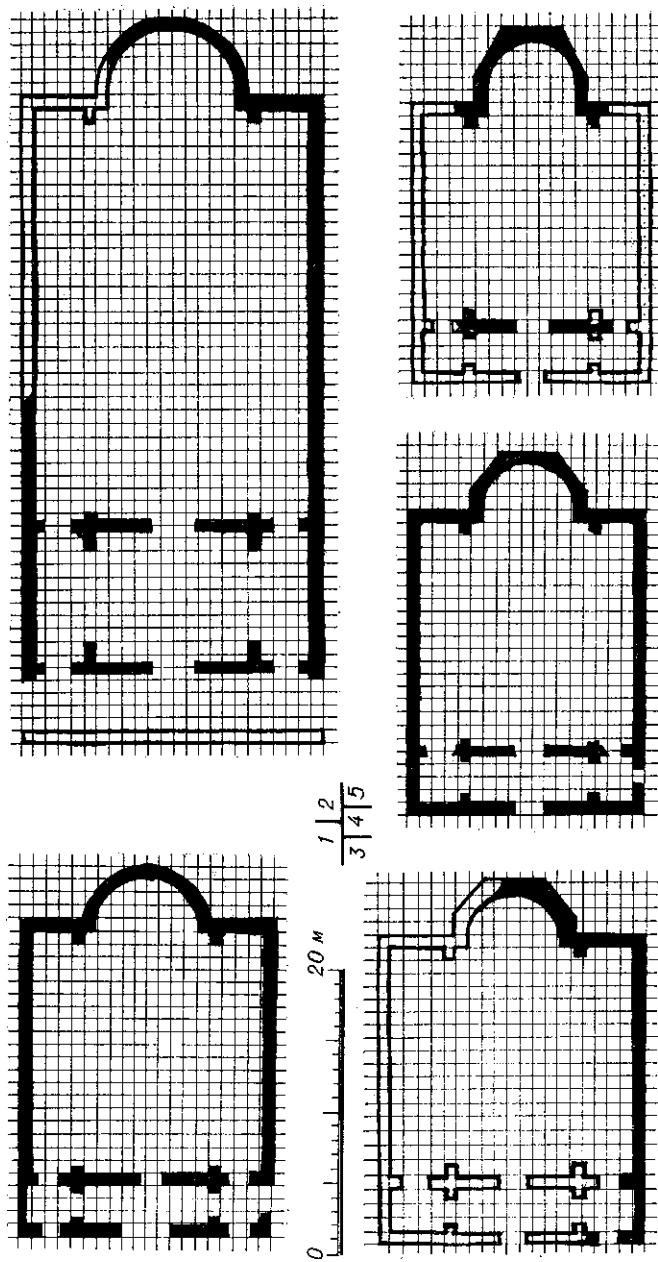

Рис. 3. Модульна побудова планів: 1 — «Базиліка в базилії», 2 — «Уварівська базиліка», 3 — «Північна базиліка», 4 — «Базиліка 1932 р.», 5 — «Базиліка біля собору» (заливкою позначені існуючі залишки планів).

ження. Так, П. Лемерль, який вивчав грецькі базиліки, дійшов висновку, що в них довжина залу в інтер'єрі кратна грецькому футу³⁶. Е. Шільбах при вивченні візантійської метрології використовував для визначення розмірів фута обміри відомих візантійських будівель, зокрема базилік Студійського монастиря в Константинополі, Ахіеропеос та Салоніках, базиліки «А» в Філіппі, розміри яких, безумовно, кратні візантійському футу (тут використовувались зовнішні розміри)³⁷. В. Полевої, спираючись на метод К. Н. Афанасьєва, робить ви-

³⁶ Lemérle P. Aréopos des basiliques paleochrétiennes de Grèce // Bulletin de correspondance hellénique.— 1947.— T. 70.— P. 235.

³⁷ Schilbach E. Byzantinische metrologie.— München, 1970.— S. 14, 15.

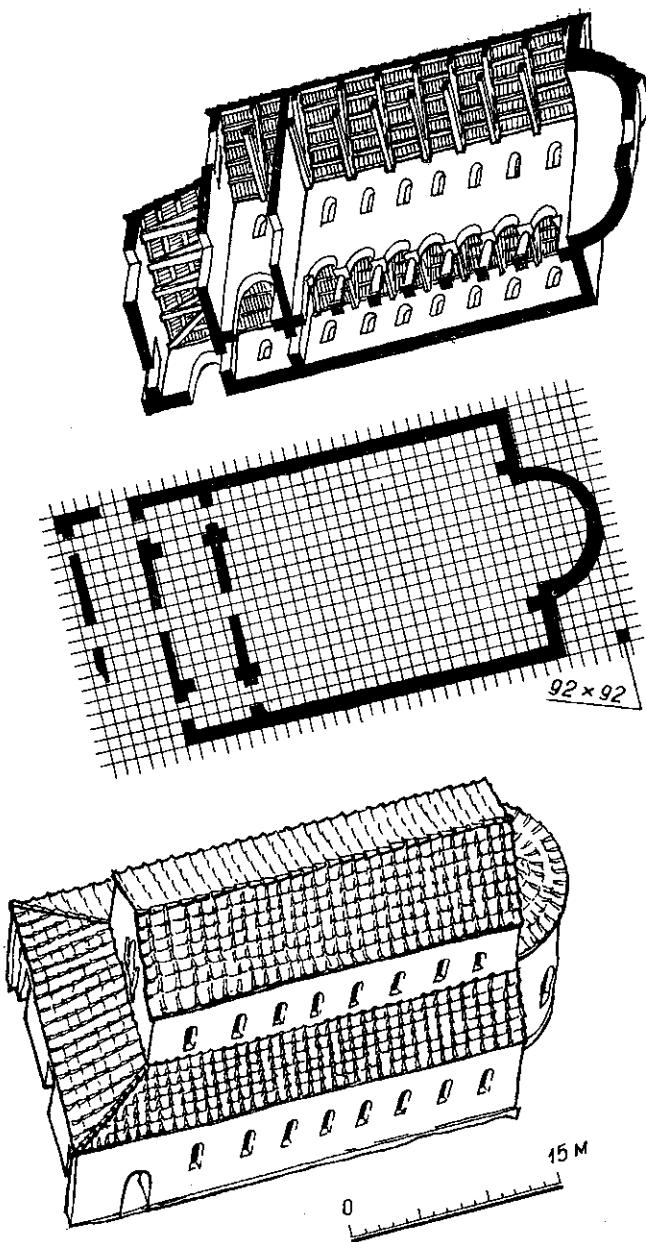

Рис. 4. Реконструкція «Базиліки 1935 р.». Аксонометричний переріз, план та аксонометрія.

сновок, що в основі всіх розмірів грецьких базилік лежить стофутова міра чи її частина. Причому знаходиться ця міра на кресленні плану споруди за допомогою циркульних побудов і може бути не лише довжиною чи шириною, але й діагоналлю квадрата, вписаною в контури основного об'єму, або ж квадрата, описаного навколо основного об'єму, включаючи бічні прибудови³⁸. Не викликає ніякого сумніву, що за допомогою такого методу стофутову міру можна знайти і в базиліках Херсонеса.

І все ж здається значно більш ймовірним використання для визначення розмірів херсонеських базилік модуля, рівного трьом футам, яко-

³⁸ Полевої В. М. Указ. соч.— С. 27—30.

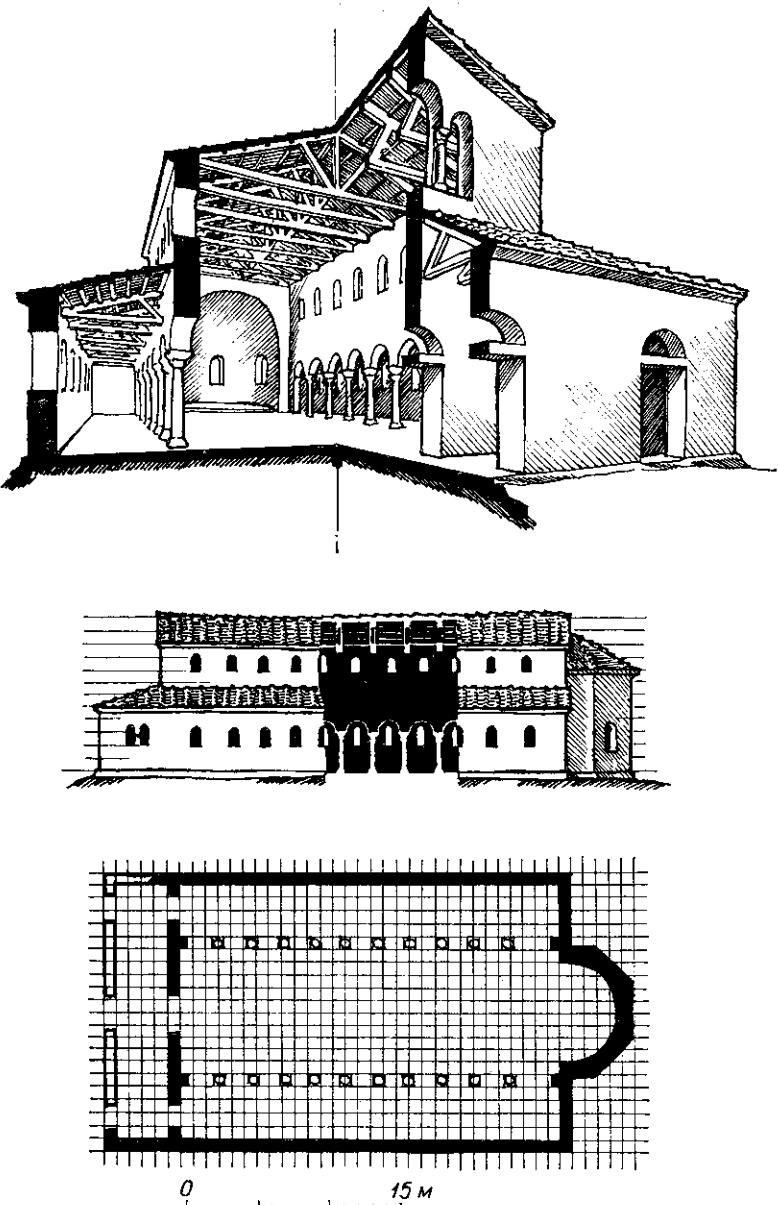
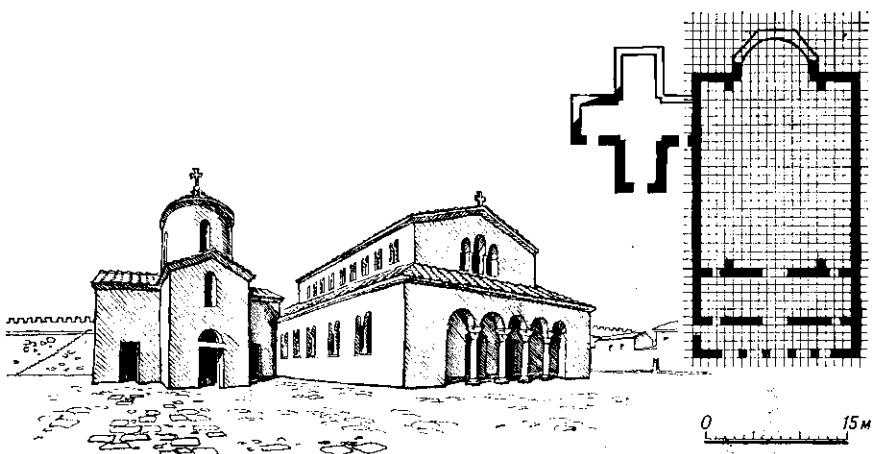

Рис. 5. Реконструкція «Західної базиліки». Перспективний переріз; південний фасад, суміщений з перерізом; план.

му кратні всі головні розміри цих споруд. Розмір даного модуля коливається в різних спорудах від 91 до 94 см, що віповідає коливанням розміру фута від 30,3 до 31,3 см і повністю узгоджується з розмірами футів, які наведені Е. Шільбахом. Одержана в результаті аналізу вимірювань (проведених автором в натурі) модульна побудова планів базилік показана на кресленнях (рис. 3, 4, 5, 6) у вигляді сітки із стороною квадрата, рівною модулю (загальні положення, пов'язані з виявленням модульної побудови споруд, детально наведені у працях надрукованих раніше)³⁹.

7. Деякі дослідники дотримуються думки, що пропорції планів базилік також мають деяке відношення до їх походження. В. Краут-

³⁹ Лосицький Ю. Г. Вказ. праця.— С. 28—42; Лосицький Ю. Г. Опыт реконструкции крестообразных храмов Херсонеса // Архитектурно-археологические исследования в Крыму.— К., 1988.— С. 27—36.

Ris. 6. Реконструкція «Східної базиліки». Перспектива, план.

хаймер вважає, що римські базиліки були більш видовжені, ніж візантійські, а сірійські мали більш «короткі» пропорції⁴⁰. А. Л. Бертьє-Делагард гадав, що «короткі» базиліки відносяться до більш пізнього часу, ніж довгі, коли в загальному ужитку були вже купольні будівлі⁴¹.

Для з'ясування цього питання наводимо в таблиці (рис. 7) головні пропорції планів херсонеських базилік, а саме: відношення всієї довжини базиліки (без абсиди), довжини її залу з нартексом і довжини лише залу до ширини споруди у вигляді цілочисельного співвідношення модулів та їх частки — десятичного дробу. Як бачимо, найбільш видовжена базиліка — «Уварівська» — має пропорції плану 1 : 2,125, а найкоротша — «Північна» — всього 1 : 1,09, пропорції ж інших споруд займають проміжні значення. При цьому розміри базилік по ширині відрізняються мало: прогони бічних нав становлять 3 або 4 модулі, а прогон головної нави — 9 або 10 модулів, і лише в найбільшій серед базилік, «Уварівській», — 12 модулів.

Така різноманітність поздовжніх розмірів базилік при їх практично однаковій ширині свідчить, що їх збільшення досягається головним чином за рахунок подовження. Тому пропорції херсонеських базилік навряд чи можуть бути аргументом у визначенні їх походження та часу будівництва.

8. Монументальний живопис херсонеських базилік, що зберігся у вигляді мозаїк підлог і залишків фрескових розписів стін, посідає важливе місце в дослідженнях, присвячених Херсонесу. В багатьох випадках аналіз монументального мистецтва використовується для датування та визначення генезису архітектури.

Розглянемо коротко хронологічний зв'язок між спорудами і монументальними творами, що їх прикрашають. По-перше, не викликає сумніву, що будівництво і фрески чи мозаїки виконувались різними бригадами майстрів. По-друге, довговічність мозаїчних підлог та фрескових розписів значно менша, ніж самої будівлі, тобто вони мали досить часто ремонтуватися. По-третє, дослідження, ґрунтовані на аналізі стилістичних та іконографічних особливостей зображень (або ж їх фрагментів), часто дають можливість дуже широких датувань і неоднозначних інтерпретацій.

Виходячи з цього, треба з великою обережністю підходити до перенесення результатів досліджень мозаїк та фресок на саму будівлю.

Підіб'ємо деякі підсумки.

⁴⁰ Krautheimer R. Early christian and byzantine architecture. — Harmondsworth, 1965. — P. 332.

⁴¹ Бертьє-Делагард А. Л. Раскопки Херсонеса. — С. 38.

Як бачимо, немає жодних підстав дотримуватись точки зору малоазійського походження херсонеських базилік. Ще одним аргументом проти цієї теорії є загальна тенденція запозичення провінцією столичних стилів, мод, манер, традицій. Ця тенденція може бути легко простежена в усіх випадках, коли історія розвитку архітектури того чи іншого регіону добре відома і не потребує доказів та пояснень. Базиліки Херсонеса (в усякому разі виходячи з особливостей їх планів) нічим не відрізняються від споруд такого типу, які є практично у всіх регіонах імперії. Вони є досить блідим, провінційним і, можливо, дуже віддаленим у часі відображенням взірців столичної архітектури.

Широке розповсюдження базилік, майже однакових у різних регіонах імперії під час християнізації, пояснюється процесом переходу від відкритого античного храму до закритого християнського. Цей процес — по суті, пошук нових форм архітектури — раніше завершився в Константинополі, де остання базиліка була збудована 463 р. Що ж стосується периферії, то відносно прості й дешеві базиліки продовжували будувати там і в наступні сторіччя. Тому звузити хронологічні межі будівництва херсонеських базилік, ґрунтуючись на аналогіях, навряд чи можливо.

Як додатковий аргумент може бути використано припущення про більш раннє поширення багатогранних абсид порівняно з напівкруглими в базиліках Криму, про що йшлося вище. У цьому випадку «Уварівська» базиліка, «Базиліка в базиліці» і «Базиліка 1935 р.» — найбільш пізні. При цьому «Уварівська» базиліка точно датується на підставі знахідки монети Тіберія-Маврикія не раніше VII ст., а, певніше, його першою половиною. Отже, всі базиліки з багатогранними абсидами збудовані раніше цієї дати. При цьому треба зазначити, що тут йдеться саме про дату першої побудови. Перебудови, навіть повні, з частковим зсувом стін і т. ін., могли мати місце в який завгодно найпізніший час.

До цього лишається додати, що найбільш рання з відомих склепінчастих базилік Криму, що знаходиться в Партеніті, датується часом єпископства Іоанна Готського — третьою четвертю VIII ст.⁴² Навряд чи можна припустити, щоб у Херсонесі могли будуватись базиліки з крокв'яним перекриттям, в той час коли в Партеніті збудована склепінчаста базиліка.

Розглянемо коротко питання реконструкції херсонеських базилік.

Аналогія їх планів із спорудами такого типу, що збереглися, дає можливість різних варіантів об'ємнопросторового рішення, а саме: наявність або відсутність хор над бічними навами; продовження піднесеної частини головної нави над нартексом (або її відсутність); форма перемички між колонами — аркада чи архітрав.

У випадку влаштування в базиліках хор над колонадою 1-го поверху ставилась друга колонада, що об'єднувала простір хор і голов-

НАЙМЕНУВАННЯ БАЗИЛІК			
	A:D	B:D	C:D
УВАРИВСЬКА	51:24=2,125	46:24=1,9	35:24=1,46
1935 р.	36:20=1,8	30:20=1,5	25:20=1,25
СХІДНА	34:20=1,7	30:20=1,5	24:20=1,2
ЗАХІДНА	—	37:22=1,68	32:22=1,45
МАНГУПСЬКА	—	28:20=1,4	23:20=1,15
1932 р.	—	24:19=1,26	20:19=1,05
БАЗ. В БАЗИЛІЦІ	—	23:21=1,09	21:20=1,05
ПІВНІЧНА	—	25:20=1,25	19:21=0,9

Рис. 7. Основні пропорції планів херсонеських базилік.

ної нави. Саме цей варіант припускає А. Л. Бертьє-Делагард для «Базиліки в базиліці» на тій підставі, що в ній були знайдені колони двох діаметрів. Наявність хор у деяких херсонеських базиліках припускали й інші дослідники (наприклад, А. Л. Якобсон⁴³), не наводячи жодних аргументів на користь цього припущення.

Єдиним елементом плану, що відрізняє базиліку з хорами від базиліки без хор, можуть бути східці на хори. Такі східці як в базиліках, так і в інших типах споруд (наприклад, у хрестовокупольних храмах або базилікальних будівлях романської доби) розміщувались у бічних приміщеннях нартексу, або в прибудовах, розташованих у західній частині споруди біля зовнішніх стін. Єдиною спорудою, де залишки східців були зафіковані, є «Базиліка на горбі»⁴⁴, однак, як вже було сказано вище, відсутність звітів не дає можливості уявити, як були влаштовані східці і хори. В інших базиліках Херсонеса, де залишки східців поки що не зафіковані, немає підстав припускати наявність хор.

Верхній ярус головної нави міг закінчуватись на рівні стіни, що відокремлювала зал від нартексу. В цьому випадку нартекс наче зливається з бічними навами, обіймаючи західний фасад. Якщо ж верхній ярус головної нави продовжувався і в середній частині нартексу, західний фасад набував характерних тричастинних абрисів (рис. 2). В останньому випадку в нартексі були потрібні контрфорси, а при великому прогоні — і колони, що підтримували продовження стін головної нави. Такі контрфорси відсутні тільки в нартексах «Західної» і «Східної» базилік, в усіх інших контрфорси в нартексах є. В «Уварівській» базиліці, де нартекс має особливо великі розміри, крім контрфорсів були й колони.

Стіни верхнього яруса головної нави могли спиратись на кам'яні архітрави (як у Студійській базиліці) або на аркади (як у базиліках Равенни). Такі архітрави являють собою суцільні кам'яні блоки довжиною близько 2-х м і ширину, рівною товщині стіни головної нави (судячи з контрфорсів — 0,7—0,9 м) при висоті не менше 0,5 м. Кількість таких блоків для кожної базиліки має бути рівною кількості колон плюс два. Оскільки при розкопках такі блоки не знайдені, на томіст була відкрита велика кількість імпостів, необхідних тільки при опиренні на колони п'ят арок, можна з певністю говорити, що в базиліках Херсонеса використовувались лише аркади. Це було цілком виправдано меншою трудоемкістю і вартістю арки (яка легко виготовлялась з невеликих блоків вапняку) порівняно з архітравом (який потрібно витесати з суцільного без жодних вад каменю).

Як видно з небагатьох розглянутих базилік, що збереглися до нашого часу, їх об'ємно-просторове рішення (за винятком наявності чи відсутності хор) цілком однозначно визначається за особливостями плану. Це відрізняє цей тип споруд від інших (наприклад, хрестовокупольних), де на одному і тому ж плані можна побудувати кілька варіантів об'ємно-просторової композиції. Відмінності у зовнішньому вигляді базилік становлять головним чином деталі — абриси і розташування отворів, їх декор, карнизи, мармурові гратеги віконниць тощо. Оскільки на жодній з херсонеських споруд такі деталі не збереглися і їх зображення в реконструкціях є тільки вигадкою автора, ми наводимо реконструкції об'ємного рішення для всіх базилік (рис. 8) і більш детальні — для трьох з них, що репрезентують розглянуті варіанти об'ємно-просторової композиції.

«Базиліка 1935 р.» (рис. 4) має продовження верхнього яруса головної нави в нартексі та екзонартекс. Висота бічних нав визначена на підставі висоти колони з капітельлю і аналізу фрагментів фресок О. І. Домбровським⁴⁵. До неї приплюсована висота даху бічної нави,

⁴³ Якобсон А. Л. Указ. соч.— С. 184.

⁴⁴ Беляев С. А. Вновь найденная ранневизантийская мозаика из Херсонеса.— С. 117.

⁴⁵ Домбровский О. И. Фрески южного нефа херсонесской базилики 1935 года // Хсб.— 1959.— Вып. 5.— С. 215.

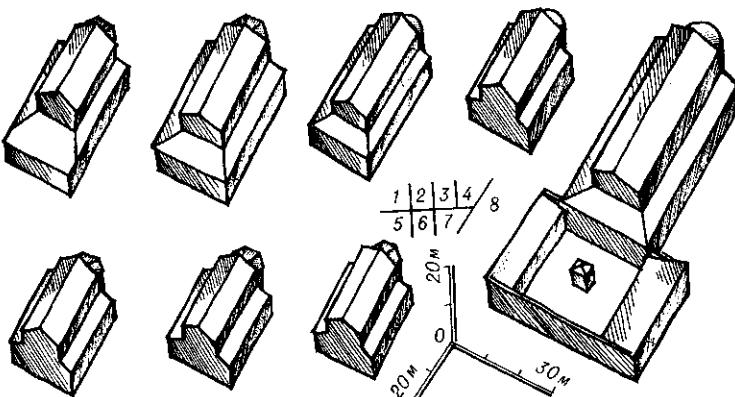

Рис. 8. Реконструкція об'ємно-планувальної структури херсонеських базилік: 1 — «Східна базиліка», 2 — «Західна базиліка», 3 — «Базиліка 1935 р.», 4 — «Базиліка в базиліці», 5 — «Базиліка біля собору», 6 — «Північна базиліка», 7 — «Базиліка 1932 р.», 8 — «Уварівська базиліка».

визначена виходячи з характерного для черепичної покрівлі нахилу 20—25%. Висота головної нави відносно бічної взята за аналогією з базилікою св. Аполлінарія Нового в Равенні⁴⁶.

«Західна базиліка» (рис. 5) не має екзонартексу і продовження другого ярусу середньої нави в нартексі. Оскільки розмір фуста колон цієї базиліки невідомий, для її реконструкції була використана висота колон, знайдених у «Базиліці 1935 р.», близькій їй за розмірами. Подальший хід реконструкції нічим не відрізняється від наведеного вище, за винятком використання в даному випадку того припущення, що вертикальні розміри споруди визначалися за допомогою тих самих модулів, як і розміри плану.

«Східна» базиліка не має продовження головної нави в нартексі, а має екзонартекс з чотириковним портиком. Хід даної реконструкції в усьому подібний до наведених вище. Особливістю цієї споруди є її розташування на східному кінці Херсонеського мису. Важлива місто-будівна роль домінанті, що акцентувала східну частину міста, підсилюється завдяки добудові хрестоподібного меморія.

Ю. Г. Лосицкий

О ВИЗАНТИЙСКИХ БАЗИЛИКАХ ХЕРСОНЕСА

Статья посвящена наиболее многочисленному типу монументальных сооружений средневекового Крыма — эллинистическим базиликам. В ней рассматриваются архитектурно-строительные характеристики этих сооружений в сравнении с их аналогами из других регионов империи — объемно-пространственная структура; техника кладки; форма абсид; архитектурные детали; метрологические данные; пропорции планов; монументальная живопись; численное преобладание базилик среди других типов сооружений.

На основании проведенного анализа высказывается предположение о заимствовании Херсонесом форм столичной архитектуры более ранних времен, делается попытка уточнения хронологической привязки строительства базилик. Одновременно предлагается вариант реконструкции этих сооружений.

Yu. G. Lositsky

BYZANTIAN BASILICAE OF THE CHERONESE

The paper is devoted to the most numerous type of monumental constructions of the medieval Crimea — Hellenistic basilicae. Architectural-structural characteristics of these

⁴⁶ Голубинский Е. Археологический атлас ко второй половине I тома истории русской церкви.— М., 1906.— Лист IV.— П. 5, 6.

constructions are considered in comparison with their analogues from other regions of the empire—volume-space structure; laying technique; a shape of apse; architectural parts; metrological data, proportion of plans; monumental painting; numerical prevalence of basilicae among other types of constructions.

The performed analysis allows making a supposition on borrowing by the Chersonese of forms of capital architecture of previous times. An attempt is made to verify chronological date of basilicae constructions. A variant of reconstructions of these structures is suggested.

Одержано 09.07.90.

ДОСЛІДЖЕННЯ РІЗЬБЛЕННОГО ДЕКОРУ ДЕСЯТИННОЇ ЦЕРКВИ В КИЄВІ

Є. І. Архіпова

Праця присвячена вивченню фрагментів мармурового різьблленого декору Десятинної церкви, в результаті яких стало можливим продатувати їх часом будівництва храму і вважати статтею візантійського імпорту.

Десятинна церква протягом майже двохсот років привертає увагу дослідників. Вже розроблено кілька варіантів реконструкції плану та архітектури пам'ятки¹, але питанню пластичного вирішення її декору не приділяється належної уваги. Однією з причин такої ситуації є стан збереженості храму, який був зруйнований 1240 р. і протягом багатьох століть правив за місце здобування будівельних матеріалів. Крім того, зібрані з руїн київських храмів у минулому столітті найбільш цікаві різьблені камені, зосереджені в лапідарії заповідника «Софійський музей», є депаспортизованими, а переважна більшість матеріалів розкопок церкви й нині не залучена до наукового обігу. Це й стало призводом вважати майже неможливим відтворення пластичного декору першого мурованого храму Києва².

Літописи пов'язують будівництво Десятинної церкви з роботою грецьких майстрів, називаючи її «мраморяною»³. Відомо, що за візантійською традицією для прикрашання храмів, поруч з мозаїкою та фресками, широко використовувались різноманітні породи цінного каменю. Зокрема, мармур правив за провідний матеріал архітектурно-декоративної пластики, пластики малих форм, використовувався в оздобленні підлоги і навіть облицюванні фасадів⁴. Дійсно, з розкопок Десятинної церкви 1824—1826, 1908—1914, 1938—1939 рр. зібрано чимало різьблленого мармуру: уламки саркофагів, плит облицювання, пірапетів, капітелей, карнизів, плитки мозаїчного набору підлоги тощо. Проте відносно вивчена була тільки підлога, фрагменти мозаїчного набору якої збереглись *in situ*⁵. Лише частково опубліковані й матеріали з розкопок Д. В. Мілеєва (1908 р.). Більшість знахідок, одержаних в результаті широкомасштабних археологічних досліджень 1938—1939 рр. під керівництвом М. К. Каргера, опубліковані лише попе-

¹ Комеч А. И. Древнерусское зодчество конца X — начала XII в.— М., 1987.— С. 168.

² Пуцко В. Г. Киевская скульптура XI века // Byzantinoslavica.— Praha, 1982.— Т. X.— С. 52.

³ ПВЛ.— М.— Л., 1950.— Ч. I.— С. 83.

⁴ Комеч А. И. Указ. соч.— С. 65.

⁵ Айналов Д. В. Мраморы и инкрустации Киево-Софийского собора и Десятинной церкви // Тр. XII АС.— М., 1905.— Т. III; Каргер М. К. К вопросу об убранстве интерьера в русском зодчестве домонгольского периода // Тр. Всерос. Акад. Худож.— М.— Л., 1947.— Т. I.— С. 15—50; Каргер М. К. Древний Киев.— М.— Л., 1961.— Т. 2.

редньо⁶. З понад 200 фрагментів різьбленого мармуру дослідник атрибутував лише кілька, які належали віку саркофага⁷. Очевидно, нині більшість цих матеріалів зберігається в лапідарії Софійського собору, але відсутність інвентарного опису знахідок не дозволяє уточнити це. Однак невелика група — 25 фрагментів, місце і час походження яких не викликає сумніву, є цінним джерелом для відтворення деталей пластичного декору Десятинної церкви, для з'ясування часу створення, походження та атрибуції, що дасть можливість більш впевнено розглядати різьблений декор храму.

Останнім часом В. Г. Пуцко, доводячи належність деяких фрагментів різьблених мармурів Десятинної церкви попередньому часові, зокрема юстиніанівському, втілює думку про широке застосування в оздобленні храму мармурів повторного використання, які довозилися з Херсонесу⁸. Про те, що «Володимир, який розпочав будівництво Десятинної церкви після взяття Корсуні, міг вивезти колони та мозаїки підлог з останньої, обдерши ці та інші як переможець...», писав Є. Голубінський⁹. Відомо, що деталі повторного використання застосовувалися також при будівництві грецьких храмів, наприклад, 6 гранітних колон та 2 корінфські капітелі в церкві Богородиці монастиря Осіос Лукас у Фокіді. Проте загалом багатий різьблений декор цього храму належить часові його побудови, тобто середині X ст.¹⁰ Гадаємо, що Десятинна церква в Києві, надумавши спорудити яку, Володимир, «пославши (послів), привів майстрів із Греків...»¹¹, не є винятком, а її декор в цілому відповідає часові будівництва. Адже неможливо побудувати нове, використовуючи тільки старі матеріали. Проте з огляду на те, що їх застосування могло мати місце (наприклад, колони, що зберігаються в Софійському соборі Києва) хоча б за відсутністю великих родовищ мармуру на Україні, необхідно детально проаналізувати всі наявні матеріали і передусім їх художні особливості, оскільки стилістичні спостереження — майже єдиний метод для датування.

Вперше спробу такого аналізу зробив В. Г. Пуцко. Досліджуючи деякі фрагменти мармурових рельєфів (зокрема фрагмент плити, знайдений Д. В. Міллесвим у східній половині церкви в заповненні фундаментних ровів¹²), він дійшов висновку, що його різьблення відтворює композицію з хрестом, вписаним в коло (рис. 1, 1). Дійсно, на кутньому фрагменті плити, що має профільовану рамку, зберігається рельєфно виконаний сегмент кола великого діаметру, який з одного боку щільно стикається з рамкою, а з другого, судячи за відновленим діаметром, поміж ним та рамкою лишається вільне поле. За відомими пам'ятками така композиція знаходить численні аналогії серед рельєфів VI ст. Це різні варіанти вписаного в коло хреста з трапецієподібним закінченням гілок. За найближчі аналогії цьому фрагментові можуть пропонувати парапетні плити з сіл Куршунлу і Геніце в Македонії, а також рельєф на лицьовому боці плити вівтарної огорожі з Стамбула — всі VI ст.¹³ Дві останні також мають двобічну орнаментацію.

Таким чином, начебто є всі підстави вважати, що дана плита може бути продатована VI ст. та відноситься до деталей повтор-

⁶ Каргер М. К. Археологические исследования древнего Киева.—К., 1950.—С. 79—80, 113—118; Каргер М. К. Тайник под развалинами Десятинной церкви в Киеве // КСИИМК.—1941.—Вып. X.—С. 75—85.

⁷ Каргер М. К. К вопросу о саркофагах кн. Владимира и Анны // КСИИМК.—1940.—Вып. VII.—С. 76—80.

⁸ Пуцко В. Византійский художественный импорт в древнем Киеве // Slavia Antiqua.—Warszawa — Розлан, 1983.—Т. XXIX.—С. 127—142.

⁹ Голубінський Е. История русской церкви.—Вторая половина тома.—М., 1881.—Т. 1.—С. 85.

¹⁰ ΜΠΟΥΡΑ Δ. Ο ΓΑΥΠΤΟΣ ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ ΤΟΥ ΜΑΟΥ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΣΤΟ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙ ΤΟΥ ΟΣΙΟΥ ΛΟΥΚΑ.—ΑΘΗΝΑ, 1980.—С. 123—124.

¹¹ ΠΒЛ.—Ч. I.—С. 83.

¹² ΟΑΚ 1908 г.—СПБ., 1912.—С. 137.—Рис. 194а, 1946.

¹³ Aleksova B., Mango C. Bargala. A. Preliminary Report // DOP.—1971.—25.—Р. 263—281; Эффенбергер А. Памятники византийской скульптуры из собраний Государственных музеев Берлина. Каталог выставки.—Л., 1982.—№ 7.—С. 27, 28.

Рис. 1. Фрагменти різьблених мармуру з розкопок Десятинної церкви у Києві: 1, 2 — фрагмент плити віттарної огорожі з розкопок Д. В. Мілєєва 1908 р.; 3, 4 — фрагменти різьбленої плити з розкопок М. К. Каргера 1939 р.; 5, 6 — фрагменти фронтальної частини віка мармурового саркофага (яма № 6, розкопки М. К. Каргера). Лівий бік, зовні й зсередини.

ного використання¹⁴. Проте на другому боці фрагмента (рис. 1, 2) бачимо композицію іншого типу. Тут збереглося більше половини рельєфного кола меншого діаметру, створеного широкою випуклою стрічкою, що має по краях вузькі кромки з глибоким рельєфом. У нього вписана чотирипелюсткова розетка з квадратом та маленьким колом усередині. Коло щільно примикає до рамки, яка обмежує композицію. З боку зламу рельєф читається гірше, але досить, щоб побачити тут зображення лаврового вінка, в який звичайно вміщували хрест або монограму Христа — хризму. Тобто, можна припустити, що з цього боку плита мала симетричну композицію, головна схема якої повторює типи, що широко презентовані у візантійському мистецтві. По-

¹⁴ Пуцко В. Г. Византійский художественный импорт ... — С. 128.

дібні композиції мають багато варіантів, але головною особливістю дібного взірця є використання профільованої з обох боків смуги. На цю особливість моделювання свого часу звернув увагу Р. Каутч, відзначаючи, що подібна випукла форма стрічки, яку оформлено по краях вузькою кромкою з глибоким рельєфом, не відома у візантійському мистецтві раніше Х ст., а найбільш ранню дату має екземпляр з Афіон-Карагісар — 934 р.¹⁵ Найбільшого поширення такий прийом моделювання набуває в кам'яних рельєфах XI ст., а тип смуги отримує у дослідників назву «візантійської»¹⁶.

Отже, ця плита могла мати різночасове різьблення: з одного боку композицію VI ст., а з іншого — кінця Х—XI ст. Повторне використання мармурової плити ранньовізантійського походження, наприклад, можна простежити в колекції Дамбартон Окс, плита з якої мала зіпсований рельєф VI ст. з одного боку, та високий рельєф Богоматері — можливо, частини деісусної композиції XI ст.— з іншого¹⁷.

На плиті з Десятинної церкви обидва боки оформлені ідентичною рамкою, на підставі чого можна припустити, що орнаментальні композиції було виконано одночасно*. Особливості прийомів моделювання дають можливість датувати даний фрагмент часом будівництва храму, тобто кінцем Х ст.

Відомо, що ранньохристиянські (особливо юстиніанівського часу) моделі широко використовувались у різьбленні пізнього часу. І. Максимович, наприклад, вважає, що повернення до ранніх взірців було характерною особливістю саме кам'яної пластики IX—XI ст.¹⁸ Ренесансом ранньовізантійських зразків вважає різьблений декор XI ст. Сан Марко у Венеції Г. Бухвальд¹⁹.

Виявлення плит *in situ* показує, що саме плити вівтарних огорож через оглядовість обох боків найчастіше мали двобічне різьблення. Символіка та догматика вівтаря, що склались на початку VIII ст., передбачали декорування вівтарних огорож хрестом, на що вказує Софоній Єрусалимський та патріарх Герман²⁰. Широке використання композицій з хрестом у різьбленні плит вівтарних огорож добре фіксується і за археологічними даними²¹. Тому є всі підстави вважати і фрагмент, що розглядається, частиною оформлення вівтарної огорожі Десятинної церкви (на це вказує й місце знахідки — східна частина храму).

Серед фрагментів мармурових деталей, знайдених М. К. Каргером 1939 р., аналогічний прийом моделювання мають ті, що містять випуклу стрічку дугоподібних обрисів. Вони незначні за розмірами, з дво-

¹⁵ Kautsch R. Die Römische Schmuck Kunst in Stein, vom 6. bis zum 10 Jahrhundert // Mitteilungen des deutschen arhæologischen Instituts, römische Abteilung, 3.—1939.—S. 66.

¹⁶ Grabar A. Sculptures Byzantines du Moyen Age (XI-e—XIV-e siècle).—Paris, 1976; Lovecchio M. La scultura Bizantina Dell' XI secolo nell Museo di San Nicolo di Bari // Melanges de L'école Française de Rome.—Rome, 1981.—T. 93.—P. 42—53.

¹⁷ Sheppard C. Byzantine Carved slabs // The Art Bulletin.—Ney-York, 1969.—L1/1.—P. 68.

* Аналогічну композицію має, наприклад, плита з Археологічного музею в Стамбулі, що надійшла з Арап Джамі в Галаті. Свого часу Пере Палазо помилково атрибутував бік з двома хрестами, що flankують коло, заповнене мотивом шестикінцевого хреста, V ст., а композицію, що складається з видовженого ромбу, утвореного плетеною стрічкою (вона аналогічна розглянутій вище) та заповненого розетками і рослинними елементами — X або XI ст. Карл Шеппарт, який вивчав стиль візантійських різьблених мармурових плит, вважає, що плита з Арап Джамі має бути датована кінцем X — поч. XI ст.

¹⁸ Максимович I. Юстиніанські моделі у скульптурі од IX до XI століття // Зборник Светозара Радојчича. Београд, 1969.—С. 163—171.

¹⁹ Buchwald H. The Carved Stone. Ornament of the High Middle Ages in San Marco, Venice // Jahrbuch des Österreichischen byzantinischen Gesellschaft.—1964.—13.—S. 137, 167.

²⁰ Бетин Л. В. Об архітектурній композиції древнеруських високих иконостасов // Древнерусское искусство.—М., 1970.—С. 43.

²¹ Дів. літ.: Лазарев В. Н. Три фрагмента расписных эпистилиев и византийский темплон // Византийская живопись.—М., 1971.—С. 132.

бічною орнаментацією²², а найбільш інформативний з них (рис. 1, 3), на жаль, відомий сьогодні тільки завдяки фотографії²³. Схема композиційного вирішення декорації цієї плити, запропонована В. Г. Пуцком, не викликає заперечень: ромб як провідний мотив, з яким перевеслом пов'язані 4 невеликих кола або петлі, заповнені різноманітними декоративними мотивами²⁴. Графічна ж реконструкція дозволяє вважати, що композиція цієї плити є прямим аналогом різьблення шиферної плити на хорах Софійського собору в Києві (5 плити південної частини хорів), тобто, можливо, вона (плита з Десятинної церкви) навіть могла правити за взірець для останньої. На це, зокрема, вказує різьблене плетіння всередині кута, направляє рух стрічки та відсутність перевесел, що поєднують ромб з рамкою. Цей прийом більше не зустрічається серед численної групи київських шиферних плит, композиції яких компонуються на основі плетіння з ромбом, пов'язаним перевеслом з рамкою облямування, та відрізняються більшою насиченістю декоративними елементами. Відзначимо також, що в цілому цей мотив широко використовується з раннього середньовіччя до XII—XIII ст. та, як найбільш типовий для різьбленого декору східохристиянського храму, повторюється навіть у різьбленні XIX ст. (наприклад, на плитах хорів Кирилівської церкви в Києві).

На особливості різьблення цього фрагмента (що досить добре читається ще й на фото) вказує невеликий збережений уламок розмірами $11,5 \times 8 \times 3,5$ см²⁵ (рис. 1, 3). Він опублікований М. К. Каргером разом з першим і має ідентичне різьблення (обидві його поверхні поліровані). Випукла центральна частина пружка, який оформленний по краю вузькою кромкою з глибоким рельєфом — дає підставу датувати ці фрагменти також кінцем Х ст. Аналогічну схему декору та характер моделювання мають плити, що датуються кінцем Х — початком XI ст. з монастиря Осіос Лукас та Археологічного музею в Стамбулі²⁶.

У південно-західній частині руїн Десятинної церкви 1939 р. було відкрито склепанку (яма № 6), заповнення якої вміщувало уламки давніх будівельних матеріалів, пізніх же матеріалів не було навіть у верхніх шарах цієї ями. Тут було виявлено понад 200 уламків мармуру. Серед них М. К. Каргер виділив 15, які, на його думку, різко відрізнялися як за обробкою поверхні, так і за характером орнаментації. Частина іх дозволила йому реконструювати композицію, що повторює декорацію фронтону віка саркофага Ярослава Мудрого²⁷. Обміри показують, що за розмірами обидва віка були майже однакові (1,22—1,25 м.); Про те, що віко саркофага із «склепанки» мало акротерії, свідчить збільшення товщини стінок від 9,5 до 16 см (з торців) та від 14 до 26 см (з боків), які перетинаються під тупим кутом (рис. 1, 5—6), та від 9 до 11 і 13—30,5 см відповідно на іншому фрагменті (рис. 2, 1). Оскільки обидва фрагменти являли собою монолітні блоки, то можна вважати, що віко було виготовлено з суцільного шматка мармуру. До саркофага дослідником були також віднесені: фрагмент з лавровим вінком (місце зберігання невідоме), фрагмент із зображенням рельєфного стебла (товщина його коливається від 6 до 9 см) і уламки центральної частини та закінчення багатопелюсткової розетки (товщина 9,5—10 см)²⁸. Отже, товщина фрагментів, напевне, варіювала. Поясненням цього є кривизна віка саркофага всередині (певно, віко було виконане на взірець Ярославової гробниці)²⁹. Різну товщину має ще

²² Місце зберігання — ДАІЗ «Софійський музей», інв. № КД/39 3627; 3951 (1480); 3651 (1507); 1517; 3652 (СМАА 8071).

²³ Каргер М. К. Археологические исследования ... — Рис. 56.

²⁴ Пуцко В. Византійский художественный импорт ... — С. 129.

²⁵ Інв. № КД/39 3652 (СМАА 8071).

²⁶ МІОУРРА А. Op. cit.—Fig. 165, 166; Sheppard C. Op. cit.—Fig. 9, 10.

²⁷ Каргер М. К. Тайник под развалинами Десятинной церкви... — С. 75; Каргер М. К. К вопросу о саркофагах ... — С. 77—78.—Рис. 20.

²⁸ Інв. № СМАА 8200; КД/39 3655 (1567), 3654, 3648 А; 3648 Б.

²⁹ Висоцький С. О. Про дослідження та первісне місце саркофага Ярослава Мудрого в Київській Софії // Слов'яно-руські старожитності.—К., 1969.—С. 146.

група фрагментів різьблених мармурів зі «схованки», до того ж їх внутрішня поверхня гладко обтесана, як і в тих, що названі вище. Вони не опубліковані — можливо, М. К. Каргер збиралася розглядати їх у III томі, який він планував присвятити вивченю інтер'єру давньоруських храмів.

Розглянемо деякі з них. Кілька фрагментів мають композиції, зображені в прямокутні рамки, що оформлені по краях заглибленим рельєфом. Найповніше збереглось зображення, що складається з двох улам-

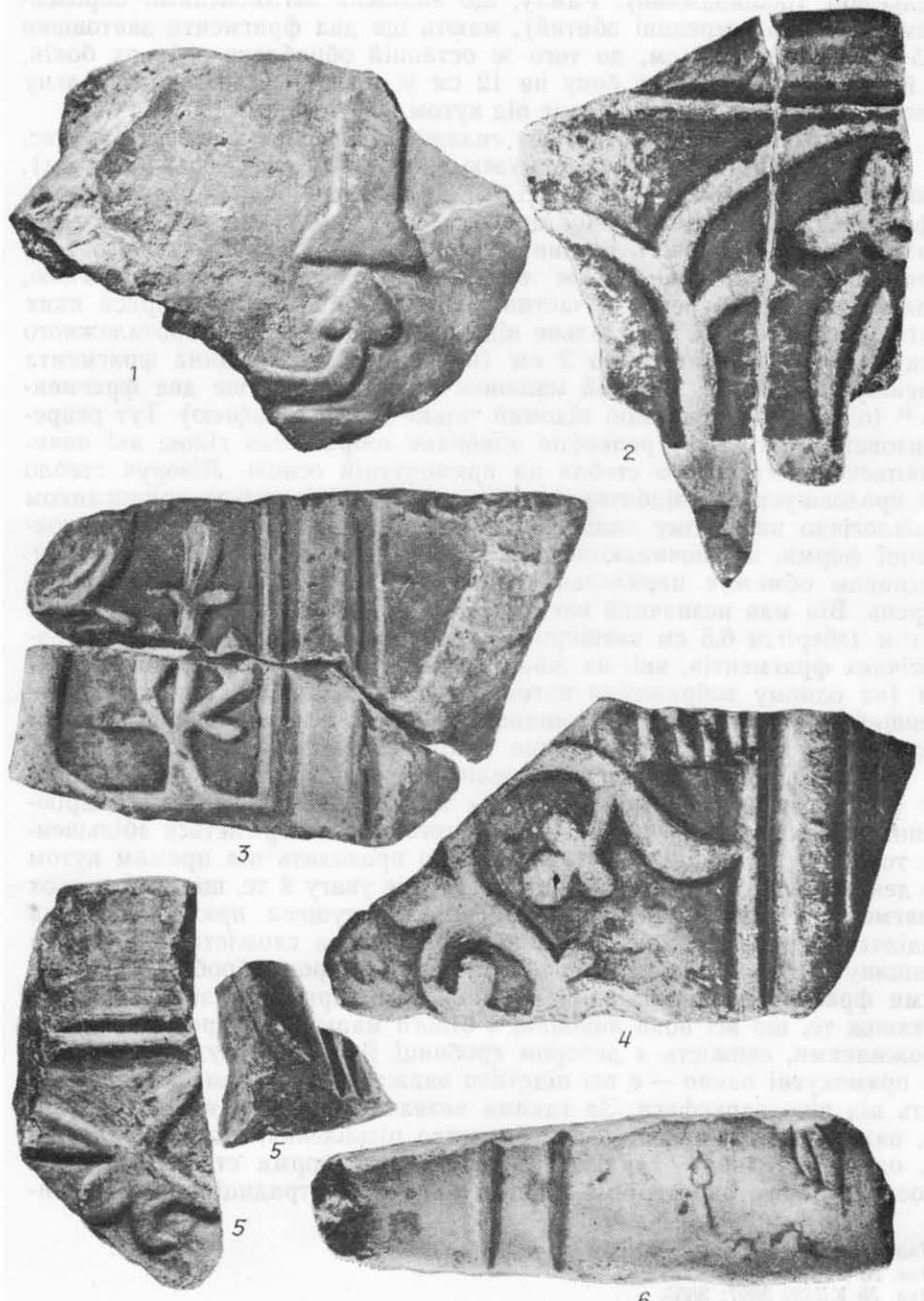

Рис. 2. Фрагменти різьблленого мармуру від віка саркофага з розкопок М. К. Каргера 1939 р.: 1 — фрагмент фронтальної частини віка саркофага. Правий бік; 2—6 — фрагменти різьблленого мармуру від віка саркофага.

ків (рис. 2, 3)³⁰, на яких рельєфно виконане (блізько 0,5 см заввишки) деревце з розташованими асиметрично гілками-листками, завершене трилисником. Стовбур його трикутно розширяється до основи, зливаючись з вузькою рамкою, яка обмежує прямокутне поле всередині. Ліворуч від деревця з рамки започатковується прямовисна широка смуга (можливо, стовбур дерева більшого розміру?), що завершується рельєфною дугоподібною лінією, від якої відходить убік невеликий листок краплеподібної форми. Вище рельєф збито. Праворуч від рамки поле без різьблення і не заглиблene (товщина 10—14 см). Таке ж рішення бачимо на фрагменті (рис. 2, 6; товщина 9—14 см)³¹, де тло також не заглиблene, а зображення подане високим (до 0,4 см) рельєфом (пошкоджено). Рамку, що виділена заглибленими борозенками (рельєф усередині збитий), мають ще два фрагменти завтовшки 9,5—13 та 12—15,5 см, до того ж останній оброблено з трьох боків, а його край з лицевого боку на 12 см у довжину має горизонтальну площину, що переходить на скіс під кутом 60°³².

Аналогічну рамку, але більш складного профілю має уламок (рис. 2, 4) з експозиції Софійського музею (розміри 33,5×17,5×7,5—11 см), який знайдено також 1939 р. Н. В. Холостенко опублікував його як «фрагмент фриза Десятинної церкви»³³. Тут частково збереглося зображення розквітаючого рослинного пагона, обмеженого з одного боку прямовисною рамкою. Поміж верхньою гілкою пагона та рамкою, щільно до неї, збереглася частина напису з двох літер, обриси яких нагадують літери К і А. Вільне від орнаментації поле з протилежного боку рамки знижується до 2 см (пошкоджено). Товщина фрагмента зменшується вгору. Схожий малюнок стебла мають ще два фрагменти³⁴ (один з яких сьогодні відомий тільки за фотографією). Тут репрезентоване (рис. 2, 2) рельєфно виконане зображення гілок, які починаються від спільногого стебла на прямокутній основі. Ліворуч стебло не продовжується (відбите), а праворуч — завершується трилисником (аналогічно названому вище). Під ним зображені два листки видовженої форми, які починаються від цієї ж основи. Згори стебло з трилисником обмежує паралельна основі рамка, що заокруглюється на торець. Він мав незначний виступ (збитий), що проходить під прямим кутом (зберігся 6,5 см завширшки). Товщина деталі 7,5—9 см. З аналогічних фрагментів, які, на жаль, зараз відомі тільки за фотографіями (на одному зображення пагона з чотирма пелюстками, другий — менший — поданий з торця), видно, що торець плити мав прямокутний паз (рис. 2, 5). Н. В. Холостенко також об'єднав їх у групу «фриза».

Характерною особливістю перелічених фрагментів є спосіб обробки (гладко обтесаний внутрішній бік та полірований лицевий), варіювання товщини від 7,5 до 15,5 см, до того ж спостерігається збільшення товщини до торця, який має паз, що проходить під прямим кутом до декорованої лицової поверхні. Привертає увагу й те, що на багатьох фрагментах, окрім горизонтальної рамки, спущена прямовисна, яка поділяє поле на прямокутні панно. Враховуючи схожість обробки та товщину стінок вказаних фрагментів з характером обробки та розмірами фрагментів фронтальної частини віка саркофага зі «схованки», а також те, що всі вони виконані з білого мармуру з сіро-блакитними прожилками, схожість з декором гробниці Ярослава Мудрого — поділ на прямокутні панно — є всі підстави вважати, що й дані деталі походять від віка саркофага. За такими незначними фрагментами, звичайно, важко відновити рельєфне убранство різьблення, що вкривало його, однак загальний характер декорації та форми стає ясним — це двосхиле віко з акротеріями. Фронтон його має традиційне зображен-

³⁰ Інв. № КД/39 3649 А; 3649 Б.

³¹ Інв. № КД/39 3662.

³² Інв. № КД/39 3697; 3655.

³³ Холостенко Н. В. Неизвестные памятники монументальной скульптуры древней Руси // Искусство.— № 3.— 1951.— С. 88.

³⁴ Інв. № КД/39 37.

ні хризми в лавровому вінку, яке фланкується двома хрестами з трапецієподібно оформленими закінченнями гілок, в які впираються листки серцеподібної форми на вигнутих стеблах. Зображення на схилах забрані в прямокутні рамки, в яких невисоким рельєфом були дані різноманітні композиції, серед котрих переважають рослинні мотиви. Ймовірно, аналогічно віку саркофага Ярослава Мудрого, в усякому разі, його північній стінці, в одному з панно був зображений «розквітлий» хрест з грецьким написом, переданий широко розповсюдженою в середні віки у візантійському світі формулою *IC—XC; NI—KA* («Ісус Христос переможець»).

Велику схожість з цією групою мармурів мають ще чотири фрагменти завтовшки 10,5—11 см, на яких збереглося зображення ступіньчасто профільованої (заввишки до 2,5 см) широкої (понад 5 см) ре-

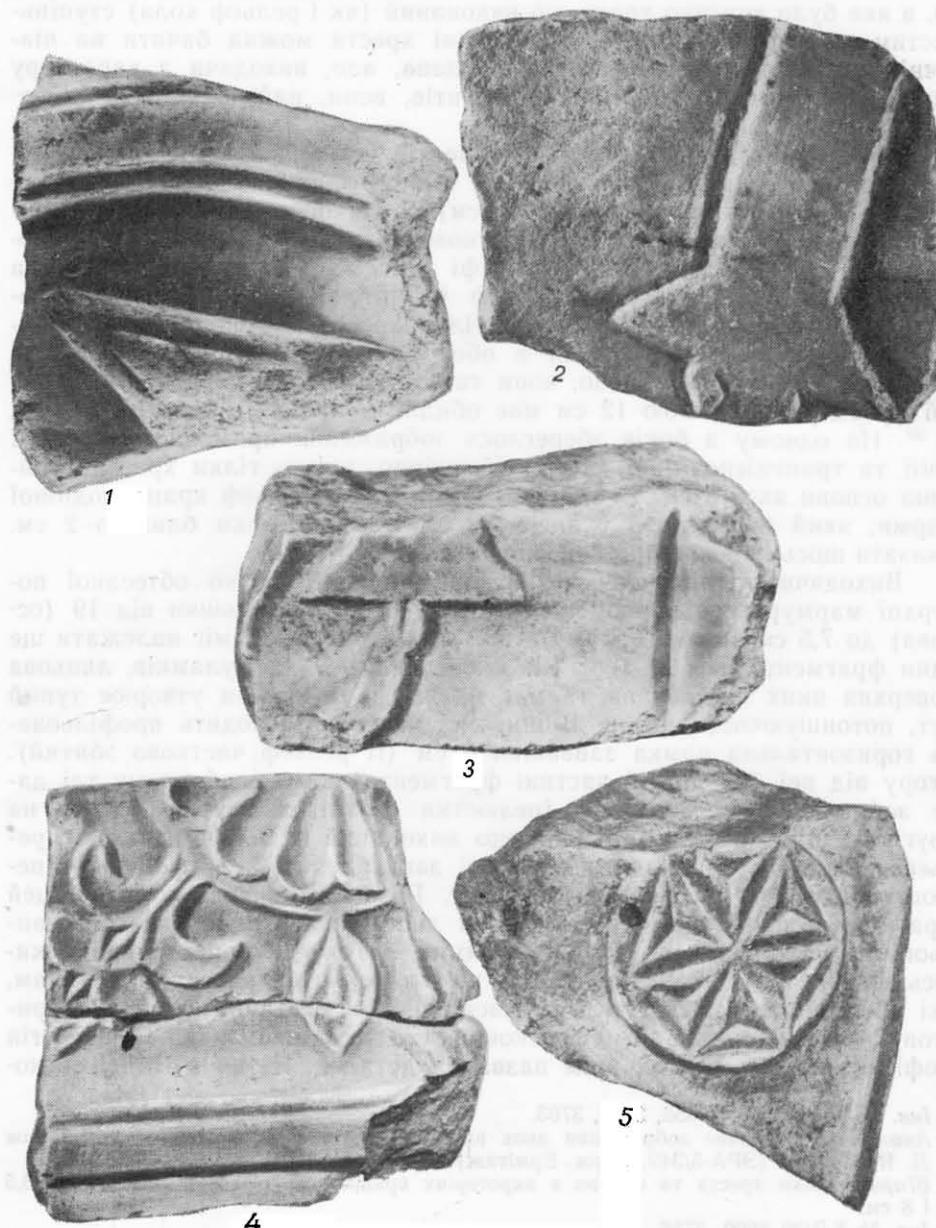

Рис. 3. Фрагменти різьблленого мармуру й вапняку з розкопок Десятинної церкви 1939 р.: 1—3 — фрагменти різьблленого мармуру; 4 — фрагмент різьблленого мармуру від віка саркофага; 5 — фрагмент різьбленої архітектурної деталі (капітель?) з вапняку.

льєфної дуги кола великого діаметру³⁵. На одному з фрагментів (рис. 3, 1) всередині її в 5,5 см від центру зображене кут рельєфного трикутника, всередині якого вписано такий же кут, менший за розміром, але в більш високому рельєфі³⁶. Основа трикутника близько 16 см. Ймовірно, це залишки хреста з трапецієподібним розширенням на кінці. Два інших фрагменти оброблені з трьох боків (тильний бік в усіх чотирьох гладко обтесаний). На лицьовому полірованому боці на відстані 5,5 см від краю простягається паралельна йому рамка завширшки 3 см, яка видлена заглибленими борозенками. З внутрішнього боку на ній заходив (тепер збитий) рельєф дугоподібних обрисів, в другому випадку він зберігся наполовину. Торцеві боки фрагментів мають складний профіль у вигляді пружка, що заокруглений до лицьової поверхні (в першому випадку заввишки 2,5, у другому — 1 см та завширшки 5 см), решта — гладко обтесана горизонтальна площа. Виходячи з малюнку рельєфа, його композиція являла собою велике коло, в яке було вписано хрест, що виконаний (як і рельєф кола) ступіньчастим рельєфом. Аналогічно виконані хрести можна бачити на північній стінці ящика саркофага Ярослава, але, виходячи з характеру оздоблення бічної грані цих фрагментів, вони, найімовірніше, не належали саркофагові.

Дещо простіший рельєф у фрагментів із зображенням гілки хреста з трапецієподібним розширенням кінців (ширина гілки 4,5 см, основи 10 см, зберігся висотою 12,5 см)³⁷, від основи якого до центру віходить невелике напівколо (частково збите), виконане в невисокому (0,2—0,3 см) грубуватому рельєфі (рис. 3, 2), товщина фрагменту 8 см. Аналогічно виконаний рельєф (зберігся фрагмент фігури з гострим кутом, ймовірно, також від гілки хреста) на фрагменті товщиною 10,5 см. Лицеві поверхні в обох випадках поліровані, зворотні гладко обтесані³⁸. Можливо, вони також належали саркофагові. Третій фрагмент товщиною 12 см має обидві поліровані поверхні (рис. 3, 3)³⁹. На одному з боків збереглося зображення прямовисної врізної лінії та трапецієподібної фігури (ймовірно, кінець гілки хреста), ширина основи якої 8 см. Від її центру віходить рельєф краплеподібної форми, який переходить у вигнуте стебло завширшки близько 2 см. Сказати щось напевне про цей фрагмент важко.

Виходячи з характеру вигину внутрішньої гладко обтесаної поверхні мармурового виробу на масивній основі завтовшки від 19 (основа) до 7,5 см (в місці зламу вгорі), віку саркофага міг належати ще один фрагмент (рис. 3, 4)⁴⁰. Він складається з двох уламків, лицьова поверхня яких полірована та має нахил, а внутрішня утворює тупий кут, потоншуючись догори. В широкій частині проходить профільована горизонтальна рамка заввишки 8 см (її рельєф частково збитий). Вгору від неї (на другій частині фрагмента) на заглибленому тлі дає зображення пелюсткової (пелюстки круглі, ввігнуті) розетки на круглому пласкому медальйоні, що виконаний у більш низькому рельєфі. Від нього відходять передані заглибленим рельєфом, п'ятипелюстковий пагін та поодинокий лист. Разом з описаними вище, цей фрагмент є прикладом використання листяних мотивів, які до останнього часу вважалися нехарактерними для скульптурного декору київських пам'яток. Вони, щоправда, не є тотожними листяним мотивам, які дослідники розглядають як сасанідські⁴¹. Останні щедро використовуються, наприклад, у фресковому та мозаїчному орнаменті стін Софії Київської. Проте, крім названих деталей, мотив п'ятипелюстко-

³⁵ Інв. № КД/39 3668, 3658, 3672, 3703.

³⁶ Аналогічно виконане зображення двох вписаних кутів є на фрагменті з розкопок Д. В. Мілеєва (ЭРА-5/349, Держ. Ермітаж).

³⁷ Ширина гілки хреста та основи в акротеріях кришки саркофага із «схованки» 3,5 і 8 см.

³⁸ Інв. № КД/39 8200, 3756.

³⁹ Інв. № КД/39 36/42.

⁴⁰ Інв. № КД/39 3660 (ДЦ 1449, УФААМА № 29, СМАА 12/6).

⁴¹ Sheppard C. Op. cit.— P. 69.

вої пальмети відомий на декількох фрагментах шиферних плит (ГЕ, кол. ЭРА-5, № 242; ДІМ УРСР, ад. 2831). Це дозволяє припустити, що такий тип декорації був також реалізований у скульптурному рельєфі Києва. У поєднанні з прийомом випуклої стрічки плетіння це ще один доказ для датування різьбленого декору Десятинної церкви кінцем Х ст. Вважати цей фрагмент частиною будь-якої іншої архітектурної деталі крім саркофагу немає підстав: нахил лицею поверхні під кутом та кривизна внутрішньої, товщина стінок виробу близькі розглянутим вище, які належали двосхилому віку саркофага.

Таким чином, більшість розглянутих фрагментів належала саркофагові. Можливо, вони походять від «розламаного на три частини фігурного віка домовини з білого мармуру», знайденої в західній частині південного нефу 1824 р. К. Лохвицьким. На думку М. К. Каргера, у зв'язку з побудовою в XIX ст. нової церкви на південно-західному розі стародавніх руїн, уламки цього мармурового саркофага (або одного з двох, знайдених наприкінці XVIII ст. княгинею Долгоруковою) саме й потрапили до «схованки»⁴². Відомо, що Десятинна церква з перших років свого існування правила за князівську усипальню. Тітмар Мерзебурзький (помер 1018 р.) писав про існування тут двох мармурових саркофагів, що стояли «на виду посеред храму»⁴³. Про знахідку двох мармурових саркофагів Петром Могилою повідомляє київський митрополит Самуїл Милославський⁴⁴.

Про поховання в мармурових саркофагах київських князів та княгинь згадують давньоруські писемні джерела. Тому виявлення фрагментів саркофага (а, можливо, й двох), аналогічного саркофагові Ярослава Мудрого, свідчить, що розглядати їхню появу в Києві лише як результат вивезеної з Херсонеса військової здобичі князем Володимиром та вважати їх речами повторного використання немає підстав. Так, В. Г. Пуцко, наприклад, припускає, що саркофаг Ярослава Мудрого «спочатку правив за раку мощів св. Клиmenta папи римського, які знаходились у Херсонесі»⁴⁵. Однак, беручи до уваги схожість саркофага із «схованкою» Десятинної церкви з Ярославовою гробницею, більш логічно було б припустити, що, якби навіть саркофаг з мощами св. Клиmenta і було доставлено Володимиром до Києва, то ним має бути саркофаг з Десятинної церкви (якщо це був саркофаг, а не релікварій). Про те, що в Десятинній церкві зберігались мощі св. Клиmenta та міг бути боковий вівтар, присвячений цьому святому, свідчить Тітмар Мерзебурзький⁴⁶.

Хоча в питанні походження саркофага Ярослава Мудрого ще багато неясного, проте існування двох близьких за технікою виконання та стилем виробів дає певні підстави вважати їх витворами, виготовленими одночасно, а, враховуючи літописні загадки про поховання в мармурових саркофагах, розглядати їхню появу в Києві як статтю імпорту. На думку К. Шеппарда, імпорт таких великих та важких речей як саркофаги з Візантії до Києва припинився з другої четверті XI ст. у зв'язку з «монгольськими (ймовірно, автор має на увазі печенігів — Е. А.) наїздами». Тому час створення саркофага він відносить до кінця Х — другої четверті XI ст.⁴⁷ Схожість цього саркофага з рядом малюнків аналогічних саркофагів у Менології Василя II (976—1025 рр.), що є, на думку А. Н. Грабара, імітаціями давньохристиянських моделей, дозволила йому розглядати київські саркофаги (і передусім саркофаг князя Ярослава) як витвори константинопольської скульптури першої третини XI ст.⁴⁸ XI ст. датував саркофаг (Ярослава) і В. Н. Лা-

⁴² Каргер М. К. К вопросу о саркофагах... — С. 80.

⁴³ Сборник материалов для исторической топографии Киева и окрестностей.— К., 1874.— Отд. II.— С. 1.

⁴⁴ Краткое историческое описание Киево-Печерской лавры.— К., 1795.— С. 80.

⁴⁵ Пуцко В. Г. Византийский художественный импорт... — С. 128.

⁴⁶ Карамзин Н. М. История Государства Российского.— Т. I.— Прим. 488.

⁴⁷ Sheppard C. Op. cit.— P. 70.

⁴⁸ Grabar A. Op. cit.— P. 88.

Зарев⁴⁹. Відзначимо, що аналогічну форму має, наприклад, саркофаг першого архієпископа Сіцілії Никодима (помер до 1083 р.) в Палермо, який, на думку дослідників, зазнав сильного впливу ранньохристиянських поховальних пам'яток⁵⁰.

Перший дослідник саркофага Ярослава М. О. Макаренко датував його VI—VII ст., вважаючи, що це витвір малоазійських майстрів, який був повторно використаний для поховання київського князя⁵¹. В. Г. Пуцко також, відносячи його до речей повторного використання, переглядає цю дату, вважаючи, що найбільш вірогідним часом створення саркофага може бути IX ст. і, найімовірніше, його друга половина. Та, хоч автор відзначає, що даний саркофаг не був єдиною гробницею, яку привезли з Херсонеса, він вважає його унікальним витвором⁵². Опубліковані матеріали дають змогу констатувати певну схожість форми, розмірів та скульптурної орнаментації саркофага Ярослава з уламками саркофага із «схованки» Десятинної церкви, що дає підстави вважати їх витворами близькими за часом, які походять з однієї (?) майстерні. Тому серед різноманітності існуючих точок зору на час виготовлення саркофага Ярослава Мудрого, найбільш вірогідною є думка А. Н. Грабара. Проте, враховуючи той факт, що мармурові саркофаги Десятинної церкви стояли там до 1018 р., час виготовлення їх може бути віднесений до кінця X ст.—першого десятиріччя XI ст.

Відзначимо, що остання літописна згадка про поховання в мармуровому саркофазі відноситься до 1086 р., коли в церкві св. апостола Петра (Дмитрівського монастиря в Києві) було поховано Ярополка Ізяславича⁵³. В церкві св. Богородиці (раніше Десятинної?) в «раці мраморяній» 1078 р. був похований син Ярослава, Ізяслав Ярославич. Таким чином, обмежувати час надходження таких речей другою чвертю XI ст., мабуть, не можна. Припинення цієї статті імпорту, найімовірніше, могло спричинити лише посилення половецької загрози. В усякому разі після 1086 р. про поховання в мармурових саркофагах джерела не згадують⁵⁴.

Експортна торгівля Візантії обробленими мармуровими блоками (для використання в архітектурі Давньої Русі) ніколи не досліджувалась. Відомо, що зі Сходу походить більшість мармуру церков у Равенні; як імпорт із Сходу розглядаються морські знахідки різьблених плит, капітелей тощо на Сіцілії; відомим є факт існування морської торгівлі поміж узбережжям Південної Італії та Константинополем в першій половині XI ст.⁵⁵; проконесські за походженням, на думку дослідників, є численні архітектурні деталі ранньосередньовічного Херсонеса. Певно, подальше вивчення різьблених мармурів Давнього Києва дасть змогу уточнити це питання. Звичайно, обсяг та склад виробів з різьбленим мармуру, що довозились у Київ, змінюється, проте, загалом його приплив, ймовірно, зменшується вже наприкінці XI ст. Безумовно, не останню роль тут відіграє загальна політична ситуація в

⁴⁹ Лазарев В. Н. Живопись и скульптура Киевской Руси // История русского искусства.—М., 1953.—Т. I.—С. 190.

⁵⁰ Deer J. The Dynastic Porphyry Tombs of the Norman Period in Sicily // DOS.—Cambridge, 1959.—Р. 48.—Fig. 42.

⁵¹ Макаренко М. Е. Скульптура і різьбярство Київської Русі передмонгольських часів // Київські збірники історії та археології, побуту і мистецтва.—К., 1931.—Вип. 1.—С. 52—71.

⁵² Пуцко В. Мраморний саркофаг Ярослава Мудрого // Byzanti. obulgarica.—Sofia, 1968.—VIII.—С. 301, 302.

⁵³ ПВЛ.—Т. II.—С. 337.

⁵⁴ В. Г. Пуцко вважає, що в мармуровому саркофазі в Софійському соборі був похований померлий 1093 р. улюблений син Ярослава Мудрого Всеvolod, проте прямих згадок про це немає. Заповіт же Ярослава: «коли отведе бог от живоття твоего, тут теж ты ляжеш, де ото я, коло гробу моего, тому що люблю я тебе більше, ніж братів твоїх»—впевнено може свідчити тільки про місце поховання Всеvoloda, а не про матеріал його саркофагу (Пуцко В. Г. Византійский художественный импорт ...—С. 131—133).

⁵⁵ Loveccchio M. Op. cit.—Р. 73, 74.

обох державах. Крім того, за археологічними даними простежується збільшення в архітектурній пластиці місцевого матеріалу — пірофілітового сланцю (овруцький шифер), використання якого, виходячи з наявності архітектурних деталей з шиферу⁵⁶, а також різьбленого саркофага (розкопки Д. В. Мілеєва 1908 р.), мало місце вже при побудові Десятинної церкви. Поряд з шифером, в оздобленні храму застосувався також вапняк (розкопки М. К. Каргера 1938—1939 рр., рис. 3, 5). Але за назвою церкви «мраморяна» видно, що в її декорі переважав мarmur. Наявність цем'янкового розчину на деяких фрагментах мармурових плит, знайдених Д. В. Мілеєвим⁵⁷, та «велика кількість мармурових фрагментів облицювального характеру», відзначена М. К. Каргером⁵⁸, також свідчить про використання мармуру й в облицюванні храму.

Таким чином, немає підстав вважати розглянутий матеріал трофеями, перебільшуючи роль деталей повторного використання в декорі Десятинної церкви. Це підтверджує А. І. Комеча, який цілком вірно звернув увагу на те, що виходити тільки з близькості мотивів та іконографії, які, як відомо, були широко розповсюжені по всьому візантійському світові, не можна. Саме так, як не можна «підігнати» всі мармурові деталі (наприклад, капітеля, портали, плити), які можуть бути виготовлені лише на замовлення для певного місця та лімітовані шириною прийомів та товщиною стін⁵⁹. Той факт, що літописні джерела згадують серед прибулих з Грек майстрів «каменосечци та зидатели палат кам'яних» (Ніконівський літопис під 6499/991 р.); «мудрий мастера, иже искусни бяху созидати каменых церквей и палат, с ними же и каменосечцы и прочии делатели» (Степенна книга) дозволяє вбачати в «каменосечцах» грецьких майстрів, що принесли в Київ уже сформовану художню систему скульптурного оздоблення храмів, відігравши, таким чином, на початковому етапі формування давньоруської скульптури головну роль у підготовці місцевої школи ремісників.

Широке застосування в пам'ятках XI ст. місцевого матеріалу та наявність у ньому відвіртих наслідувань дає змогу вважати, що розвиток давньоруської архітектурної пластики відбувався у рамках загальновізантійського стилю.

E. I. Archipova

ИССЛЕДОВАНИЕ РЕЗНОГО ДЕКОРА ДЕСЯТИННОЙ ЦЕРКВИ В КИЕВЕ

Статья посвящена изучению группы фрагментов резного декора первого каменного храма Древнего Киева. На основании анализа сюжетов и приемов моделирования пересматривается датировка некоторых из них, рассматривавшихся ранее как произведения повторного использования VI в. Вводится в научный оборот ряд неопубликованных материалов из раскопок М. К. Каргера 1938—1939 гг., большая часть которых, судя по всему, принадлежит мраморному саркофагу. Особенности его декора и формы во многом похожи на саркофаг Ярослава Мудрого. Это меняет сложившееся представление об уникальности последнего. Учитывая неоднократные летописные упоминания о погребении киевских князей в мраморных саркофагах, название храма «мраморяным», привлечение греческих мастеров, видимо, можно говорить об импортировании резных мраморов Десятинной церкви из Византии в период ее строительства.

⁵⁶ Каргер М. К. Археологические исследования ... — С. 79.

⁵⁷ Держ. Ермітаж, Ленінград, кол. ЭРА-5 (материалы не опубліковані).

⁵⁸ Каргер М. К. К вопросу об убранстве интерьера ... — С. 20.

⁵⁹ Комеч А. И. Указ. соч.— С. 221.

STUDY OF THE CURVED DECOR
IN THE DESYTINNAYA CHURCH OF KIEV

The paper is devoted to the study of a group of fragments of curved decor that belonged to the first stone temple of ancient Kiev. An analysis of subjects and ways of simulation gave grounds to review dating of some fragments previously considered as works of repeated use of the 6th cent. Unpublished relics from excavations made by M. K. Karger in 1938-1939 (most of them, probably, belonged to the marble sarcophagus) are put to scientific circulation. Some properties of the sarcophagus decor and shape look like those of the Yaroslav, the Wise sarcophagus, which changes the steady conception on the uniqueness of the latter. Proceeding from multiple records found in chronicles on burials of Kiev princes in marble sarcophagi, from the temple name «mgramoryany» (made of marble), attraction of Greek craftsmen, it is, apparently, possible to consider curved marbles of the Desyatinnaya church imported from Byzantium in the period of its construction.

Одержано 18.07.90.

У ВИДАВНИЦТВІ «НАУКОВА ДУМКА» ВИЙДЕ У 1991 р. КНИГА

**Сухобоков О. В.
ДНІПРОВСЬКЕ ЛІСОСТЕПОВЕ ЛІВОБЕРЕЖЖЯ VII—XIII ст.
(за матеріалами археологічних досліджень)**

14 др. арк.: іл (в обкл.)

Монографія присвячена вивченю населення сучасної Лівобережної України напередодні та в часи утворення та існування Київської Русі. При цьому головна увага приділяється пам'яткам східних районів Лівобережжя, розташованих на схід від Сули, яка в XI—XII ст. визначилася як східний кордон давньоруської держави. Автор подає аналіз даних польових досліджень поселень та могильників волинецької, роменської та давньоруської культури, що відбивають соціально-культурний та економічний розвиток сіверян — одного з найбільших племінних утворень східнослов'янського населення Східної Європи, які згодом разом з іншими слов'янами Середнього Подніпров'я утворили державу з центром у Києві. При цьому розглядаються складні питання історичного розвитку сіверян кінця VII—30-х років XIII ст. на підставі не лише сутто археологічних матеріалів, але й за даними суміжних наук.

Автор приходить до висновку про єдиний напрямок культурно-історичного розвитку населення цих південно-східних околиць разом з мешканцями центральних районів Київської Русі.

Для археологів, істориків, етнографів, а також усіх, хто цікавиться «темними» століттями історії народів Східної Європи.

ПАМ'ЯТЬ АРХЕОЛОГІЇ

К. К. КОСЦЮШКО-ВАЛЮЖИНІЧ
(1847—1907 рр.)

А. І. Романчук

У час, коли критика охопила все наше суспільство й важиться навіть на творчу спадщину тих, кого ми вважаємо фундаторами марксистської теорії, посилання на класиків марксизму-ленінізму у наукових штудіях уже не є обов'язковими. Проте мені все ж хотілося б розпочати аналіз життя і творчості одного з перших дослідників Херсонеса (рис. 1) з цитати В. І. Леніна. «...Про історичні заслуги судять не по тому, чого не дали історичні діячі в порівнянні із сучасними вимогами, а по тому, що вони дали нового в порівнянні з своїми попередниками»¹. До цього вислову хочу додати, що кожен з нас живе у конкретний історичний час, й наскільки він відповідає вимогам свого часу, наскільки сприяє здійсненню завдань та цілей сьогоденого суспільства, настільки його й буде оцінено як сучасниками, так і нашадками. Ще в давнину писали, що «люди, які увійшли до історії, стають певною мірою безсмертними, хоча вони й сплатили данину смерті, і давно вже завершили своє життя, тому що про них зберігається добра чи дурна слава, залежно від того, добре чи погано вони жили»².

Щоб зрозуміти й оцінити внесок, зроблений К. К. Косцюшко-Валюжинічем у вивчення Херсонеса, слід передусім зупинитися на двох моментах:

1. Що являли собою археологічні дослідження Херсонеса — одного з найвизначніших античних та середньовічних центрів на Півдні нашої країни, на землі давньої Таврики.

2. В яких умовах довелося працювати першому завідувачу Херсонеським городищем.

Початок розкопкам городища поклали роботи Н. Крузе 1827 р. Але описано їх було значно пізніше, коли ненадійна пам'ять вже стерла подробиці відкриття³. В одній з перших праць (1879 р.), присвячених Херсонесу, його характеризують так: «місто це, очевидно, було збудовано неправильно і безладно, ... весь внутрішній простір, якщо відступити трохи від кріпосних стін, забудований був міськими спорудами, але тепер вони зруйновані і лежать самі лише купи каміння»⁴.

¹ Ленін В. І. До характеристики економічного романтизму // Ленін В. І. ПЗТ.— Т. 2.— С. 173.

² Никита Хониат. История (Пер. К. В. Чельцова).— СПб., 1862.— Т. 1.

³ А. А. Формозов вважає, що першим дослідником Херсонеса був капітан М. Б. Берх, і що саме це спричинилося до суперечності у доповідній записці Н. Крузе про розкопки (Див.: Формозов А. А. К летописи археологических исследований в Северном Причерноморье в первой половине XIX в. // СА.— 1975.— № 1.— С. 172). Відзначимо, що сучасники, а також ті, хто через півстоліття продовжували вивчення руїн Херсонеса, жодного разу не згадали М. Б. Берха як його дослідника, а по-в'язували початок робіт на городищі з іменем Н. Крузе.

⁴ Аркас З. Описание Ираклийского полуострова и древностей его: История Херсона.— Николаев, 1879.— С. 14.

Рис. 1. К. К. Косцюшко-Валюжинич.

Мало що додали до розуміння планіграфії та історії міста розкопки, які в 1876 р. мало проводити Одеське товариство історії та старожитностей,— нагляд за розкопками здійснювався існуючим на території Херсонеса монастирем або взагалі випадковими особами (рис. 2).

Можливо, дещо перебільшуючи, голова Археологічної комісії О. О. Бобринський, розпочинаючи організацію систематичних розкопок, писав про період до 1886 р.: «Протягом майже ста років тут копав хто хотів, а щодо заходів по збереженню Херсонеса — влаштуван-

Рис. 2. В'їзд до Херсонеського музею. Дореволюційне фото.

ня прочанського будинку, перетвореного згодом на монастир, офіційні розкопки OTIC,— користі вони не принесли...» Причини такого становища О. О. Бобринський бачив у відсутності чіткого плану та системи розкопок і допуску до робіт людей, які не мали для того ні відповідних знань (монахи), ні коштів (OTIC)⁵.

Не вдаючись до детального аналізу археологічної діяльності на городищі до 1888 р., відзначимо, що попередниками К. К. Косцюшко-Валюжиніча було відкрито близько 10 вулиць, залишки різних споруд, базиліки та храми у центрі міста, а також зроблено висновок про багатошаровість пам'ятки⁶. Але, на жаль, всі ці відкриття не були належним чином зафіковані. Щоб краще уявити стан справ у Херсонесі, звернемося ще раз до свідчень сучасників. Н. С. Уварова після того, як відвідала Херсонес 1884 р., писала до віце-президента Юрьевича: «Жоден із вчених, які відвідали Херсонес, не міг зрозуміти, яким чином ведеться справа заочно Одесським товариством, а завідують тут насправді особи наукі невідомі... У звітах не сказано, як велися ці роботи, але напевне відомо було, що велися вони особами, які нехтували наукою... Скільки аркушів вже вирвано з історії Херсонеса отакими невмілими розкопками»⁷.

Ось яка спадщина дісталась К. К. Косцюшко-Валюжинічу 1888 р.

Розглянемо другий аспект — умови, в яких довелось працювати К. К. Косцюшко-Валюжинічу. Найкраще їх характеризують ті, хто упорядковував справи після смерті дослідника. В. Шкорпіл (директор Керченського музею) писав до В. В. Латишева: «Розкопки у Херсонесі набули останнім часом такого велетенського значення, що керівництво ними треба неодмінно доручити знавцеві цієї справи, або архітекторові, або досвідченому візантіністові.

Але для того, щоб знайти такого компетентного трудівника, треба докорінно змінити ті умови, за яких працював Косцюшко-Валюжиніч. Слід було, по-перше, підвищити платню зав. розкопками; по-друге, повністю перебудувати музей та квартиру при ньому, які більше скідаються на якийсь балаган або хлів, ніж на житло. Стіни низьких та темних кімнат повсюди вкриті плямами, що свідчить про надзвичайну сирість; у їdalyni під час зливи або відлиги біжуть зі стелі вода, печі страшенно занедбані.

Я переконаний, що при покращенні умов, можна буде знайти людину, яка володіє знаннями, необхідними для такої важливої та відповідальної справи. Роботи покійного та остання книга Бертьє-Делагарда «Про Херсонес» переконали мене, що ведення розкопок у Херсонесі було вірним і має велике майбутнє»⁸.

Описанню побаченого хотілося б протиставити список праць дослідника, які не вийшли друком. «Праці Косцюшко такі:

А) Майже готова до друку праця з численними таблицями про написи на ручках амфор.

Б) Атлас орнаментів на дензіях чорнолакових посудин.

В) Нарис історії та археології Херсонесу, який було розпочато з кількох кінців (як переказує В. Рот — зять К. К. Косцюшко-Валюжиніча, небіжчик хотів у квітні 1908 р. піти у відставку, щоб присвятити решту життя написанню цього нариса).

Г) Корпус херсонеських монет у зліпках Рота, незамінний матеріал для видання Олександра Михайловича (О. М. Орєшніков — хранитель нумізматичної колекції історичного музею, автор праць з нумізматики Херсонеса) і до нього безліч справжніх монет.

Д) Корпус написів на грузилах (зліпки В. Рота).

⁵ Бобринский А. А. Рапорт от 9.08.1887 р. // Архив ЛОИА.— 1887.— Ф. 1.— Дело 22.— Л. 37.

⁶ Див.: Делянов М. Записка о Херсонесе от 12.06.1887 г. // Архив ЛОИА.— 1887.— Ф. 1.— Дело 22.— Л. 13; Юрьевич Н. Инструкция от 13.03.1884 г. // Архив ХГИАЗ.— Дело 37.— Л. 25.

⁷ ГИМ.— ОПІ.— Ф. 17.— Дело 59.— Л. 14—16.

⁸ Архив ЛОИА.— 1908.— Ф. 1.— Дело 5.— Л. 72—73.

Е) Корпус різьблених каменів у зліпках В. Рота»⁹.

До цього слід додати щорічну підготовку до публікації звітів про розкопки, десятки заміток у кримських часописах, численні листи, переведені турботовою про справи Херсонеса, суперечки з приводу відкриттів, фіксації знахідок та інших справ, що заповнювали будні завідующего городищем. Нарешті — це створення першого музею Херсонеса — Складу старожитностей. Впродовж усіх років розкопки на городищі проводилися практично цілорічно, хоча й не завжди за чітким планом; у чому звинувачував дослідника Д. В. Айналов, тоді — приват-доцент Московського університету. Але ця удавана безсистемність розкопок була викликана будівельною діяльністю на території Херсонеса Військового відомства та Херсонеського монастиря.

Так, критикуючи Косцюшка з приводу методики розкопок, Д. В. Айналов писав 1892 р. до Археологічної комісії: «Розкопки на цей час провадяться без певного плану. Керуються у даному випадку помітними на поверхні землі слідами кладок стін, напівкол абсид та ін. Згідно з даними про топографію міста, можна обрати вірніший шлях до виявлення міста: східну частину — ділянка Феони, головний торг у центрі міста»¹⁰.

На зауваження Д. В. Айналова К. К. Косцюшко-Валюжиніч відповів: «Даремно п. Айналов вважає, що розкопки велися та ведуться без певного плану. У перші два роки я переслідував лише одну мету: зібрати якнайбільше цікавих знахідок, тому що був впевнений, що ІАК визнає незручним провадити щорічні великі грошові витрати, якщо розкопки не дадуть хороших результатів. Ось чому я дійсно обираю у цей час найпомітніші пункти... дозволю собі запитати: чи були б відкриті ті цінні епіграфічні пам'ятки, серед яких чільне місце посідає Присяга, якби не були проведені розкопки у центрі міста, і чи може поручитись Айналов, що на той час, можливо, аж через 10 років, коли розкопки, що здійснюються за його теорією, нарешті дійшли б до площини, де знаходитьсь храм, освячений 1891 р., і де посаджено дерева, монастирське керівництво дозволило б перекопати цю площину?»¹¹.

Отже, фон, умови праці, до яких слід додати також протидію монастиря, що час від часу давалася взнаки (врахуємо й те, що Косцюшко був католиком), певні труднощі та критика частково представлена вище, як і результати подвижницької діяльності дослідника. Результати, що їх недвозначно оцінювали сучасники. Неодноразово О. О. Бобрицький відзначав: «... Ви злагатили музей цінними речами давнього побуту й віднайшли цілий том зруйнованих сторінок минулого»¹². В офіційному рапорті голова Археологічної комісії наводить цю саму думку: «Відшуканням цих дорогоцінних знахідок наука зобов'язана надзвичайній ретельності, з якою Косцюшко веде розкопки та особливій його кмітливості»¹³.

Отже, 1888 р. контроль над розкопками бере на себе Археологічна комісія, нагляд за ними було доручено К. К. Косцюшкові-Валюжинічу, науковим консультантам перших двох років розкопок став видатний руський візантіїст М. П. Кондаков. Протягом трьох років Косцюшко був змушений займатися розкопками у Херсонесі одночасно із службою в банку. І лише 1891 р. його призначили на посаду завідующего розкопками та дали платню від Комісії.

Але вже перші дні роботи на городищі принесли й перші радощі, й перші прикроці, яких згодом буде ще багато за майже 20-річну діяльність К. К. Косцюшка-Валюжиніча.

⁹ Рапорт делопроизводителя АК С. Раевского // Архив ЛОИА.— 1908.— Ф. 1.— Дело 5.— Л. 14.

¹⁰ Архив ЛОИА.— 1892.— Ф. 1.— Дело 10.— № 27.

¹¹ Там же.— Л. 29.

¹² Письмо А. Бобрицкого К. К. Косцюшко-Валюжиничу от 1897 г. // Архив ХГИАЗ.— Дело 39.— Л. 211.

¹³ Отношение из ИАК Министру Императорского Двора от 13.11.1902 г. // Архив ЛОИА.— 1894.— Ф. 1.— Дело 250.— Л. 54.

Під час розбирання руїн візантійського міста був знайдений напис — договір з Понтійським царем Фарнаком, у нижніх шарах — монети III ст. до н. е. Це свідчило про те, що тут у попередні часи існувало античне місто, яке було пізніше забудоване.

Для знахідок було пристосовано невелике приміщення при монастирськім готелі. Але монахи, які вже не мали змоги вести самостійні розкопки, вимагають звільнити його для власних потреб. Все частіше й частіше звертався Косцюшко до Археологічної комісії: «Невже ще не визріло усвідомлення необхідності побудови музею для Херсонесу, який нам росіянам має бути дорожчим від усіх Помпей»¹⁴.

Науковим результатом першого року розкопок стало відкриття «некрополя давнього Херсонеса, що простягався півколом на великому просторі від відомої печі на березі Карантинної бухти до самої стінки пізнього міста»¹⁵. Згодом 1891, 1894 та 1896 рр. Косцюшко повернувся до розкопок некрополя. Особливо вдалим був 1891 р., коли було знайдено непограбовану могилу з численними знахідками: виробами із скла, пасті, золотими бляшками для одягу, світильниками, посудом. «Цілий маленький музей», — радів Косцюшко¹⁶. Іншим значним досягненням було відкриття гробниці у 1896 р., яка вміщувала велику кількість золотих та срібних речей, серед яких була вражаюча своєю красою та ретельністю виготовлення срібна бляшка із зображенням Афродіти¹⁷. Але всі ці відкриття ще в майбутньому, а поки що перші кроки, хоча й вони були досить відчутними та значними.

Так, 1889 р. розкопки велись у двох пунктах. В одному з них виявлено вулицю, напрям якої був визначений ще за античної доби й зберігся частково аж до пізньовізантійського періоду. На всіх ділянках під пізніми стінами було простежено стіни більш ранніх споруд (главна вулиця Херсонеса). У другому пункті «відкрито великий храм із залишками чудової мозаїки, численних мармурових колон, плит, капітелей, між останніми одна з чотирма баранячими головами, птахами та різьбленим. На превеликий жаль, — відзначав у листі до Археологічної комісії Косцюшко, — цей храм було зруйновано ще в давні часи, і в пізню порівняно добу занепаду мистецтва та зубожіння міста, відновлено у значно зменшенню вигляді. Храм привертає особливу увагу»¹⁸ (у листі йдеється про базиліку у базиліці № 15).

Відкриття дали можливість привнести нове в історію Херсонесу, але перед дослідником постав ряд практичних труднощів: як зберегти відкрите, що постійно руйнується таким сусідом як монастир, де зібрати та захистити від пограбування знахідки мармуру.

Але, мабуть, найзначнішим науковим підсумком перших років розкопок було виявлення стратиграфії городища. Косцюшко писав, що найраніший шар датується знахідками амфорних ручок з клеймами астиномів, далі йшов шар, в якому зустрічалися римські монети, і нарешті — з полив'яним посудом і монетами візантійської доби¹⁹. До того ж Косцюшко не тільки фіксує чергування шарів, але й намагається пов'язати наявну стратиграфію з певними будівельними рештками.

Особливу увагу, на його думку, привертають розкопки, що велись із зовнішнього боку оборонних стін Херсонеса, де ведуться «розкопки культурних нашарувань окремих епох, спочатку верхній — візантійський, далі — римський і, нарешті, грецький, автономний до самої материкової скелі. Оскільки у цьому місці протягом багатьох століть викидали через стіну череп'я столового посуду, то пошарові розкопки тут

¹⁴ Архів ЛОІА.— 1887.— Ф. 1.— Дело 22.— Л. 89.

¹⁵ Там же.— Л. 104.

¹⁶ Косцюшко-Валюжинич К. К. Археологические раскопки в Херсонесе в 1894 году.— Севастополь, 1895.— С. 10.

¹⁷ Косцюшко-Валюжинич К. К. Гробница с драгоценным ожерельем, найденная в Херсонесе.— Севастополь, 1896.

¹⁸ Архів ЛОІА.— 1889.— Ф. 1.— Дело 52.— Л. 44.

¹⁹ Там же.— Л. 12.

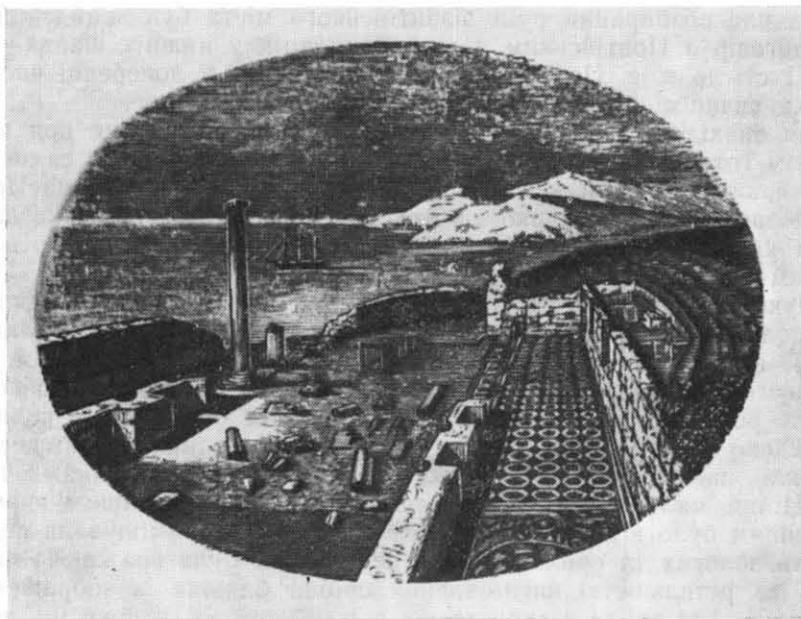

Рис. 3. «Уварівська базиліка».

можуть стати практичною школою для тих, хто вивчає археологію. Поступово знімаючи нашарування, ви можете скласти повний опис знахідок, які належать до доби, що ви вивчаєте. А оскільки, завдяки винятковому явищу, ще до кінця не з'ясованому, через яке стіни усіх перелічених трьох епох збереглися, то маєте до опису, який ви склали, ще й небачену архітектурну ілюстрацію. От цілком належне місце, де наші вчені, археологи могли б у вакаційний час читати лекції з історії давнього Херсонеса без будь-яких витрат на туманні картини»²⁰.

Можна по роках перелічити все, що зробив та відкрив Косцюшко у Херсонесі, можна описувати щоденну, повну напруженого драматизму боротьбу з монастирем, інколи через дрібниці: камінь з розкопок, який монастир вважає своєю власністю, протидія завідуючого розкопками наміру перетворити Херсонес на пасовисько для монастирської худоби або через те, як зберігаються знахідки у монастирському музеї.

Але головне: справа розкопок та боротьба за створення справжнього музею просувалась. І через 10 років від початку розкопок Археологічна комісія підбила перші, але вже досить відчутні підсумки діяльності К. К. Косцюшка-Валюжиніча. «За 10 років ним досягнуто надзвичайно різносторонніх, близкучих результатів. Він дослідив до материка значні ділянки самого городища. До того ж під руїнами візантійського Херсонеса у багатьох місцях відкрито фундаменти давнього греко-римського міста, яке було зовсім невідомим попереднім дослідникам Херсонеса. На досліджених ділянках міста Косцюшко відкрив 20 храмів та каплиць-усипальень, місцями із залишками мозаїчних підлог, кафедральний собор, де під місцем престолу знайдено було срібний ковчег VI ст. (рис. 3, 4).

Відкрито оборонну стіну протягом значної відстані. Ці відкриття, разом з численними житловими приміщеннями, вулицями, погребами, цистернами, водоводами — дають багаті матеріали для майбутнього дослідника топографії міста». Але незважаючи на вагомість відкритого, музей історії Херсонеса створено не було. Знахідки, як відзначали в Археологічній комісії, тимчасово зберігаються на складі старожитностей, який «має на меті лише подати випадковим відвідувачам Херсонеса деякі зразки речей, які тут знаходять, аби збудити в них цікавість до місцевості, що досліджується»²¹.

²⁰ Косцюшко-Валюжинич К. К. Новости археологин.— Севастополь, 1901.— С. 9.

²¹ Архив ЛОІЛ.— 1894.— Ф. 1.— Дело 250.— Л. 8—9.

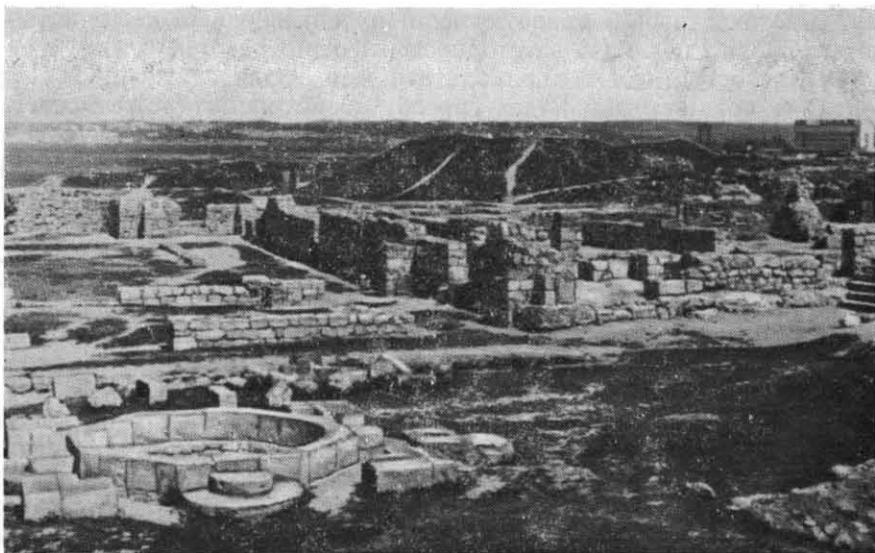

Рис. 4. Вигляд «Уварівської базиліки» після реставрації.

Але Косцюшко обстоював ідею створення справжнього музею, щоб вчені мали змогу вивчати старожитності Херсонесу на місці, одночасно з відкритими руїнами. В одній з праць Косцюшко пише: «На вивчення археології та історії Херсонеса звернуто серйозну увагу, проте маса зібраного на розкопках матеріалу лишається нерозібраною і не розподіленою між вченими, що особливо стосується церковних старожитностей... Зростає також інтерес до розкопок поміж особами, які щорічно відвідують південний берег Криму. Так, у книзі для відвідувачів, що є в музеї, розписалося 1900 р. 5128 осіб. Якщо мати на увазі, що половина відвідувачів не розписується у книзі, то наведена цифра досить значна і свідчить про необхідність створення у Херсонесі впорядкованого музею»²².

Постійні турботи Косцюшка про створення справжнього музею у Херсонесі викликали активну протидію монастиря, який побоювався, що це призведе до ліквідації монастирського складу старожитностей, де екскурсоводи-ченці часто спрощували речі, які сподобалися відвідувачам.

Відгуком боротьби між К. К. Косцюшко-Валюжинічем та монастирем був допис у «Кримському віснику», де не стільки Косцюшко, скільки Археологічна комісія звинувачувалась у тому, що знахідки з одного комплексу потрапляли до різних музеїв, і тільки, на думку автора, створення музею під егідою монастиря припинило б це «наукове розкрадання». Звинувачення міститься і в листі єпископа Таврійського Миколи: «З 1888 р. при Херсонеському Таврійському монастирі провадяться розкопки археологічним товариством (єпископ навмисно перекручує: розкопки проводилися не археологічним товариством, а державною установою — Археологічною комісією). На сьогодні відкрито 37 храмів. Між тим, всі речі, за власним розсудом п. Косцюшка, відсилаються до Ермітажу, Москви, або до інших місць. Буває, що речі беруться розрізено, наприклад, срібного ковчега було відправлено до Ермітажу, а моці, які там зберігалися — до Херсонеського монастиря. Я вважаю, що таке відношення до справи не можна назвати науковим»²³.

Практично монастирське начальство також обстоювало створення музею, але, на відміну від Косцюшка, музею, де зберігалися б тільки церковні старожитності, і не було б місця для знахідок античного

²² Косцюшко-Валюжинич К. К. Новости археологии.— С. 21.

²³ Архів ЛОІА.— 1894.— Ф. 1.— Дело 250.— Л. 20. Порівн.: Дело 40.— Л. 335.

часу. Відстоюючи свій монастирський музей, церковне керівництво виступало проти Косцюшко на сторінках місцевих газет.

«Редактор продовжує наполягати, що визначення «наукове розкрадання» повністю відповідає способу зберігання старожитностей, через який усі християнські пам'ятки, що мають величезне наукове значення, пересилаються до Ермітажу, замість того, щоб лишатись у ризницях місцевих монастирів. Невже редакція вважає,— писав Косцюшко у відповідь на звинувачення,— що в останніх скриптах ці скарби будуть більш доступними для наукового вивчення і не піддаватимуться профанації з боку молодих доглядувачів-послушників, які не мають щонайменшого уявлення про значення цих пам'яток. Редактор, маєтъ, забув, що 10 років тому на місці давньої каплиці з залишками чудового фрескового живопису всередині апсиди було влаштовано вигрібну яму для монастирської будівлі»²⁴.

У боротьбі проти Косцюшко використовувався будь-який аргумент і редактор «Криму» під диктовку церковних мажновладців писав: «Справа в тому, що для Косцюшка-Валюжиніча як історика-археолога, до того ж не православного, речі церковно-православного вжитку, що походять з Херсонесу, не можуть являти іншого інтересу, окрім археологічного, але для нас, простих смертних, ці речі на самперед рідна святыня».

«Насмілюся,— відповідав Косцюшко,— розчарувати його, роз'яснивши, що жителі візантійського Херсонесу були просто християнами, оскільки скорботний розподіл церкви на східну та західну стався 1054 р., і для того, щоб провадити розкопки не тільки у Херсонесі, а також у Візантії, Римі, Равенні та інших центрах давньохристиянського світу, цілком достатньо бути просто християнином». І з їдким сарказмом Косцюшко додає: «Панові редакторові лишається внести проект у грецький парламент і запропонувати послуги в організації нового археологічного штату замість німецьких та англійських вчених, яких належить негайно спровадити — до речі, ми стоймо на порозі ХХ ст.» І кінчаючи замітку, Косцюшко з гіркотою каже: «Болію серцем і, звичайно, не менше від редактора, що позбавлений змоги підтримати і зберегти всі відкриті при розкопках храми, каплиці, водоводи, міські стіни, коротше — весь давній Херсонес, як велетенський музей»²⁵.

Отже, з одного боку, боротьба з монастирем за створення музею, з іншого — з Археологічною комісією.

Ледве побудувавши невеликий музейний будинок, який дістав на звіт «Склад старожитностей», з надією на підтримку Археологічної комісії, Косцюшко писав до АК: «Музейчик вийшов укладистий... Якщо у майбутньому буде музей у місті, тоді цей можна буде відвісти для зберігання мармуру. Чи не вважає Комісія вчасним розпорядитися про перенесення до нашого музею тих речей, які монастир вважає своєю власністю, з темного та брудного підвалу. Я б міг прийняти все за описом, і тоді б вийшов музей на славу»²⁶ (рис. 5).

Але, остуджуючи його запал, відповідають йому ввічливо-холодним листом: «Майте постійно на увазі, що теперішня колекція вашого Складу має значення тимчасове; Археологічна комісія за своїм статутом не організовує музеїв; жоден спеціаліст не буде вивчати Херсонеських старожитностей за зліпками та фотографіями, якщо є можливість вивчати їх у Петербурзі та Москві в оригіналах. Навряд чи доцільна продаж видань Комісії при Вашому Складі. До того ж, чи варто відкривати крамницю для 3—4 чоловік? Адже більшість Ваших відвідувачів — це люди, що нічого не тямлять в археології і пуття з цього для археології не буде, навіть якщо Ви зміните вивіску»²⁷.

З гіркотою, але пророче відзначає Косцюшко на полях цього листа:

²⁴ Див.: Кримский вестник.— 1899.— № 256.

²⁵ Косцюшко-Валюжинич К. К. О раскопках в Херсонесе // Салтир.— 1899.— № 165.— С. 1.

²⁶ Архив ЛОИА.— 1890.— Ф. 1.— Дело 26.— Л. 15.

²⁷ Архив ХГИАЗ.— Дело 39.— Л. 175.

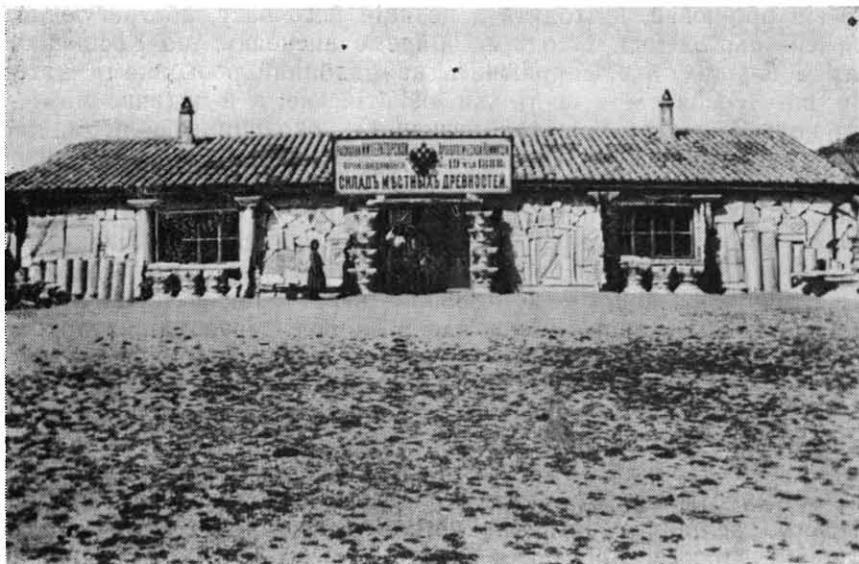

Рис. 5. Перша музейна експозиція на території музею.

та В. Г. Тізенгаузена: «Погляд кабінетного вченого, який ніколи не був у Херсонесі і прирівнює його до тих городищ, де дійсно немає чого влаштовувати музей. Розкопки у Херсонесі триватимуть ще ціле століття й неваже всі старожитності будуть постійно перевозитися до Москви чи Петербурга? Я впевнений, що питання про місцевий музей — це тільки питання часу».

Боротьба точилася не тільки навколо музею, а й навколо методики зберігання матеріалів. Прикладом дріб'язкових причинок були зауваження члена Археологічної комісії О. Л. Спіцина, який після двох днів, проведених у Херсонесі, відзначав, що звітність про спосіб зберігання старожитностей у створеному Косцюшком музеї має суттєві недоліки. «Важливі недоліки, що іх угледів Спіцин, полягають у відсутності в моїх звітах малюнків, зроблених рукою із знайдених старожитностей, і у відсутності ярличків на речах, що розвішані у шафах, на стінах музею... для чого потрібні ярлички на всіх речах, що зберігаються у Музеї старожитностей? Якщо для обліку складу, то для цього я маю спеціальну книгу, до якої вноситься кожен черепок, кожна намистина, кожен уламок мозаїки, а також відмічаються всі старожитності, які відправлено до Комісії та історичного музею та описано у звітах та спеціальних виданнях. Якщо для того, щоб професори та молоді вчені, які відвідують музей, могли довідатись про те, де знайдено речі, що іх зацікавили, то ярлики без моєї особистої участі, без наведення довідок у звітах, нічого не пояснюють, а між тим, на що перетворяться шафи, вітрини, і, головним чином, стіни, якщо на глиняних грузилах, риболовних гачках, скляних браслетах та інших старожитностях, які розвішано сотнями, буде наліплено ярлички»²⁸.

Одним із справедливих докорів Косцюшку, який може висловити сучасний дослідник історії Херсонеса, є депаспортизація знахідок. Проте аналіз архівних матеріалів, книг для запису знахідок, що його зробила І. А. Антонова²⁹, показав, що Косцюшко записувавувесь матеріал покомілексно і пошарово. Біда в тому, що сьогодні важко буває зрозуміти основи паспортизації знахідок, якими користувався дослідник.

І якщо ми прагнемо бути об'єктивними, оцінюючи значення праць К. К. Косцюшка-Валюжиніча, то слід передусім знати умови, в

²⁸ Архів ЛОІА.— 1887.— Ф. 25.— Дело 336.— Л. 8.

²⁹ Антонова И. А. К. К. Косцюшко-Валюжинич. К вопросу о методике раскопок и паспортизации находок // Проблемы исследования Херсонеса. К столетию регулярных раскопок: 1888—1989 гг. (Тез. докладов).— Севастополь, 1989.— С. 3.

яких він працював, підходити з позицій його часу, абстрагуючись від досягнень сьогодення. І тоді ми дійдемо висновку, що Косцюшко був одним з перших, хто, спираючись на надбаний розкопками матеріал, довів, що Херсонес — є не тільки візантійське, а й античне місто. У ті роки, коли Херсонес вважали незначним, околичним полісом, дослідник показав наявність тут власного ремісництва, передусім — керамічного виробництва. І це тоді, коли вважалося занадто сміливим припущення, що «Херсонес міг мати свої горщики».

Пояснює Косцюшко і з якої причини виникла думка про відсутність античних шарів і про бідність культури Херсонеса. «До початку систематичних розкопок — до 1888 р.— через брак матеріалу — як наслідку невдалого вибору місця для розкопок, серед наших археологів склалася думка, що Херсонес не мав власного виробництва і навіть глиняні горщики привозили сюди з Греції в обмін на засолену рибу»³⁰.

К. К. Косцюшко-Валюжиніч перший почав проводити пошарові розкопки на широкій площині, а там, де це було неможливо, застосовував траншеї. Щоправда, на кресленнях він намагався пов'язати відкрите з певними періодами. Цим визначається його значення саме як польового дослідника, оскільки його внесок у теоретичну археологію обмежений звітами. Косцюшко відзначив межі початкового ядра міста і зумів визначити напрям збільшення міської території. Він перший почав вивчення міської округи за межами стін Херсонеса.

Саме це дозволяє нам сьогодні погодитися з оцінкою його діяльності, яку дає в одному з листів О. Бобринський: «Пам'ятаєте, це було у дні повного затемнення сонця? Для Херсонеса нове сонце світило відтоді так ясно і постійно, невтомна Ваша енергія, Ваше терпіння та акуратність дали результати, якими Ви з повним правом можете гордитися. Здається ніхто, навіть заповзяті скептики, не будуть заперечувати й сумніватись у важливості розкопок у Херсонесі, й у тому, що відкриттям цього джерела наукового світла ми цілком зобов'язані Вам»³¹.

«І настане час, коли належно оцінять Вашу працю, віддану для історії нашого краю та батьківщини», — продовжує думку О. Бобринського академік К. В. Болсуновський³².

На закінчення хотілося б сказати кілька слів про біографію Карла Казимировича Косцюшка-Валюжиніча.

Він народився 1847 р. у родині могилівського шляхтича. Освіту здобув у Гірничому корпусі, з якого вибув у 1867 р., під час перетворення Корпусу на вищий навчальний заклад, за станом здоров'я. 1868 р. став до служби на Дінабурсько-Вітебській залізниці, де працював до 1872 р., після чого був службовцем на будівництві Лозовсько-Севастопольської дороги до 1873 р., пізніше займав посаду конторника, рахівника, бухгалтера на Дінабурсько-Вітебській залізниці. 1881 р. залишив службу та перехав до Криму. Як приватна особа, вивчав історію Таврики, брав участь у створенні Гуртка любителів історії. Одним із завдань гуртка було збереження від розкрадання матеріалів розкопок у Херсонесі, які погано контролювалися. На свої кошти, на внески членів Гуртка Косцюшко купував для музею та бібліотеки гуртка різні речі з розкопок, які перепродавали любителям антикваріату скупники.

1885 р. його було обрано Товарищем директора Севастопольського банку, 1891 р. став членом Археологічної комісії.

К. К. Косцюшко-Валюжиніч не був професійним істориком. Як багато з тих, хто працював на благо історичної науки у другій половині XIX ст., він — дилетант. У цьому відношенні Косцюшко належить до того ж покоління дослідників, до якого належали Г. Шліман, К. Хуман. Саме цим можна пояснити певні прорахунки у методиці дослідження та фіксації знахідок, які сьогодні ми можемо помітити.

³⁰ Косцюшко-Валюжинич К. К. Новости археологии.— С. 10, 14.

³¹ Архів ХГІАЗ.— Дело 39.— Л. 211.

³² Там же.— Дело 44.— Л. 300.

Не будемо ставити питання: чи набагато краще розуміли б майсторію Херсонеса, якби те, що дослідив Косцюшко, ми вивчали сьогодні? Відповідь може бути одна. Але при цьому треба враховувати, що багато з дослідженого Косцюшком могло зовсім не зберегтися до нашого часу.

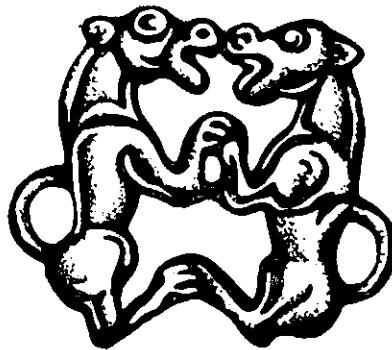
Вплив особистості К. К. Косцюшка-Валюжиніча на нас, його нащадків, в іншому: в самовіданому служінні обраній справі. І чи багато з нас може повторити його слова: «Я настільки відданий справі дослідження Херсонеса, і, як фанатик, так далеко зайдов, що повернення немає. Для мене розлучитися з Херсонесом — це те саме, що розлучитися із життям», — маючи на увазі діяльність, що стала долею³³. Ми можемо пишатися людьми XIX ст., для яких врятування пам'яток минулого стало метою життя, які, не маючи вчених звань, розуміли, що «позбавити науку дальнішого розвитку, не провадити корисних розшукань, шкодуючи на них коштів, не збагачувати сховища старожитностей колекціями,— все це непростимо для кожного, хто любить свою вітчизну, а значить, і її старожитності»³⁴.

Одержано 30.01.90

³³ Архів ХГІАЗ.— Дело 39.— Л. 219.

³⁴ Записка сотника Нестерова. О раскопках в Донской земле // ГИМ.— ОПИ.— Ф. 17.— Дело 561.— Л. 32.

ДИСКУСІЙ

АНТСЬКА ПРОБЛЕМА В КОНТЕКСТІ ВІЗАНТІЙСЬКОЇ ІСТОРІЇ

М. Ю. Брайчевський

Антська проблема — одна з найскладніших у вітчизняній історіографії раннього середньовіччя. Їй присвячено величезну літературу, яка, однак, поки що не спромоглася виробити єдиний переконливий погляд на загадково-таємничу тему.

Анти, як реальне історичне явище, виступають лише на сторінках візантійських хронік VI—VIII ст.— в творах Прокопія Кесарійського¹, Агатія Мірінейського², Менандра Протиктора³, Іоанна Ефеського⁴, Феофілакта Симокатти⁵, Феофана Сповідника⁶, Псевдомаврикія⁷. Понад те єдиним винятком є твір готського історика Йордана⁸, який посідає серед наявних джерел особливе місце: він широко використав хроніки готських письменників Аблавія та Касіодора, які не дійшли до нас. Але й цей автор по суті причетний до візантійської історіографії, оскільки жив і працював у Константинополі в середині VI ст.

Спроби відшукати хоча б якісь ремінісценції в інших писемних традиціях («*Anīhaib*» лангобардської легенди⁹, *Ваніт* арабських джерел¹⁰ згадка імені «*აათა:*» в одному з керченських написів III ст. н. е.¹¹, перекази північнокавказьких народів¹² тощо) не можуть вважатися достовірними; базувати на них серйозні висновки вкрай небезпечно.

Отже, термін «анти» нерозривно пов’язаний з Візантією, а тому

¹ *Procopii Ces. De Bello gothicō* (Рос. видання: Прокопий из Кесарии. Война с готами.— М., 1950).

² *Menandri Prot. Fragmentae* (Рос. переклад: Сборник документов по социальному-экономической истории Византии.— М., 1951.— С. 81).

³ *Agathiae. De regno Justiniani* (Рос. видання: Агафий. О царствовании Юстиниана.— М., 1953).

⁴ *Theophilacti Simocattae. Historiae* (Рос. видання: Феофилакт Симокатта. История.— М., 1957).

⁵ *Ioannis Ephesiensis. Historia Ecclesiae* (Рос. переклад: Сборник... — С. 82). Див. також: *Пигулевская Н. В. Сирийские источники по истории СССР.— М.— Л., 1941;* *Дьяконов А. Известия Ионна Эфесского и сирийских хроник о славянах VI—VII вв.* // ВДИ.— 1947.— № 1.— С. 32.

⁶ *Theophanis. Chronographia* (Рос. переклад: Чичуров И. С. Византийские исторические сочинения.— М., 1980).

⁷ *Pseudomaaricij. Strategicum* (Рос. переклад: Сборник... — С. 82,83); Див. також: *Жебелев С. А. Известия о славянах VI—VII вв.* // Исторический архив.— 1939.— Т. II.— С. 33—37.

⁸ *Iordanis. De Getharum sive Gothorum origine et rebusgestis.* (Рос. видання: (Скржинская Е. Ч.) *Йордан. О происхождении и деяниях гетов.— М., 1960).*

⁹ *Рыбаков Б. А. Анты и Киевская Русь // ВДИ.— 1939.— № 1.— С. 319.*

¹⁰ *Mošin V. Trece rusko pleme // Slavia.— 1927.— Т. V.— Z. 4.*

¹¹ *Погодин А. Л. Эпиграфические следы славянства // Сборник статей по археологии и этнографии.— СПб., 1902.*

¹² *Ногмов Ш. Б. История адыгейского народа.— Нальчик, 1958; Кафоев А. Ж. Адыгские памятники.— Нальчик, 1963.*

антську проблему потрібно ставити (а тим більше — розв'язувати) нѣ ізольовано, а в контексті візантійської історії.

Походження самого терміну «*анти*» не тільки не роз'яснено на сьогодні, а надзвичайно запутане численними гіпотезами і домислами. Один час популярною була думка, що це ім'я є одним з варіантів етноіму «*венеди*»¹³, але нині вона розгубила своїх шанувальників,— так само, як і зіставлення антив з вятивами. Натомість набуло поширення припущення, що назва «*ant*» має тюркське походження і етимологічно зв'язана з словом «*ant*» («присяга», «союз»; пор. монг. «побратим»)¹⁴. Інший варіант тлумачення — від іран. терміну «*anti*», «*antya*» — в значенні «границя», «околиця», «рубіж» тощо. В цьому випадку етноім «*анти*» добре кореспондує топоніму «Україна» в традиційному шовіністичному розумінні¹⁵.

Висловлювалися й ще оригінальніші версії. В. А. Брим, зіставляючи «*ant*» з рос. «*Ут-ка*», припускає, що йдеться про народ, що мав за тотемом птаха (орла)¹⁶.

Проблема поки що зостається відкритою і потребує додаткових досліджень, утруднених відсутністю достатньої кількості надійних джерел. Ще складнішою є проблема археологічної атрибуції антив. Вона породила гостру дискусію, особливо активну в останні передвоєнні та в перші повоєнні роки, коли вона набрала характеру своєрідної моди.

Ще в 20-ті роки О. А. Спіцин визнав за культуру антив так званий комплекс пальчастих фібул — досить яскравий прояв східноєвропейського ювелірного ремесла, який датується VI—VII ст.¹⁷ Непевність гіпотези визначалася тим, що речі того типу були відомі лише у скарбах або поодинокими знахідками. Культура в цілому залишалася невизнаненою (зокрема, невідомою була кераміка — найбільш масовий різновид археологічного матеріалу). Але при всьому тому термін «антська культура» тривалий час вважався непохітним у застосуванні до названого ювелірного комплексу.

1939 р. Б. О. Рибаков проголосив антською культурою городища роменського типу¹⁸, відкриті ще в дореволюційний час М. О. Макаренком¹⁹. Для цього йому довелося подавнити ту культуру на два або й на три століття. Це викликало активний протест (І. І. Ляпушкін²⁰). Оскільки існування роменської культури в VI—VII ст. не підтвердилося, довелося визнати, що той культурний вияв належить до постантських часів.

1940 р. було урочисто проголошено відкриття антської культури на горі Киселівці (Замковій) в Києві²¹. Такою була охрещена серія (не дуже багата) надзвичайно грубих уламків ліпних вільнопруж посудин, позбавлених будь-яких індивідуальних ознак. Але й від цієї гіпотези довелося відмовитися, оскільки з'ясувалося, що абсолютно подібна кераміка побутувала на наших землях протягом цілого I тис. н. е., а отже, не може бути взятою за культурно-хронологічний еталон. Кажучи просто, така кераміка, цілком імовірно, вживалася її антиами, але, по-перше, не самими тільки антиами, а її хіміми попередниками та наступниками, а по-друге, крім такої грубої кераміки

¹³ Бубрих Д. В. О названии анти и связанных с ним названиях // Известия АН ССР (отделение языка и литературы). — 1946. — Т. V. — Вып. 6.

¹⁴ Попов О. И. До найдавнейшої історії слов'янства // Археологія. — 1954. — Т. IX. — С. 61; Филин Ф. П. Заметки о термине «анты» и о так называемом «антском» періоде в древней истории восточных славян // Проблемы сравнительной филологии. — М. — Л. — 1964.

¹⁵ Altheim F. Geschichte der Hünnen. — Berlin, 1959—1960. — В. I. — S. 94.

¹⁶ Брим В. А. Племенное название «анты» // Яфетический сборник. — 1927. — Т. V.

¹⁷ Спіцин А. А. Древности антив // Сборник в честь А. Соболевского. — Л., 1928.

¹⁸ Рыбаков Б. А. Анты и Киевская Русь. — С. 319.

¹⁹ Макаренко М. Городище «Монастирище» // Науковий збірник за рік 1924. Зап. Українського наукового товариства в Києві.

²⁰ Ляпушкін І. І. О датировке городищ роменско-боршевской культуры // СА. — 1947. — Т. IX.

²¹ Козловська В. Є. Розкопки в Києві на горі Киселівці в 1940 р. // Археологія. — 1947. — Т. 1. — С. 147.

антій, напевно, продукували й інші, більш досконалі різновиди.

Тоді ж, 1940—41 р. з проблеми антської культури виступив П. М. Третяков²². Він визначив роменську культуру як локальний лівобережний вплив, не властивий для Правобережжя. Проблему антської культури він пов'язав з культурою полів поховань, на жаль, не розвинувши цю тезу докладно.

Післявоєнні роки були позначені особливим захопленням антською проблемою. Починаючи від 1946 р., майже кожний польовий сезон приносив чергового претендента на ототожнення, але всі ті спроби лишилися марними і не знаходили визначення в науці.

1946 р. В. К. Гончаров оголосив антами населення Житомирського Полісся, що полишили нам пам'ятки корчацького типу: до цього спричинилися дослідження периферії знаменитого Райковецького городища (поселення в урочищі Запасіка)²³. Ці матеріали були зіставлені з так званим празьким типом в Чехії, Моравії та Західній Словаччині²⁴. 1947 р. розпочалися дослідження на Канівщині, зокрема, поселення біля підніжжя Малого скіфського городища²⁵, культурна принадлежність якого і нині надійно не визначена.

1948 р. відкрито п'ятьки волинцевської культури²⁶, теж проголошені антською культурою, але їх поточнена хронологія (VII—VIII ст.) примушує віднести їх до постантського періоду. Така ж доля спіткала й середньовічний шар Пастирського городища, яке тривалий час уважалося за антську пам'ятку — завдяки тому, що на його території було знайдено величезну кількість ювелірних виробів з комплексу пальчастих фібул, в тому числі й кілька скарбів²⁷. Але розкопки 1949 р.²⁸ показали, що середньовічне поселення на Пастирському городищі датується VII—VIII ст. і, отже, припадає на час, коли анти вже зникли з історичного кону.

Сьогодні модною стала тенденція пов'язувати з антами пеньківську культуру²⁹. Але це хіба що найфантастичніша з числа висловлених і пропагованих гіпотез.

Почати з того, що «пеньківська культура» взагалі становить собою дивовижну фікцію української археології. В цьому маємо як слід розібратися, замінивши реаліями умоглядні побудування.

В околицях с. Пеньківка на нижньому Тясмині Д. Т. Березовцем в середині 50-х років було виявлено і частково досліджено серію поселень, які послідовно відображають еволюцію середньовічного Правобережжя протягом другої половини I тис. н. е.³⁰ Ці поселення розташовані на піщаних підвищеннях річкової заплави, тобто в умовах, малопридатних для нормального життя. Живовидячки були то сезонні оселі, мешканці яких випасали худобу, ловили рибу, займалися іншими промислами, але в кожному випадку не хліборобством.

²² Третяков П. Н. Славянская (Днепровская) экспедиция 1940 г. // КСИИМК.— 1941. — Вип. X.

²³ Гончаров В. К. Посад і сільські поселення коло Райковецького городища // АП УРСР.— К., 1949.— Т. I.

²⁴ Borčovský J. Staroslovanská keramika ve Střední Evropě.— Praha, 1940.

²⁵ Богусевич В. А. Канівська археологічна експедиція // АП УРСР.— К., 1952.— Т. III; Богусевич В. А. Раскопки скифского и древнеславянского поселений на территории Каневского біогеографіческого заповідника // Труды Канівського біогеографічного заповідника КДУ.— 1952.— № 9.

²⁶ Березовець Д. Т. Дослідження на території Путівльського р-ну Сумської області // АП УРСР.— К., 1952.— Т. III.

²⁷ Хвойка В. В. Городища Среднего Приднепровья // Труды XII АС.— 1905.— Т. I.

²⁸ Брайчевський М. Ю. Нові розкопки на Пастирському городищі // АП УРСР.— К., 1955.— Т. V.

²⁹ Приходнюк О. М. Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI—IX ст. н. е. — К., 1980; Приходнюк О. М. К вопросу о присутствии анти в Карпато-дунайских землях // Славяне на Днестре и Дунае.— К., 1983; Приходнюк О. М. Анти и пеньковская культура // Древние славяне и Киевская Русь.— К., 1980; Третяков П. Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге.— Л., 1966; Седов В. В. Анти // ПСА.— М., 1978.

³⁰ Березовець Д. Т. Славянские поселения в устье Тясмина // КСИА АН УССР.— 1959. — Вип. 8; Березовець Д. Т. Поселения уличей на р. Тясмин // МИА.— 1963.— № 108.

Цим визначається злиденності інвентаря, що містить майже виключно уламки посуду, та й то найгрубішого кшталту. Отже, й ці поселення не можемо визнати за еталонні. Вони так само не здатні ре-презентувати слов'янську культуру VI—VII ст., як глухі поліські села — українську культуру ХХ ст.

Не дарма О. М. Приходнюк та інші дослідники ладні ототожнювати антів з носіями пеньківської культури, зараховуючи до числа пам'яток останньої найрізноманітніші археологічні вияви — аж до матеріалів типу Чурел, змушені говорити радше про «пеньківські елементи», «пеньківські риси»³¹, визнаючи тим строкатість (а відтак — не-певність) культурно-історичної ситуації. Не дивно і те, що ряд дослідників відмовляються визнати слов'янську принадлежність пеньківської культури (М. І. Артамонов³², І. П. Русанова³³ та ін.), або, визнаючи носіїв «пеньківки» антами, водночас додають до них ще інші культурні вияви (В. В. Седов³⁴, А. Т. Сміленко³⁵).

Що ж являють пеньківські старожитності насправді? Насамперед маємо визнати, що в своїй сукупності досліджені Д. Т. Березовцем оселі дійсно відображають еволюцію культурного типу, втілену в три етапи:

1. Поселення кінця VI — початку VII ст. в урочищі Молочарня, добре датоване зооморфною фібулою VII ст.

2. Два поселення в урочищі Луг (Луг I, II), що існували в VII—VIII ст. (синхронні Пастирському городищу та волинцевській культурі).

3. Поселення VIII—IX ст. в урочищі Макарів острів.

Жодне з цих поселень не може бути визнане за еталон культурного типу. Перше є пам'яткою пізньої черняхівської культури (дoba аварських воєн) з характерною сіргоглинняною керамікою, виготовленою на гончарському кругі. Називати той комплекс пеньківською культурою не виходить.

Друге репрезентує пастирську культуру VII—VIII ст., еталонною пам'яткою якої виступає вже згадуване вище Пастирське городище. Протиставляти йому пеньківський Луг вважаємо недоречним.

Дійсно, Пастирське городище (воно ж Галущинське, воно ж Жариче) було відкрите і частково досліджено ще в дореволюційний час В. В. Хвойкою³⁶; отже, пріоритет щодо введення в науку беззастережно залишається за ним. Під кутом зору повноти характеристики представленої в ньому культури. Пастирське городище є унікальним комплексом — як з погляду якісного, так і кількісного. Жодне порівняння Пеньківки з Пастирським просто неможливе. Що ж стосується поселення в урочищі Макарів Острів, то воно є пам'яткою ранньоруської культури VIII—IX ст. і відображає розвиток східнослов'янського населення в період завершальної фази формування Київської держави — разом з пам'ятками типу Луки-Райковецької³⁷, роменської культури³⁸, нижнього шару Пліснеського городища³⁹, Ріпнева⁴⁰, Радванки⁴¹ і т. д.

³¹ Приходнюк О. М. К вопросу о присутствии ...; Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э.—К., 1985.—С. 85 та ін.

³² Артамонов М. И. Этническая принадлежность и историческое значение на пастирской культуры // Археология.—София, 1969.—№ 3.

³³ Русанова И. П. Славянские древности VI—VII вв.—М., 1976.

³⁴ Седов В. В. Указ. соч.

³⁵ Сміленко А. Т. Слов'яни та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї II—XIII.—К., 1975.

³⁶ Хвойка В. В. Указ. соч.

³⁷ Гончаров В. К. Вказ. праця.

³⁸ Ляпушкин И. И. Место роменско-боршевских памятников среди славянских древностей // Вестник ЛГУ.—1956.—№ 20; Сухобоков О. В. Славяне Днепровского Левобережья.—К., 1975.

³⁹ Кучера М. П. Древний Пліснеськ // АП УРСР.—К., 1962.—Т. XII.

⁴⁰ Аулих В. В. Основні результати археологічного дослідження давньоруського селища в с. Ріпнів Львівської обл. // Дисертаційний збірник.—К., 1958; Аулих В. В. Славянське поселення у с. Рипнів (Рипнів-1) Львівської обл. // МІА.—1963.—№ 108.

⁴¹ Бернзкович К. В. Исследование древнеславянского поселения VIII—IX вв. в г. Ужгороде // КСИА АН УССР.—1954.—Вып. 3.

Отже, матеріали пеньківського типу не здатні вирішити археологічний аспект антської проблеми. Відповідь на це питання слід шукати зовсім в іншому напрямку. Ще на початку 40-х років була висловлена думка, згідно з якою археологічною культурою антів (і споріднених з ними склавінів) є пам'ятки черняхівського типу, широко представлені на території східноєвропейського Лісостепу від Грана до Дону. Східна група їх, що займає український та молдавський лісостеп, відповідає антам, західна (Південна Польща та Східна Словаччина) — склавінам.

Черняхівська культура становить собою могутній культурно-історичний пласт. Лише в межах антської групи відомо понад 3 тисячі поселень. Вона відбиває дуже високий, як для свого часу, рівень соціального розвитку, що поставив її носіїв на поріг цивілізації. Для неї властиве розвинене сільське господарство (насамперед — хліборобське); глибоко диференціоване ремесло (залізоробне, ковальське, ювелірне, гончарне, склоробне тощо), постійна внутрішня і зовнішня торгівля, що мала вже грошовий характер. Добре фіксується глибока суспільна диференціація; черняхівські племена переживали заключний етап формування класової структури і державного устрою, що прийшов на заміну «племінного»⁴².

Таким чином, носії черняхівської культури за всіма показниками відповідають умовам, притаманним для тієї частини слов'янських племен, які привернули пильну увагу візантійських письменників і виступають в їхніх творах з іменами антів та склавінів. Антська група племен у середині I тис. н. е. була згуртована в досить сильному політичному об'єднанні державного типу, яке називаемо Антським царством. Останнє становило собою неабияку небезпеку для північних володінь імперії і здійснювало широку експансію на південь та південний захід — саме це і визначило характер греко-антських стосунків і зумовило підсиленій інтерес до слов'янської проблематики з боку візантійської адміністрації.

Отже, можемо твердити, що грецькі автори називали антами саме ту частину східнослов'янських племен, які в середині I тис. були об'єднані в міцному союзі і вели активний наступ на балканські провінції Візантії. Тому термін «анті» мав не так етнічний, як соціально-політичний зміст.

Вперше думку про належність черняхівської культури антам висловив М. І. Артамонов⁴³, її підтримав Б. О. Рибаков⁴⁴. 1953 р. він ще раз проревізував свою концепцію. Цього разу вчений рішуче виступив проти думки про принадлежність антам комплексу пальчастих фібул, який він пов'язав з давніми русами (останніх він, правда, вважав за нашадків антської групи племен). Культурою ж самих антів проголосив черняхівську⁴⁵.

В першій половині 50-х років думка щодо принадлежності черняхівської культури антам набула неабиякої популярності (Є. В. Махно⁴⁶, М. Ю. Брайчевський⁴⁷, П. Н. Третьяков⁴⁸, В. Й. Довженок⁴⁹ та

⁴² Брайчевський М. Ю. Біля джерел слов'янської державності. — К., 1964.

⁴³ Артамонов М. И. Спорные вопросы древней истории славян и Руси // КСИИМК.— 1940.— Вып. VI.

⁴⁴ Рыбаков Б. А. Ранняя культура восточных славян // ИЖ.— 1943.— № 11, 12.

⁴⁵ Рыбаков Б. А. Древние русы // СА.— 1953.— Т. XVII.

⁴⁶ Махно Є. В. Пам'ятки культури полів поховань черняхівського типу // Археологія.— 1950.— Т. IV.

⁴⁷ Брайчевський М. Ю. Антський період в історії східних слов'ян // Археологія.— 1952.— Т. VII; Брайчевський М. Ю. Основные вопросы археологического изучения антов // Доклады VI научной конференции ИА АН УССР.— К., 1953; Брайчевський М. Ю. Про етнічну принадлежність черняхівської культури // Археологія.— 1957.— Т. X.

⁴⁸ Третьяков П. Н. Анти и Русь // СЭ.— 1947.— № 4; Третьяков П. И. Восточнославянские племена (2 изд.).— М., 1953.

⁴⁹ Довженок В. И. Про феодальний період в історії Русі // Археологія.— 1952.— Т. VI.— С. 21—26; Довженок В. И. Об этнической принадлежности населения черняховской культуры // Древние славяне и Киевская Русь.— К., 1989.

ін.). Але вже в 1955 р. почали лунати скептичні голоси⁵⁰, що знаменували початок кризи.

Аргументацію на користь ототожнення носіїв черняхівської культури з антами вважаємо цілком переконливою. По-перше, йдеться про повний територіальний збіг, причому не лише в загальному визначенні, а й щодо конкретних рубежів. По-друге — про збіг хронологічний, хоча це питання виглядає подекуди складнішим. Датування черняхівської культури (особливо — визначення верхньої часової межі) досі залишається дискусійним. В. В. Хвойка датував відкриті ним пам'ятки (Черняхів та Ромашки) II—V ст. н. е.; ця хронологія визнається за класичну, хоча, слід підкреслити, сам Хвойка припускає існування виявленого культурного типу й пізніше⁵¹. В подальшому в історіографії виникли дві тенденції. Одна прагнула скоротити хронологічний діапазон, виключивши з нього V ст.⁵² Це було подиктовано прагненням підігнати факти під упереджену кабінетну схему, приписати черняхівську культуру готам, які перебували в Надчорноморщині лише до кінця IV ст. (385 р.), після чого під тиском гуннів відійшли на захід.

Друга тенденція, навпаки, розширює той діапазон вгору, вважаючи, що черняхівська культура продовжувала існувати протягом VI, а ймовірно, і в першій половині VII ст. Ця точка зору базується на досить солідному фактологічному ґрунті: нам відомі десятки черняхівських пам'яток, які мають індивідуальну дату VI—VII ст.⁵³

Втім, в даному випадку поточнення верхньої межі не таке вже є важливе. Важливішим є інше. Треба чітко розрізняти дату джерела, з якого черпаємо реальні відомості, і дату самих тих відомостей. Ці два часові репери збігаються далеко не завжди, оскільки в кожному конкретному сюжеті маємо рахуватися з можливістю ретроспекції.

Справді, твір Іордана написано близько 550 р., але в ньому знаходимо розповідь про події набагато старші. Зокрема, говорячи про антів, автор згадує події IV ст. (діяльність антського царя Божа, його боротьба з готським королем Вінітаром, трагічний фінал того конфлікту)⁵⁴. Ці події припадають на час між 375 та 385 рр. Отже, в другій половині IV ст. антське царство вже існувало і, мабуть, мало певний досвід державного поступу. А це — час розквіту черняхівської культури, чого заперечити не можуть навіть найрадикальніші презентанти античерняхівської тенденції. А коли взяти до уваги керченський напис III ст., то хронологічний діапазон опуститься ще глибше.

Попри уривчастість наявних свідчень про антів, маємо зробити серію висновків, дуже важливих для дальнього викладу.

1. Анти в грецьких джерелах незмінно виступають поряд із склавінами. Довідка Прокопія, що у антів і склавінів «одна й та ж сама мова», і що у них «усе життя і закони однакові»,⁵⁵ узасаднює тезу про слов'янську принадлежність антських племен.

2. Ім'я антів ні в якому разі не є самоназвою; жодних слідів його в східнослов'янських джерелах не знаходимо. Свого часу мною ви-

⁵⁰ Артамонов М. И. Славяне и Русь // Тезисы докладов научной сессии ЛГУ 1955—56 гг.—Л., 1956.

⁵¹ Хвойка В. В. Поля погребений в Среднем Приднепровье // Зап. РАО.—1901.—Т. XII.—Вып. 1—2.—С. 186.

⁵² Щукин М. Б. О трех датировках черняховской культуры // КСИА АН ССР.—1967.—Вып. 112; Щукин М. Б. Вопросы хронологии черняховской культуры и находки амфор // СА.—1968.—№ 2; Щукин М. Б. Некоторые проблемы хронологии черняховской культуры // Rapports du III Congress International d'Archeologie Slave.—Bratislava, 1980.—Т. 2.

⁵³ Смішко М. Ю. Звіт про дослідження селища періоду «полів поховань» в Неслухові в 1946 р. // АП УРСР.—К., 1949.—Т. I.—С. 201—204; Смішко М. Ю. Раннеславянська культура Поднестровья в світі нових археологіческих даних // КСИМК.—1952.—Вып. XIV; Смішко М. Ю. Дослідження пам'яток культури полів поховань в західних областях УРСР // АП УРСР.—К., 1952.—Т. III.—С. 352—378; Брайчевський М. Ю. Основные вопросы археологического изучения антов.—С. 63—66; Брайчевський М. Ю. Походження Русі.—К., 1968.—С. 44, 45; Брайчевський М. Ю. Про етнічну принадлежність ... — С. 15—17.

⁵⁴ lord.—Р. 246—249.

⁵⁵ Proc. BG, III, 14, 22—27.

словлена гіпотеза, за якою власною назвою склавінів та антів був етнонім «*поляни*» добре знаний в слов'янських джерелах⁵⁶. Це припущення, до речі, пояснює наявність поряд із давньоруськими полянами ще й полян у Моравії, Південній Польщі, Болгарії тощо.

3. Географічна локалізація антів на схід від склавінів дає підставу вважати їх за південно-східну гілку слов'янського етнічного масиву.

4. Свідчення про антів дуже компактні за часом (527—602 рр.) і майже всі присвячені одному сюжету — руху на Балкани, колонізації Нижньої Наддунайщини, а також — участі антських загонів у візантійському війську в Італії (Прокопій)⁵⁷ та в Закавказзі (Агатій)⁵⁸.

Отже, йдеться про ті процеси, які зумовили, з одного боку, слов'янізацію північної частини Балканського півострова, формування тут сучасних слов'янських народів — болгар, сербів, хорватів, словінів, македонців, — а з другого боку — відродження Східноримської імперії та її вихід із, здавалося б, безнадійної кризи в умовах, що спричинилися до падіння західного Риму.

Ідеться про найнапруженіший і найдраматичніший період в історії Ойкумені, коли її населення переходило від рабовласництва до феодалізму. Ця епоха не дарма здобула назву «великого переселення народів»: тотальна ломка усталеної античної системи супроводжувалася глибинними зрушеннями в структурі тогочасного суспільства, які так чи інакше зачіпали всі сторони життя — економічну, соціальну, політичну, культурну, етнічну і т. д.

Історичний процес має стрибкоподібний характер. Періоди соціальної статистики чергуються з періодами соціальної динаміки, коли руйнуються усталені форми буття; розпадаються системи існуючих зв'язків, на їх місці виникають нові; величезні маси населення знімаються з насиджених місць і здійснюють часом фантастичні мандри, формуючи нову мапу Ойкумені.

В історії Східної Європи (зокрема й нашої країни) після неолітичної революції були чотири періоди статики, репрезентовані культурами: трипільською (III — перша половина II тис. до н. е.), скіфською (VII—IV ст. до н. е.), черняхівською (II — перша половина VII ст. н. е.) та давньоруською (IX—XIII ст.). Між ними пролягли три періоди соціальної динаміки: доба бронзи (друга половина II — перша половина I тис. до н. е.), латену (IV ст. до н. е.— II ст. н. е.) та «велике переселення народів» (VII—IX ст. н. е.). Шукати плавного і спокійного переростання однієї статичної культури в іншу — скажімо, черняхівської в давньоруську (як це здавалося імовірним деяким дослідникам другої половини 40-х та першої половини 50-х років⁵⁹) — справа безнадійна: поміж тою і другою лежить драматична сторінка соціального й етнічного, а відтак і культурного (в археологічному розумінні поняття «культура») переоформлення.

1952 р. я висунув тезу про антський період в історії східного слов'янства⁶⁰. Він відповідає третьому періоду статики, репрезентованому черняхівською культурою, яка становить чи не найвизначніше явище тогочасного «варварського» світу. У завершальній стадії вона заходить до початкової фази третього періоду динаміки, археологічним виявом якого є складний конгломерат різних культурних типів — часом подібних один до одного, а часом виразно відмінних. У лісостеповій зоні крім пізнього, пережиткового вияву здеградованої черняхівської культури та культури історичних готів, маємо культури: пастирську, волинцівську, кірчацьку (часом хибно названу «празькою»), салтівську, кесьтельську, роменську, боршівську; пам'ятки типу Луки-Райковецької.

⁵⁶ Брайчевський М. Ю. Походження Русі. — С. 141—148.

⁵⁷ Proc. BG, I, 27.

⁵⁸ Agath., III, 6; III, 27; IV, 20.

⁵⁹ Махно Є. В. Пам'ятки культури полів поховань ...; Махно Є. В. Поселення культури полів поховань на північно-західному Правобережжі // АП УРСР.—К., 1949. — Т. I.

⁶⁰ Брайчевський М. Ю. Антський період ...

З'ясувати досконально відношення між цими культурними явищами, визначити достеменно, де і якою мірою маємо генетичні зв'язки, а де — наслідок міграції (і яких саме) — не так легко і просто.

Цей момент здається дуже важливим. В тому числі і в постановці антської проблеми. Обмежимося одним прикладом.

Уважно читаючи Іордана, знаходимо суперечливі (нібито) повідомлення, що безпосередньо торкаються антів. В одному місці він твердить, що венеди в його час (VI ст.) «більшою частиною називаються склавінами і антами»⁶¹, а в другому говорить про венедів, склавінів та антів, як про три різні етнічні масиви⁶². Але це протиріччя має удаваний характер. Венеди — етнічна реалія II ст. до н. е.— I ст. н. е. Вони заселяли величезну територію між Балтійським морем на півночі, Надвіслянчиною — на заході, Карпатами — на півдні та верхів'ями Дніпра — на сході⁶³. Археологічним еквівалентом її виступає зарубинецька культура на сході і пшеворська — на заході.

У II ст. н. е. відбулося переоформлення, наслідком якого було виникнення черняхівської культури на базі трьох основних компонентів: зарубинецького, пшеворського та липицького, що займав Наддністрянщину в I—II ст. н. с. Але в тому процесі брали участь не всі венедські племена, а тільки південна частина — в межах лісостепової зони. Отож венеди справді послужили предками антів та склавінів, але водночас північна частина продовжувала існувати як особливий, третій етнічний елемент східно-слов'янського регіону. Вважаємо, що саме переоформлення II ст. н. е. спричинилося до виникнення двох великих утворень — склавінського та антського, а відтак антський період в історії наших предків був започаткований навіть не в III ст., а століттям раніше. Отже, інтерес візантійських письменників до антів у VI ст. був подиктований не тим, що саме в цей час формується антський племінний союз, а початком активного руху слов'ян на південь. Цей процес, зрозуміло, був двостороннім і відбивав соціальні процеси як в антському, так і у візантійському суспільстві.

Ці процеси, звичайно, увібрали до себе загальні тенденції доби, але разом з тим мали й свої відмінності. 395 р. після смерті імператора Феодосія Великого, Римська держава остаточно розпалася на дві частини — Західну і Східну, шляхи яких кардинально розійшлися. Суперництво між Римом і Костянтинополем, однак, виявилося нетривалим. 476 р. Західна імперія впала офірою завойовників, тоді як Східна витримала натиск «варварів» і, змінивши свою соціальну природу, воскресла як феодальне суспільство. Але шлях до того виявився надто складним і бурхливим.

Певна стабілізація в імперії намітилася на початку VI ст. Часи Юстиніана I (527—565) позначені помітним піднесенням суспільного життя — як внутрішнього, детально регламентованого новим законодавством, так і міжнародного. Зовнішній білск імперії в VI ст. був виявом глибоких соціальних змін, що відбувалися в надрах візантійського суспільства і так чи інакше заявили про себе в наступну добу. Усвідомлена програма Юстиніана в загальному принципі полягала у рятуванні рабовласництва, причому не лише на сході, а й на заході, затопленому «варварськими» полчищами. То була нова генерація, що в своєму середовищі активно формувала феодальний лад і власну державність. Але виконати цю програму Східноримській імперії було вже не до снаги. Ситуація виглядала цілком безнадійно.

Отож Юстиніанове просперіті було недовгим. Після смерті імператора, за його близьких наступників — Юстина II (565—578), Тиверія Костянтина (578—582), Маврикія (582—602) — криза вийшла назовні. Вона поставила Візантію на грань катастрофи. Щоправда, процес виявився не однозначно прямолінійним: періоди глибокого занепа-

⁶¹ *Iord.* — 34.

⁶² *Iord.* — 119.

⁶³ Брайчевський М. Ю. Походження Русі. — С. 149—151.

ду чергувалися з етапами відносної стабілізації, як це було, скажімо, за урядування Іраклія (610—641). Але загальна тенденція брала своє. На початку VIII ст. в імперії розпочався рух (спровокований згори), що дістав назву іконоборства. Він протягом майже століття потрясав державу до самих підвалин. Лише на початку IX ст. після остаточної перемоги православ'я, починається послідовний і невпинний процес консолідації.

В чому ж полягала причина стійкості Східноримської імперії, що спромоглася вистояти перед великим переселенням народів, витримавши натиск персів, сарацинів, гунно-болгарів, аварів, хозарів, вірмен, слов'ян та інших варварів? Що дало їй сили — і демографічні, і господарчі, і політичні, й військові — утвердити себе в новій якості, як суспільство феодальне,— але із збереженням старої, століттями випробуваної державної структури?

Вважаємо, що не останню роль у цьому відіграла варварська, на самперед слов'янська колонізація візантійських земель. Одним з трагічних наслідків «великого переселення народів», хвилі якого невмілим прокочувалися через імперські володіння, було фатальне зниження демографічного рівня. Гинули десятки й сотні тисяч людей, не меншу кількість, мабуть, забирали в рабство, чимало з власної ініціативи кидали рідні місця й тікали світ за очі. Катастрофічний стан продуктивних сил ставив сакраментальне питання: бути чи не бути?

Треба віддати належне візантійській адміністрації: на відміну від західного Риму вона добре оцінила соціальні потенції кожного з конкретних рухів і усвідомила особливості, що відрізняли їх один від одного. В цьому полягала велика державна мудрість.

Справді, одна річ — наступ персів або арабів. То були завойовницькі експансіоністські навали, які несли з собою встановлення іноземного панування на загарбаних територіях. Друга — інвазії типу аварської або гунно-болгарської, позбавлені конструктивних тенденцій, орієнтовані на грабунки й данину, захоплення полонених заради викупу чи продажу в рабство. Вони не обіцяли нічого, крім руйнації і дальншого поглиблення кризи.

І вже зовсім інша справа — слов'яни чи вірмени; їхній рух становив по суті розселення, тобто освоєння і загospodарювання спустошених і сплюндрованих земель. В інших умовах цей наступ, може, й призвів би до конфліктів та конfrontацій, коли б не було величезного фонду пустошів, кинутих та заліжних земель, що лишилися без господаря. Звичайно, й рух слов'янських колоністів був далекий від ідеалу. І він супроводжувався численними ексцесами — загибеллю великої кількості людей, захопленням полонених, грабунками і здирствами. Але в основі його все ж таки лежала тенденція до осідання на землю.

Початки анто-склавінського розселення сягають в III ст. н. е.⁶⁴ в період жахливої кризи античного суспільства. То був час римського панування в Дакії, коли кордони імперії присунулися впритул до слов'янських земель. В основі того руху лежав конфлікт між рабовласницькою державою і суспільством, що стояло на стадії переходу від первіснообщинного ладу до феодального. Головне протистояння кристалізувалося між тенденціями віджилого історично рабовласництва та феодалізму, якому належало майбутнє; община в тому конфлікті могла відігравати лише роль пережитку минулого.

Але той конфлікт визрівав десь у глибинах і не одразу вийшов назовні. Виявом першої стадії в процесі слов'янського розселення були так звані Готські війни⁶⁵, в яких безпосередню участь брали й наші предки⁶⁶. Вони ще, правда, виступають не з власним іменем, а під узагальнюючою назвою «скіфів» або «готів».

⁶⁴ Ременников А. М. Борьба племен Северного Причерноморья с Римом в III в. н. э.— М., 1954.

⁶⁵ Там же.

⁶⁶ Брайчевский М. Ю. Некоторые данные об участии восточных славян в событиях на Дунае 248—251 гг. // КСИА АН УССР.— 1954.— Вып. 3.

Наслідком цього першого етапу було поширення черняхівської культури у Наддунайщину та на землі південніше від Карпат⁶⁷. Що спричинилося до тої колонізації? Проблема поки що не розроблена в нашій науці, хоча деякі міркування можуть бути висловлені. Йдеться знову-таки про демографічні умови доби. Реальні розрахунки (звичайно, дуже приблизні) показують, що густота населення в межах черняхівських земель досягла рівня близько 10 чоловік на кв. км⁶⁸. За умов тогочасної сільськогосподарської техніки та агрокультури та цифра може вважатися критичною: приблизно стільки могла обробити протягом року одна сім'я власними силами. Отже, фонд вільних земель уже був практично вичерпаний; дальнє зростання населення тягло за собою або обезземлення з усіма наслідками, що з того випливають, або відхід надлишкової частини мешканців кудись на сторону. Реально діяли обидва ці чинники.

Таким чином рух наших предків до південного Прикарпаття та Наддунайщини був складовою частиною більш широкої колонізації, спрямованої на південь, до надчорноморських степів, на схід, в область Лівобережжя — аж до Надсеймщини включно.

Але цей рух відбувався не у вакуумі. На нових землях переселенці знаходили місцеве населення, взаємини з яким, мабуть, складалися не завжди ідеально. Теоретично вони могли мати наслідки трьох гатунків: по-перше, винищення зайд місцевими племенами; по-друге — винищення або витіснення аборигенів переселенцями; по-третє — симбіоз, тобто співжиття.

На першій стадії руху явно переважав третій варіант. Матеріали черняхівського типу нашаровуються на наявні поселення, що належали місцевим племенам: фракійцям у Прикарпатті та в Наддунайщині, потам — у Надчорномор'ї⁶⁹.

Ситуація докорінно змінюється наприкінці IV — на початку V ст. Гуннське нашестя змело на своєму шляху Готське королівство, внаслідок чого Антське царство (що було союзником гуннів⁷⁰) залишилося єдиною в Східній Європі силою, здатною протистояти Візантії. На цей час припадає найвище піднесення носіїв черняхівської культури, що супроводжувалося активною колонізацією спустошених надчорноморських степів. Саме в цей період виникає переважна більшість черняхівських поселень степової зони. Від рубежу V—VI ст. починається другий етап слов'янської міграції в межі Східноримської імперії.

За свідченням Прокопія, від вступу на престол Юстиніана I слов'янські загони щорічно здійснюють глибокі рейди за Дунай⁷¹. Спочатку вони мали сезонний характер: антські й склавінські загони шарпали візантійські володіння, захоплювали здобич і полонених, але восени поверталися додому. До 550 р. вони жодного разу не залишалися зимувати в межах імперії. Вперше таке сталося в ході війни 550—551 р.⁷² Ця війна взагалі мала значення переломного моменту: розпочався третій етап у розвитку слов'янської експансії на південь. Тепер наші предки виявили прагнення до осідання на дунайсько-балканських землях.

На цей час склалася дуже перспективна ситуація: слов'яни мали надлишок робочих рук, не повністю забезпечених засобами виробництва; імперія навпаки — певний фонд незасвоєних земель при відсутності достатньої кількості робочої сили.

Другий етап у розвитку слов'янської експансії на Балканський півострів хронологічно збігається з періодом відносного пожавлення

⁶⁷ Брайчевский М. Ю. К истории расселения славян на византийских землях // ВВ.—1961.— Т. XIX.— С. 123, 124.

⁶⁸ Брайчевский М. Ю. Біля джерел ... — С. 17—27.

⁶⁹ Брайчевский М. Ю. К истории расселения ... — С. 123, 124.

⁷⁰ Петров В. П. Этногенез слов'ян — К., 1972.— С. 11—26.

⁷¹ Procopii Ces. Anecdota, XVIII, 20.

⁷² Брайчевский М. Ю. Из истории словяно-византийских войн VI века (война 550—551 гг.) // Всесоюзная конференция византийистов (тезисы докладов).— Тбіліси, 1965.

соціального життя в імперії. Очевидно, це не випадково; тогоджна ситуація ще не поставила на порядок денний широку колонізації Дунайського Правобережжя. Цей процес на повну силу розгорнувся лише після смерті Юстиніана. В третій четверті VI ст. слов'янізація Балкан іде повним ходом. Це виразно засвідчив Іоанн Ефеський⁷³, який писав у 80-ті роки VI ст. У цей час північна частина півострова зазнає тотальної слов'янізації; окрім слов'янські колонії з'являються на Пелопоннесі і навіть у Малій Азії⁷⁴.

Але саме в той час процес, про який йдеться, зазнав серйозної деформації внаслідок аварської навали. Протягом 558—568 рр. авари пройшли через південні степи до карпатської котловини, де заснували свою примітивну державу — каганат. Почалася тривала смуга слов'яно-аварських війн. Ці війни фатально відбилися на стані антського та склавінського об'єднань, які тимчасово припинили своє існування.

Слов'яно-аварське змагання хронологічно збігається з поглибленим соціально-політичної кризи в імперії, що знайшла свій вияв за наступників Юстиніана. Остання згадка антів датується 602 р.⁷⁵ В тому році в імперії вибухнуло повстання Фоки, що змело з престолу імператора Маврикія. Аварське іго над слов'янами тривало до 30-х років VII ст. Саме на той час припадає утворення держави Само у склавінів⁷⁶ та першопочатки Києва й Київської держави у східних слов'ян⁷⁷. Таким чином, наші предки почали виходити з кризи, спровокованої зовнішніми факторами, в той час, коли криза у Візантії досягла свого апогею.

Осидаючи на візантійських землях, анти й склавіни, природньо, включалися до тієї соціальної структури, яка характеризувала візантійське суспільство. Це входження мало своєрідний і досить чітко визначений модус вівенді. Костянтин Багрянородний (Х ст.) писав, що взаємини «варварів», які осідали на імперських землях, з візантійською адміністрацією в основному зводилися до двох пунктів: переселенці, зберігаючи свій суспільний лад, сплачували данину і на випадок потреби виставляли на вимогу стратіга феми певні військові з'єднання⁷⁸.

В нашому розпорядженні є дуже цікавий документ, який конкретно і вичерпно висвітлює ці взаємини. Це — так званий «Хліборобський закон»⁷⁹ — приватний запис звичаєвого права тих варварів-переселенців (передусім — слов'ян⁸⁰).

Підводячи підсумки, маємо підкреслити, що рух антів і склавінів на південь і південний захід становив собою поважний фактор, що мав глибокий вплив на хід загальноісторичного поступу, а зокрема — на розвиток Візантії. Подібно до того, як, говорячи словами Ф. Енгельса, поміж римським колоном і середньовічним кріпаком стояв вільний франкський селянин⁸¹, на сході, у Візантії поміж георгом (колоном) і енапографом V—VI ст. та піріком IX—X ст. виявився вільний слов'янський общинник.

⁷³ *Ioannis Eph.*, Сборник ... — С. 82.

⁷⁴ *Брайчевский М. Ю.* К истории расселения ... — С. 131—135.

⁷⁵ *Theoph. Sim.*, VIII, V, 13.

⁷⁶ *Theophanis ...*, Чичуров И. С.— С. 58.

⁷⁷ *Брайчевский М. Ю.* Когда и как возник Киев.—К., 1964.— С. 99—102.

⁷⁸ *Constantini Porph. De administrando imperio*, 217. (Рос. переклад: Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья.—М., 1982).

⁷⁹ Текст пам'ятки див.: Сборник документов ... — С. 103—108.

⁸⁰ *Васильевский В. Г.* Законодательство иконоборцев // Труды.—1930.— Т. IV; *Успенский Ф. И.* К истории крестьянского землевладения в Византии // ЖМНП.—1883.

Ч. 225; *Павлов А. С.* Книги законные — СПб., 1885; *Липшиц Е. Э.* Очерки истории византійского общества и культуры.—М.—Л., 1961; *Липшиц Е. Э.* Славянская община и ее роль в формировании византійского феодализма // ВВ.—1947.— Т. II;

Липшиц Е. Э. Византійское крестьянство и славянская колонизация // Византійский сборник.—М.—Л., 1945; *Сюзюмов М. Я.* О характере и сущности византійской общины по «Землемельческому закону» // ВВ.—1956.— Т. X; *Брайчевский М. Ю.* Славяне в Подунавье и на Балканах в VI—VIII вв. // Славяне на Днестре и Дунае.—К., 1983.

⁸¹ *Енгельс Ф.* Походження сім'ї, приватної власності і держави // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 21.— С. 147.

М. Ю. Брайчевский

АНТСКАЯ ПРОБЛЕМА В КОНТЕКСТЕ ВИЗАНТИЙСКОЙ ИСТОРИИ

Проблема антиков является одной из центральных проблем в истории раннего средневековья в Восточной Европе. Ей посвящена огромная литература, однако целый ряд вопросов и ныне остаются нерешенными. В предлагаемой статье, основанной как на письменных, так и археологических источниках, автор формирует свою концепцию, согласно которой анти и склавини античных писателей представляют собой южную группу славянских племен, в первой половине и середине I тыс. н. э. объединенных в двух сильных союзах племен (Антское и Склавинское царства) и ведших активное наступление на Балканские владения Византийской империи. Именно этим объясняется интерес греческих авторов к антиам и склавинам, привлекавших внимание имперской администрации в силу своей военно-политической активности. Этим объясняется и хронологический диапазон данного интереса — он весьма точно соответствует времени Балканских войн (VI — нач. VII вв.). Оба славянские объединения распались вследствие нашествия аваров, в дальнейшем они уже не представляли опасности для Византии, поэтому имя их исчезло со страниц греческих хроник.

M. Yu. Braichevsky

THE ANT PROBLEM IN THE CONTEXT OF BYZANTIAN HISTORY

The problem of the Ants is one of the central problems in the history of the early Middle Ages in the Eastern Europe. Many works of literature are devoted to it still leaving some problems unsolved till present. In this paper based both on written and archaeological sources the author forms his own concept according to which the Ants and Sklavines described by the ancient writers presented a southern group of Slavonic tribes which in the first half of the 1st thousand years were united in two powerful unions of tribes (the Ant and Sklavinskian kingdoms) and actively advanced the Balkan possessions of the Byzantine empire. That explains an interest of the Greek authors to the Ants and Sklavines which attracted attention of the empire administration because of their military-political activity. Chronological range of this interest also testifies to it since it exactly corresponds to the time of the Balkan Wars (the 6th — early 7th centuries). Both Slavonic associations fell apart because of the Anvar's invasion, subsequently they were not dangerous for Byzantium that is why their name disappeared from Greek chronicles.

Одержано 05.09.90.

АНТИ ТА ВІЗАНТІЯ

О. М. Приходнюк

Завершальний етап у розвитку античності характеризувався кризою рабовласницького ладу, яка 395 р. призвела до розпаду Римської імперії на дві частини — Західну і Східну. Через внутрішні усобиці та виступи «варварських» найманців Західна імперія припинила своє існування 476 р. Події економічного та політичного життя після падіння Західної імперії були історією Візантії — складової частини середньовіччя. Вершиною соціально-економічного та політичного піднесення рабовласницької Східної імперії стало правління Юстиніана (527—565 рр.). За період його правління пануючий клас, незважаючи на внутрішні суперечності, породжені виступами рабів та колонів, зумів відбити зовнішній натиск. Було встановлено сильний централізований

уряд у формі військової диктатури, який уповільнив падіння рабовласництва. Більше того, за Юстиніана було зроблено спробу об'єднання земель колишньої Римської імперії. Незважаючи на те, що держава лишалася рабовласницькою, у Візантії відбувався бурхливий процес феодалізації суспільства. Частими були виступи залежних верств населення. Апогеем цих процесів стало успішне повстання 602 р. під проводом Фоки, яке ознаменувало важливий момент у переході Візантії від рабовласництва до феодалізму.

Серйозною загрозою для рабовласництва в Середземномор'ї стали зростаючі напади «кочівників». Спочатку це були сармати, потім готи, гунни та авари. Головною причиною переміщення цих племен, відомого під назвою «Великого переселення народів», був розклад первісно-общинних відносин, зростання продуктивності праці і збільшення кількості населення у середовищі «варварських» племен. Цей процес супроводжувався утворенням великих племінних союзів, метою яких було завоювання нових територій та одержання воєнної здобичі. Рух у бік Середземномор'я був сукупністю переселень багатьох різноетнічних варварських племен. Однак серед них ще не було слов'ян. У зв'язку з цим М. Грушевський писав: «на південні гуннська орда низить у другій половині IV в. залишки іранської людності, виганяє готів і, нарешті, тягне за собою різні орди далі на захід, на середній Дунай. Разом з тим повинна була початись і слов'янська міграція, але ми про неї не чуємо, між іншим і через те, що то була спокійна колонізація пустуючих просторів, і зустрічаємося з нею, як з довершеним фактом, в VI і навіть VII віці»¹.

Лише на початку VI ст. до процесу вторгнень на Балкани активно включаються слов'яни, серед яких чільне місце посідав антський племінний союз *. Писемні джерела говорять про воєнні походи антів, які могли здійснюватися як вільними общинниками, так і дружинниками, інститут яких зароджується на той час. Вони згадують про спорядження, озброєння, способи ведення воєнних дій, тактичні успіхи слов'ян, які перемагали регулярні римські війська. Характеризуючи слов'янських воїнів, Маврикій в «Стратегіконі» писав: «кожен озброєний двома невеликими списами, деякі мають також щити; міцні, але важкі для перенесення (з місця на місце). Вони користуються також дерев'яними луками і невеликими стрілами, намоченими особливим для стріл ядом ... не маючи над собою голови і ворогуючи один з од-

¹ Грушевський М. Анти // Записки наукового товариства імені Шевченка.— Львів, 1898.— Т. XXI.— Кн. I.— С. 4, 5.

* В питанні етнічного визначення антів існують розбіжності. Оскільки слово «ант» не слов'янського походження, то пошуки його витоків ведуться в тюркському, аланському, іранському або сарматському середовищі. Г. Вернадський вважав етнінім «ант» аланським, що означає «поза», «зовнішнє», а в санскриті таким, що відповідає поняттям «кінець», «границя». На його думку, анти зовнішні, покордонні племена аланів. Якщо етимологічна інтерпретація антів Г. Вернадським не викликає заперечень, то їх етнічне визначення не узгоджується із свідченнями давніх авторів, які чітко визначають слов'янську належність антського племінного союзу. Згідно Йордану, анти були східнослов'янським етно-політичним об'єднанням. Їх коріння, як і інших східнослов'янських племен, сягає венетів, що зафіксовані на початку н. е. Плінієм, Птолемеєм, Тацитом. Слов'яни, писав Йордан, «походять від одного кореня» (венетського—О. П.) і нині відомі під трьома найменуваннями: венетів, анти і склавінів (Йордан. О происхождении и деяниях гетов.—М., 1960.— С. 90). Прокопій наводить схожі дані. «І колися навіть ім'я у слов'ян і анти було одне й те ж» (Прокопій. Война с готами.—М., 1950.— С. 297, 298). Саме тому більш обґрунтованою слід визнавати гіпотезу Ф. П. Філіпа, який вважає їх слов'янами, що заселяли покордонні території з кочівницьким світом. Висловлюючись на користь тюркського (аварського) походження етнініма «анти», що означає «клятва», Ф. П. Філіп вважає, що під антими слід розуміти ту частину східних слов'ян, яка визнала владу аварського каганату і була приведена до клятви на союзницьку вірність (Філіп Ф. П. Заметки о терміні «анти» о так называемом «антском періоде» в древней истории восточных славян // Проблемы сравнительной филологии.—М.—Л., 1964.— С. 268). Однак таке розуміння історичного змісту антського племінного союзу не відповідає дійсності. Справа в тому, що згідно з писемними джерелами анти впродовж усього часу виступали супротивниками авар. Тому ні про яке підкорення анти аварському каганату не може йти мова.

ним, вони не визнають військового строю»². Але поступово анти і склавіни «навчилися вести війну краще від римлян» — говориться в «Церковній історії» Іоанна Ефесського³. Лише тому Юстиніан охоче брав слов'ян на службу, для охорони північних кордонів імперії. Агафій повідомляє, що «на службі у римлян був Добрагаст, родом анти, військовий трибун»⁴.

Незважаючи на те, що анти були союзниками Візантії, це не заражало їм здійснювати (самостійні або в союзі з іншими племенами) вторгнення в Придунайські області імперії. Внаслідок цих вторгнень ситуація в країні стає настільки складною, що Візантія крім фортець на Дунаї, змущена була спорудити в 512 р. Довгі стіни — лінію укріплень від Селімбрії до Деркента, між Мармурівим і Чорним морями.

Поступово походи слов'ян за Дунай стають систематичними і тривалими. На сторінках «Таємної історії» Прокопія є одна з найбільш ранніх (за винятком опису Йорданом готсько-антських війн часів Божа) згадок про анти (блізько 527 р.) і пов'язана вона з воєнними акціями останніх проти імперії. То був не набіг, а широкомасштабні воєнні дії в союзі з іншими племенами. «З того часу, як Юстиніан прийняв владу над Римською імперією, — пише він, — гунни, слов'яни і анти, здійснюючи майже щоденні набіги, творили над жителями цих (Придунайських — О. П.) областей жахливі речі. Я думаю, що при кожному набізі було вбито тут і взято в полон римлян по 200 000 чоловік, так що ця країна повсюди стала подібною скіфській пустелі»⁵. В іншому місці «Таємної історії» говориться, що «вся Європа розграбована гуннами, слов'янами і антиами» ... з міст одні були поруйновані дощенту, інші дочиста обіграні завдяки грошовим контрибуціям ... варвари забрали з собою в полон усіх людей з усім їх збіжжям ... внаслідок мало що не щодennих їх набігів всі області стали безлюдними і необроблюваними»⁶. Якщо в цих свідченнях дещо і перебільшенні відомості про розорення, все ж вони є яскравою ілюстрацією масштабних і далеко не мирних устремлінь слов'ян на Балкані.

Лише могутність імперії утримувала слов'ян після перших успіхів від наступних великих воєнних дій. Прокопій писав, що «коли Юстиніан, дядько Германа, вступив на престол, анти, найближчі сусіди слов'ян, перейшовши Істр, з великим військом вторглись у межі римлян. Незадовго перед тим імператор призначив Германа начальником військ усієї Фракії. Герман став до бою з військом противника і, завдавши поразки, майже усіх їх перебив»⁷. Однак набіги тривали, тому «на четвертому році своєї єдинодержавної влади імператор призначив цього Хільбудія начальником Фракії, поставив його для охорони ріки Істр, наказавши стежити за тим, щоб варвари, які жили там, не переходили ріку. Справа в тому, що варвари, які жили по Істру, гунни, анти і слов'яни, часто здійснювали такі переходи, завдаючи римлянам непоправних збитків. Хільбудій настільки був страшний варварам, що протягом трьох років, поки він мав звання воєначальника, не тільки ніхто з варварів не осмілювався перейти Істр для війни з римлянами, але самі римляни, неодноразово переходячи під проводом Хільбудія в землі по ту сторону ріки, побивали і забирали в рабство варварів, що жили там»⁸. Після успіхів Хільбудія, «набіги варварів здійснювалися лише поблизу кордонів і невеликими загонами»⁹.

Новим поштовхом до вторгнень слов'ян у землі ромеїв став розгром військ Хільбудія. «Через три роки після свого прибуття, — пише Прокопій, — Хільбудій за звичаем перейшов ріку з невеликим загоном,

² Мишулин А. В. Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII в. н. э. // ВДИ. — 1941. — № 1. — С. 253, 254.

³ Там же. — С. 252.

⁴ Там же. — С. 246.

⁵ Там же. — С. 243, 244.

⁶ Там же. — С. 244.

⁷ Прокопий. Война с готами. — М., 1950. — С. 370.

⁸ Там же. — С. 259.

⁹ Там же. — С. 365.

слов'яни ж виступили проти нього всі поголовно. Битва була жорстока; загинуло багато римлян, в тому числі їх начальник Хільбудій. Після цього ріка (Дунай — *O. P.*) стала назавжди доступною для переходів варварів за їх бажанням і римська область зовсім відкритою для їх вторгнень»¹⁰. Невдовзі анти вчинили успішний рейд вглиб Візантії. «Близько цього часу,— говорить Прокопій,— анти зробили набіг на Фракійську область і багатьох із римлян, що знаходилися там, пограбували і обернули в рабство. Гонячи їх перед собою вони повернулися з ними на батьківщину»¹¹. Поступово слов'яни активізують свої воєнні дії. Однак поки що вони не прагнуть до завоювання нових територій. Навпаки, коли Юстиніан у 545 р. запропонував «обдарувати антив м. Туррісом і навколою областю, оскільки споконвіку вона належала римлянам, обіцяючи, що буде жити з ними, всіляко намагаючись зберегти мир, і дасть їм багато грошей з тим тільки, щоб в майбутньому вони клятвою обіцяли дотримуватися з ними миру і завжди б виступали проти гуннів, коли ті захочуть здійснити набіг на Римську імперію. Варвари все це вислухали, схвалили і обіцяли дотримуватися цього»¹². Однак далі обіцянок анти не пішли.

Висвітленню питання взаємовідносин анти з Візантією суттєво можуть допомогти археологічні джерела. Для цього слід відшукати археологічний еквівалент антиам серед ранньосередньовічних старожитностей на території Східної Європи. На наш погляд, таким еквівалентом може бути лише пеньківська культура, хронологія і ареали якої в значній мірі збігаються*. Найвища активність антиського союзу зафікована в писемних джерелах для VI — початку VII ст. Приблизно на цей же час припадає розквіт пеньківської культури¹³. Йордан свідчить, що в VI ст. анти «розповсюджуються від Данастра до Данапра, там, де Понтійське море утворює вигин»¹⁴. Прокопій доповнює Йордана. Він вказував на те, що анти й склавіни живуть «заселяючи більшу частину берега Істра, по ту сторону ріки»¹⁵. Про це ж він говорить вдруге: «гунни, слов'яни і анти ... мають свої житла по ту сторону ріки Дунаю, неподалік від його берега»¹⁶. Прокопій окреслив їх східну частину антиської території. Перераховуючи племена, що населяли територію вище від Азовського моря і Пониззя Дону, він вказує, що «далі, на північ від них, займають землі незчисленні племена антив»¹⁷. Тобто антиську територію можна визначити між Пониззям Дунаю на заході до території над Азовським морем на сході. В окреслений простір добре вписується ареал пеньківської культури, яка поширювалась на порубіжжі лісостепу і степу від Сіверського Дінця до Нижнього Пудонав'я¹⁸. На території Східної Румунії відомі старожитності з ознаками пеньківської, празької та гето-дакійської культур¹⁹. Таким

¹⁰ Там же.— С. 295.

¹¹ Там же.— С. 295.

¹² Там же.— С. 298.

* З цього питання існують й інші погляди. Анти пов'язували з поселеннями типу Пастирського (Б. О. Рибаков), з корчацькими і роменськими старожитностями (І. І. Ляпушкін), з лісостеповими скарбами мартинівського типу (О. О. Спіцин). В свій час найбільшу кількість прихильників зібрали ідея антиської належності черняхівської культури (Б. О. Рибаков, М. Ю. Брайчевський, Е. В. Махно, В. Й. Довженок та ін.). Дійсно, антиська територія, окреслена ранньосередньовічними авторами для VI ст. близька до ареалу розселення черняхівських племен. Однак їх ідентифікація сумнівна через хронологічний розрив, який існував між часом розквіту антиського племінного союзу (VI — початок VII ст.) і часом загибелі черняхівської культури (кінець IV — початок V ст.).

¹³ Приходнюк О. М. Основные итоги изучения пеньковской культуры // Acta archeologica Carpathica.— 1985.— Т. XXIV.— С. 101—133.

¹⁴ Йордан. Указ. соч.— С. 72.

¹⁵ Прокопій. Указ. соч.— С. 298.

¹⁶ Там же.— С. 156.

¹⁷ Там же.— С. 384.

¹⁸ Приходнюк О. М. Анти и пеньковская культура // Древние славяне и Киевская Русь.— К., 1969.— С. 60.— Рис. 1.

¹⁹ Приходнюк О. М. К вопросу о присутствии антив в Карпато-Дунайских землях // Славяне на Днестре и Дунае.— К., 1983.— С. 180—191.

Рис. 1. Візантійські речі із Мартинівського скарбу: 1 — чаша, 2 — клеймо на дні чаши, 3 — ложечка, 4 — кубок.

чином, археологічними даними підтверджується спільне проживання антів і склавінів на Нижньому Дунаї.

Оскільки ми дійшли висновку, що пеньківська культура залишена антами, то в її середовищі слід шукати підтвердження наявності зв'язків між антами та Візантією. Для цього насамперед розглянемо лісостепові скарби третьої чверті I тис. н. е., антська належність яких доведена О. О. Спіциним²⁰, і які є однією з важливих складових пеньківських старожитностей²¹. Особливу увагу привертає Мартинівський скарб до складу якого входили речі візантійського походження. Це срібна чаша (рис. 1, 1), кубок (рис. 1, 4), ложечка (рис. 1, 3) та фрагмент блюда (рис. 2). На дні чаши добре збереглося клеймо із 5 знаків константинопольських майстрів (рис. 1, 2). Такі клейма датуються часом правління Юстина II (565—578 рр.)²². З Балканським півостровом слід пов'язувати походження двох «навушників» з Мартинівського скарбу (рис. 3, 1, 2). Б. О. Рибаков інтерпретував їх як деталі головного убору, реконструюючи його в стилі руських кокошників²³. Однак, на нашу думку, більш аргументованим є твердження С. В. Коршена, який вбачав у них оздоблення шолома. «Навушники»

²⁰ Спицін А. А. Древности антов // Сб. отделения рус. языка и словесности АН ССР. — М., 1928.— С. 492—495.

²¹ Приходнюк О. М. Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI—IX ст. н. е.— К., 1980.— С. 92—101.

²² Dodd E. Byzantine silvers stamps.— Waschington, 1961.— Р. 100.

²³ Рибаков Б. А. Древние русы // СА.— 1953.— № 17.— С. 83.— Рис. 19.

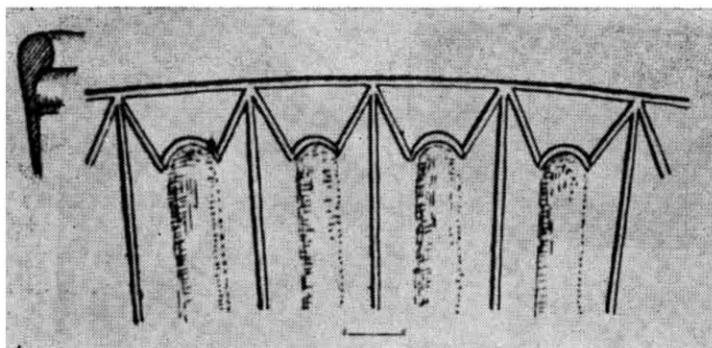

Рис. 2. Фрагмент візантійського блюда із Мартинівського скарбу.

із Мартинівки, два «навушники» з Малоржавецького скарбу з Поросся і «навушник» з слов'янського поселення VI—VII ст. Сучава-Шипот в Румунії, мають однакові злами²⁴. С. В. Коршенко відзначав: «це свідчить, що сама річ була настільки твердою, що її нелегко було розломати (природньо, це не могла бути тканина). Очевидно, виріб був з не дуже цінного матеріалу і досить важкий, тому і виникла необхідність відділити його срібні частини. Найбільш вірогідним є припущення, що ми маємо справу з прикрасами шолому, або його навушниками»²⁵.

Якщо чаша, кубок, блюдо та ложечка із Мартинівки могли бути трофеями або виплатою Візантії антському вельможі за послуги в охороні північних кордонів імперії, то «навушники», які були оздобленням шолома, слід розглядати як воєнну здобич. Ранньовізантійські автори неодноразово згадують про великих цінності, здобуті слов'янами в землях римлян. Описуючи їх трофеї, одержані під час одного з походів у межі Візантії, Прокопій підкреслював, що «далі вже варвари пересуватися не могли; адже вони мали з собою незчисленну здобич із людей, всякої худоби і цінностей»²⁶. В іншому місці у нього читаємо: «Вони полонили і обернули в рабство багато людей і пограбували все, що можливо; оскільки ніхто не виступив проти них, вони з усією здобиччю повернулися додому»²⁷. Іоанн Ефесський писав, що слов'яни під час нападу в 568 році «спустошують, палять і грабують крайні навіть до зовнішніх стін, тому заволоділи і всіма імператорськими табунами, багатьма тисячами голів худоби ... вони стали багатими, мають золото і срібло, табуни коней і багато зброї»²⁸. Таким чином, речі візантійського походження на антських землях слід розглядати як дари та воєнну здобич, а не як результат торговельних стосунків.

Вірогідність такого припущення підтверджується й тим, що в третій четверті I тис. н. е. торговельні стосунки між антами і Візантією археологічно фіксуються дуже слабо. На основних територіях поширення пеньківської культури відомі лише поодомокі фрагменти великих візантійських широкогорлих червоноглинняних амфор з густим горизонтальним рифленням на тулубі (Будище, Стецівка, Семенки, Селіште та ін.) та суцільноліті фібули дунайсько-візантійського типу (Волоське, Ханська II та ін.).

Незначним було й надходження візантійських монет. Вони майже зовсім не відомі на пеньківських пам'ятках Дніпровського лісостепового Лівобережжя. На Правобережжі їх кількість поступово збільшується в міру наближення антських володінь до Подунав'я. Так, в лісостеповому межиріччі Дніпра і Дністра виявлено близько десятка

²⁴ Рыбаков Б. А. Указ. соч.— С. 75.— Рис. 16; Teodor D. Regiunile rasaritente ale României în secolele VI—VII // MA.— 1969.— № 1.— Р. 202.— Fig. 16, 10.

²⁵ Коршенко С. В. Мартинівський клад (рукопис) // Археологічні фонди Державного історичного музею УРСР.— С. 46.

²⁶ Прокопій. Указ. соч.— С. 373.

²⁷ Там же.— С. 459.

²⁸ Мішулін А. В. Указ. соч.— С. 252.

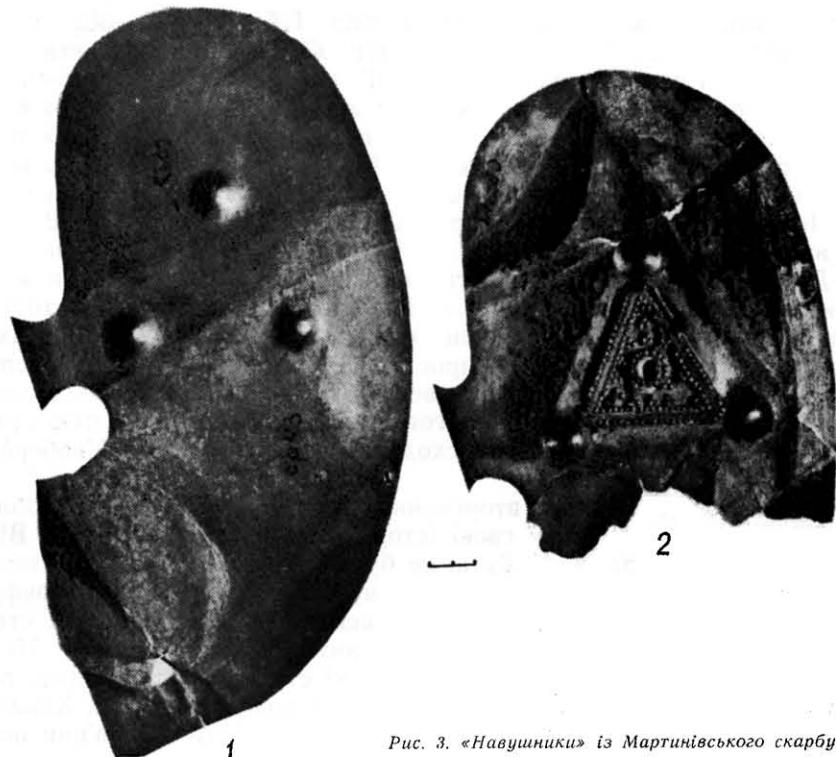

Рис. 3. «Навушники» із Мартинівського скарбу.

монет імператорів Юстина I (518—527 рр.), Юстиніана (527—565 рр.), Юстина II (565—578 рр.), Маврикія (582—602 рр.), Іраклія (610—641 рр.) і Костянтина (654—659 рр.). Це місцезнаходження із сс. Кічкас, Фурси, Жаботин, Максимівка та інші. На острові поблизу с. Майстрів у Дніпровському Надпоріжжі в дореволюційні часи було знайдено скарб, що складався з кількохсот золотих візантійських монет²⁹.

На порівняно невеликій території Молдавії (Прутсько-Дністровське межиріччя) відомо вже близько двох десятків таких знахідок. Найбільш ранні з них належать Маркіяну (450—452 рр.), а найбільш пізні — Фоці (602—610 рр.). Їх знайдено поблизу сс. Ханська, Лопатна, Требужени, Делакеу, Кімпень, Будей, Шерпети та ін.³⁰

В південно-східних районах Румунії, що прилягають до Подунав'я, де в середині та третій четверті I тис. н. е. проживали анти, склавіни та гето-дакійські племена, відомі сотні знахідок візантійських монет. Їх знайдено в Яссах, Ботошані-Сучаві, Кукорені-Ботошані, Боічені-Ботошані, Стинчесті-Ботошані, Бакеу та в ін.³¹ У повіті Галиця трапився скарб із 28 монет імператорів Анастасія і Юстина I, а в Мовілені того ж повіту — скарб, що складався із 26 монет Тіберія II і Маврикія. Скарб із 30 монет, що належать Юстиніану, Юстину II, Маврикію і Фоці, виявлено в Хоргешті повіту Бакеу³².

За спостереженнями спеціалістів, на Лівобережжі Дунаю і прилеглих районах найбільше надходження візантійських монет припадає на період правління Юстина I і Юстиніана. При Юстині II воно дещо

²⁹ Кропоткін В. В. Клады Византийских монет на территории СССР.— М., 1962.— С. 31—37.

³⁰ Кропоткін В. В. Указ. соч.— С. 33, 40; Кропоткін В. В. Новые находки византийских монет на территории СССР // ВВ.— 1965.— Т. 26.— С. 180, 181; Рафалович И. А. Славяне VI—IX веков в Молдавии.— Кишинев, 1972.— С. 4.— Рис. 9, 1—3; Нудельман А. А. Монеты из раскопок и сборов 1971—1972 гг. // АИМ 1972.— Кишинев, 1974.— С. 208, 209; Нудельман А. А. Монеты из раскопок и сборов 1972—1973 гг. // АИМ 1973.— Кишинев, 1974.— С. 194, 195.

³¹ Teodor G. Teritoriul est-carpatic în veacurile V—XI e. n.— Iași, 1968.— Р. 23.

³² Teodor G. Op. cit.— Р. 23; Dimiat J. Cîteva descoperiri monetare bizantine pe teritoriul RPR // SCN.— 1957.— № 1.— Р. 196, 197; Căpitânu V. Tezaurul de monede Bizantine descoperit la Horgeti-Bacâu // Carpatica.— 1971.— № 4.— Р. 255—268.

скороочується, зовсім припиняючись в часи Тіберія (578—582 рр.), що пояснюється активізацією авар у Подунав'ї. При Фоці монетний обіг знову зростає і скороочується при Іраклії, що пов'язано з аваро-слов'янськими погромами Придунайських провінцій Візантії³³. Майже повністю припиняється надходження візантійських монет на Лівобережжя Дунаю при Костянтині IV Погонаті (668—685 рр.). Д. Чаллань це явище пов'язує з вторгненням болгар на чолі з Аспарухом і утворенням Першого Болгарського царства, яке в 681 р. визнала Візантія. Утворення Болгарської держави привело до тимчасової ізоляції Карпато-Дунайських земель, що негативно відобразилося на економічних зв'язках людності цього регіону з Візантією³⁴. Таким чином, торгівля з Візантією була найбільш інтенсивною в Придунайських районах, де на нумізматичних матеріалах простежуються її піднесення й спади, залежно від ситуації, яка складалася на Балканах. В міру віддалення антської території від Дунаю, торговельні стосунки з Візантією стають менш інтенсивними, практично сходячи нанівець на Лівобережжі Дніпра.

Незважаючи на часті вторгнення антів в Придунайські області імперії, вони протягом усієї своєї історії виступали союзниками Візантії в боротьбі з аварами. Мабуть, це було обумовлено тим, що антське об'єднання на всьому періоді свого існування перебувало в конфронтації з останніми. Так авари, з'явившись в середині VI ст. в степах Північного Причорномор'я, напали на антів, розоряючи їх³⁵. Не виключено, що під тиском авар склавіни, які стали їх союзниками, почали воєнні дії проти антів. Сталося це після розгрому військ Хільбудія в 533 р. «Через деякий час,— пише Прокопій,— анти і слов'яни посвялися між собою і вступили у війну»³⁶.

Однак підкорити антів не вдалося, хоча авари постійно до цього прагнули, систематично грабуючи і розоряючи їх землі. Бажанням викупити своїх бранців була викликана місія Мизамира в 546 р. Менандр так описує цю подію: «Властителі антські доведені були до бідування і втратили свої надії. Авари грабували й спустошували їх землі. Пригнічені набігами супротивників, анти направили до аварів посланником Мизамира, сина Ідарізієва, брата Калагастова, і просили допустити їх викупити бранців із свого роду ... ухилившись від належної до особи посланника поваги (авари — О. П.), знахтували правами і вбили Мизамира. З тих часів ще більше стали авари розоряти землі антів, не перестаючи грабувати їх і поневолювати жителів»³⁷.

Завершальний етап історії антського племінного союзу як впливої політичної сили також пов'язаний з воєнними діями проти авар на боці Візантії. Про це красномовно говорять ранньосередньовічні автори. У Феофілакта Сімокатти в VIII книзі «Історії» розповідається, що в часи аваро-візантійських війн, наприкінці правління імператора Маврикія «каган, одержавши звістку про набіги римлян, направив сюди Апсіха з військом, з наказом винищити плем'я антів, які були союзниками римлян»³⁸. Більш конкретні дані про це є в «Хронографії» Феофана, де під 602 роком говориться, що «каган послав Апсіха з військом знищити плем'я антів як союзників ромеїв. Після того як це сталося частина варварів перейшла до ромеїв»³⁹. Тут чітко фіксується факт, що після розгрому антів, частина їх перейшла до ромеїв*.

³³ Янкович Д. Позднеантичные фибулы VI—VII веков и славяне // Rapports du III Congrès International d'Archéologie Slave.—Bratislava, 1980.—T. 2.—S. 179.

³⁴ Чаллань Д. Византийские монеты в аварских находках // АА.—1952.—№ 11.—С. 245—250.

³⁵ Прокопій. Указ. соч.—С. 384.

³⁶ Там же.—С. 295.

³⁷ Мишулін А. В. Указ. соч.—С. 247.

³⁸ Феофілакт Сімокатта. Історія.—М., 1957.—С. 180.

³⁹ Чичуров И. С. Византийские исторические сочинения.—М., 1980.—С. 58.

* Уривок про місію Апсіха є в добірці із творів греко-римських і візантійських авторів про слов'ян, виданій А. В. Мішуліним в 1941 р. Феофана він наводить за перекладом 1897 р. В. І. Оболєвського і Ф. А. Терновського, в якому через помилки переписувачів «анти» фігурують як «перевізники». «Каган негайно послав Апсіха з

Таким чином, антський племінний союз як політична і військова сила, що діяв у союзі з Візантією, розпався на початку VII ст. під натиском аварів. Частина з них, мабуть, залишки дружин, подалася до Візантії, де могла нести військову службу по охороні північних кордонів імперії. Анти-общинники, хоча й постраждали від аварських погромів, залишилися на насаждених місцях. Об'єднавшись з іншими східнослов'янськими племенами, вони взяли участь у формуванні першої східнослов'янської держави — Кіївської Русі*. Оскільки ранньовізантійських авторів в першу чергу цікавили народи, що відчутно впливали на імперську політику, то анти, втративши силу і розпавшись як велике політичне об'єднання, зникають зі сторінок писемних джерел.

O. M. Приходнюк

АНТЫ И ВИЗАНТИЯ

В статье, на основании письменных и археологических источников, рассматриваются вопросы отношений антиского племенного союза с Византией. Судя по свидетельствам раннесредневековых авторов (Иордан, Прокопий и др.), анти находились в союзе с империей. Однако это не мешало им совершать систематические военные походы на Балканы.

Наличие связей с Византией фиксируют и археологические материалы третьей четверти I тыс. н. э., добытые на территории восточноевропейского пограничья лесостепи и степи. Там изредка встречаются вещи византийского происхождения. Византийские монеты на основных территориях распространения антиской пеньковской культуры встречаются сравнительно редко, что свидетельствует об отсутствии стабильных торговых отношений между антиами и Византией. Более интенсивными были торговые связи в Придунайских областях антиского ареала.

После аварских погромов начала VII в. анти, как крупная политическая и военная сила, сходят с политической арены. Объединившись с другими восточнославянскими племенами, они приняли участие в формировании первого восточнославянского государства — Киевской Руси.

O. M. Prihodnyuk

ANTS AND BYZANTIUM

Problems of relations of the Ants tribal union with Byzantium are considered on the basis of literal and archaeological sources. According to the evidences of the early medieval authors (Iordan, Prokopy and others) the Ants were in the union with the empire. However it did not prevent them to make systematic campaigns to the Balkans.

The presence of links with Byzantium is proved by archaeological materials of the third quarter of the 1st millennium A. C. obtained in the territory of the East-European border of forest-steppe and steppe. Articles of the Byzantine origin are sometimes found there. Byzantine coins are met rather rarely in the main territories of the ants hemp culture which testifies to the absence of stable trade relations between Ants and Byzantium. Trade links in the Danube areas of the Ants were more intense.

After Avar's massacres of the beginning of the 7th century the Ants as a big political and military force left the political scene. United with other east Slavonic tribes they took part in formation of the first east Slavonic state — the Kiev Rus.

Одержано 10.09.90.

великим військом винищити перевізників як союзників ромеїв, з цієї причини перевізники, що належали до варварів, перейшли на сторону ромеїв» (Мишулін А. В. Указ. соч.— С. 276).

* Згідно з поглядами Б. О. Рибакова, в VI—VII ст. відбувався процес формування руської землі. Його центром було Середнє Подніпров'я, що обіймало Поросся, північні райони аж до Києва, а південніше — до Степового Подніпров'я. Ім'я «руси» в VII ст. повністю замінило попередню назву східних слов'ян «анті». Тому комплекси, які визначалися О. О. Спіциним як «старожитності антив», Б. О. Рибаков перейменував на «старожитності русів» (Рибаков Б. А. Древние Русы.— С. 42).

Вивчаючи писемні джерела про мешканців південно-західної частини східних слов'ян М. Грушевський дійшов висновку, що антиський племінний союз в основі складав генетичне коріння українського народу. В «антах маємо предків України-Русі, більше — предків сіверян, уличів, тиверців й інших ще позвісіних нам на ім'я полудніх племен, що жили разом з ними на нашій території і ввійшли до складу нашого народу» (Грушевський М. Вкaz. праця.— С. 11).

НОВІ ВІДКРИТТЯ І ЗНАХІДКИ

НОВА ЗНАХІДКА ВІЗАНТІЙСЬКОГО СКЛА У КІЄВІ

Г. Ю. Івакін

Під час досліджень урочищ Гончарі та Кожум'яки у Києві в 1987 р. на ділянці на захід від будинку № 25 по вул. Воздвиженській (розкоп III) було виявлено залишки двох споруд давньоруського часу, які складали, вірогідно, єдиний комплекс. Ділянка належить до тієї частини урочища, де Кожум'яцький та Гончарний яри поєднуються у відносно широку долину р. Киянки. Як показують археологічні матеріали, саме ця частина історичного району була постійно заселена у давньоруський час. У верхніх частинах урочищ давньоруських знахідок поки що не виявлено.

Археологічні матеріали, знайдені на згадуваній ділянці, помітно різняться від речей, що, здавалося б, повинні бути у таких спеціалізованих ремісничих кварталях (Гончарі та Кожум'яки), які, за загальнопопулярною в літературі думкою, розташовувалися саме в цьому районі. Серед знахідок вирізняються фрагменти скляного посуду візантійського походження.

У будівлі № 1 було виявлено 6 фрагментів (три з них було зклесено) тонкого непрозорого скла молочного кольору, прикрашеного золотим розписом та червоною емаллю (рис. 1, 1).

Збереглися вінця посудини — прямі, висотою 14 мм, без розпису. Вони обмежувалися вузенькою (1,5 мм) рельєфною наліплою стрічкою, трохи нижче якої поступово починалася опукла, сферична частина посудини. В її верхній частині простягалася орнаментована смуга товщиною близько 12 мм, середина якої оздоблена хвилеподібною (синусоїдальною) лінією (яка своїми верхніми та нижніми частинами торкалася паралельних ліній, що обмежували орнаментовану смугу), волютами й комоподібними лініями. Хвилеподібна та обмежуюча лінії були нанесені золотою фарбою, а волюти та комоподібні лінії — червоною емаллю.

Нижче орнаментальної смуги була вміщена головна композиція розпису посудини, в центрі якої знаходився медальйон, утворений подвійним золотим колом. У медальйоні п'ять пар золотих паралельних ліній, перехрещуючись, утворювали маленькі квадрати з червоними хрестиками всередині (рис. 1, 2).

Обабіч медальйонів знаходилися рослинний орнамент у вигляді тонких гілочек та фронтально розташовані птахи з розпрацьованими крилами, можливо, соколи. Рослини та птахи були розписані золотою фарбою. Внизу центральна композиція обмежувалася золотою смужкою (можливо, двома паралельними).

Реконструкцію даної посудини можна досить впевнено запропонувати у вигляді сферичної чаши (рис. 1, 3).

В інший будівлі та на садибі було знайдено ще один невеличкий фрагмент подібного тонкого скла молочного кольору, а також незначні склаки більш товстого скла синього кольору теж візантійського походження. Через незначні розміри останніх посудини не піддаються реконструкції.

Найближчими аналогіями знайденому на Гончарах та Кожум'яках склу є відомі посудини з розкопок Новогрудка, з будівлі № 10¹. Вони виготовлені з такого ж

¹ Гуревич Ф. Д., Джанполадян Р. М., Малевская М. В. Восточное стекло Древней Руси.—Л., 1968.—С. 10—16; Гуревич Ф. Д. Древний Новогрудок.—Л., 1981.—

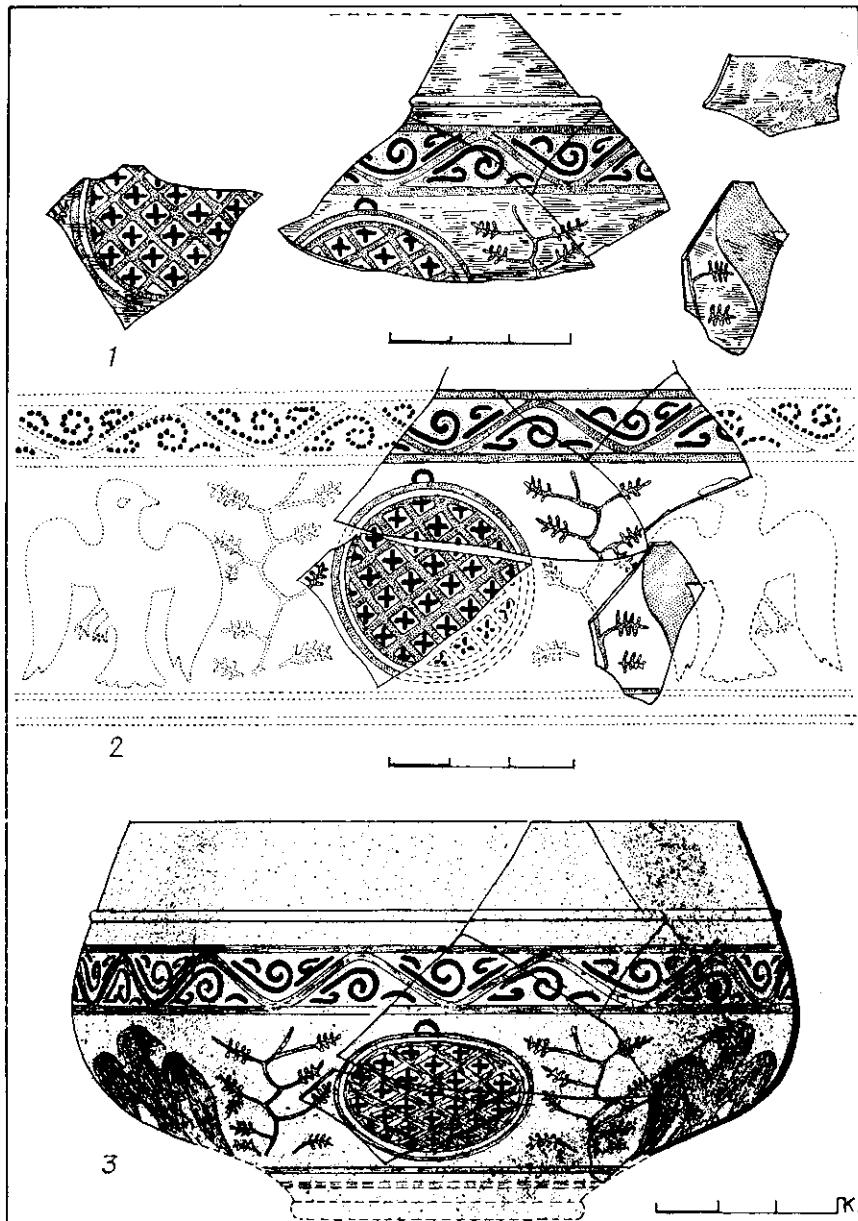

Рис. 1. Фрагменти скла із розписом та варіант реконструкції сферичної чаші. Київ, 1987.

матового тонкого скла, розписаного золотом та червоною емаллю. На сферичній чаші з Новогрудка в центрі такі ж медальйони з червоними хрестиками, обабіч яких знаходяться гілки рослин точно такого ж типу та фронтально розташовані птахи. Проте лінії в медальйоні новогрудської чаші прямі, а червоні хрестики, павпаки, розміщено косо, орнаменти смуги під вінцями іншого характеру. А медальйон з новогрудського флакона практично ідентичний медальйону київської чаші² (рис. 2). Тобто, хоча орнаменти та деякі дрібні деталі з київської та новогрудських посудин не збігаються, цілком ясно, що всі ці вироби одного стилю і належать до візантійської групи скляних виробів, для якої характерний розпис у вигляді зображення птахів та медальйонів-дисків, заповнених фігурними червоними хрестиками. Ці скляні посудини походять з одного центру.

С. 76—78; Гуревич Ф. Д. Древние города Белорусского Понеманья.— Минск, 1982.— С. 38, 39.

² Гуревич Ф. Д. Древний Новогрудок.— С. 78.— Рис. 61, 1, 2.

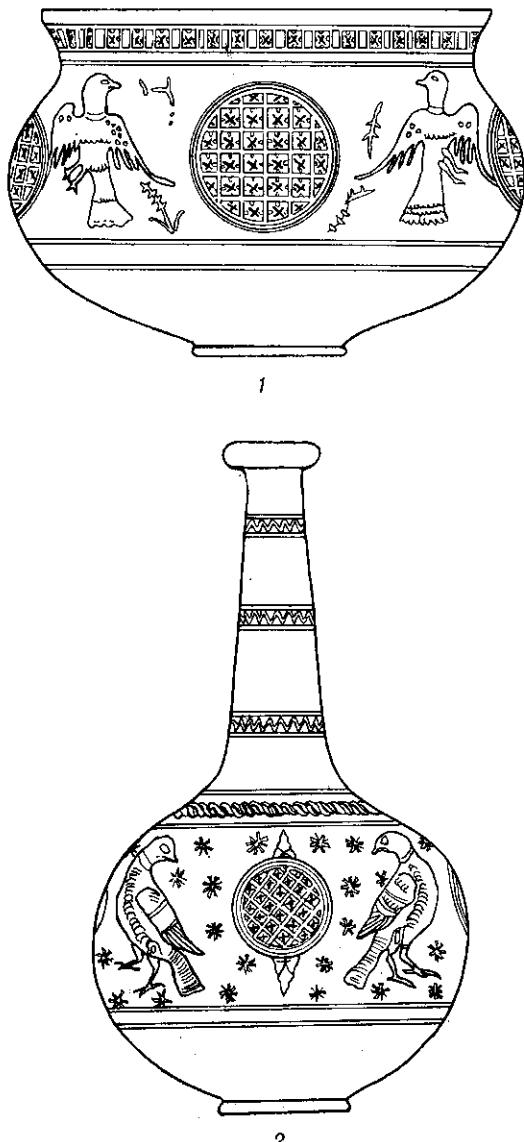

Рис. 2. Візантійський посуд з Новогрудка:
1 — сферична чаша, 2 — флаcon.

каторо мармуру — «корсунчик», уламки амфор, бурштин, іграшка у вигляді вершника покрита зеленою поливою, різний полив'яний посуд. Серед останнього привертають увагу фрагменти кераміки із світло-зеленою поливою, орнаментовані горизонтальними та хвилястими лініями, що часто зустрічається у Степовому Надпіріжжі.

Унікальною знахідкою з цього комплексу є дві мідні монети сельджуридів Румена — султана Сулеймана II (1200—1203) та султана Кайкауса I (1210—1219). Це перша знахідка сельджуридських монет на території Київської Русі. У Східній Європі (крім Закавказзя) відомі лише поодинокі знахідки монет сельджуридів у Криму⁵ та Волзькій Булгарії⁶.

Таким чином, безсумнівно, що володар цієї садиби на Гончарах та Кожум'яках був заможною людиною. Дослідники слушно вказували на дуже велику реальну вар-

³ Гуревич Ф. Д., Джанполадян Р. М., Малевская М. В. Указ. соч.— С. 10, 15.

⁴ Див.: Гуревич Ф. Д. О новогрудском стеклоделии (по поводу выхода книги Яницкой М. М. Истоки стеклоделия Белоруссии.— Минск, 1980) // СА.— 1985.— № 4.— С. 261.

⁵ Белова Л. Н. Монеты из раскопок кварталов XV—XVIII (Херсонес) // МИА.— 1953.— № 54.— С. 259.

⁶ Жиромский Б. Б. Некоторые нумизматические данные о Волжской Болгарии // МИА.— 1962.— № 111.— С. 207.

Як відомо, подібна скляна продукція відома за знахідками в Єгипті, Ірані, Греції, на Кіпрі, Вірменії. Дослідники пов'язують її походження з Корінфом або сірійськими володіннями Візантійської імперії та датують XI—XIII ст.³

Знахідки невеличких фрагментів та скалок синього скла також вказують на зв'язки з Візантією. Відомий дослідник кіпрських старожитностей, який опублікував синій флаcon з Кіпру, вважає, що синій посуд походить з виробничого центру в Константинополі⁴.

Виявлення в Києві візантійського скляного посуду цих груп дає можливість досить впевнено стверджувати, що візантійський скляний імпорт надійшов до Новогрудка через Київ, найвірогідніше, завдяки київським купцям, що пов'язано з києво-візантійськими торговельними відносинами. Виявлене візантійське скло за супроводжуючим матеріалом датується кінцем XII — початком XIII ст. Уесь комплекс знайдених в обох будівлях та на садибі речей свідчить, що її господар не був ані гончарем, ані кожум'якою. Можливо, міг мати справу з ювелірним ремісничим виробництвом, про що свідчать знахідки уламку ювелірної ліварної формочки та необробленого бурштину. Проте більше підстав віднести його до купецького стану і в будь-якому випадку, до людей досить заможних.

Серед знахідок, крім візантійського скла, — різні скляні вироби (посуд, намистини, каблучки, браслети) давньоруського, київського походження, натільний хрестик із стро-

тість розписаних золотом та емаллю скляних посудин, які здолали довгий та й досить небезпечний шлях з країн Середземномор'я до Києва. Деякі з них цінувалися нарівні із золотом⁷. Вірогідно, володар садиби мав тісні торговельні зв'язки з Візантією, з великим дніпровським шляхом «от грек», Кримом (Херсонес, Сугдея) і далі з самим Константинополем та малоазійським узбережжям Чорного моря (Сіноп, Трапезунд).

Нові знахідки з урочищ Гончарі та Кожум'яки ще раз засвідчують сталі зв'язки Києва з Візантійською імперією (самою метрополією чи її малоазійськими та кримськими провінціями) у складний час напередодні Батієвої навали.

⁷ Гуревич Ф. Д., Джанполадян Р. М., Малевская М. В. Указ. соч.— С. 16.

ГЕНУЕЗЬКИЙ НАДГРОБОК 1384 р. З СУДАКА

І. А. Баранов, Е. В. Данілова

Лапідарні пам'ятки середньовічної епіграфіки Криму — важливий, але дуже нечисленний матеріал з історії і культури міст Генуезької Газарії. За два століття його вивчення в Каффі, Солдайі та Чембало виявлено 61 геральдичну плиту XIV—XV ст., що містили написи будівельного, донаторського й, дуже рідко, вотивного змісту¹. Лише дві з них поповнили генуезьку епіграфічну колекцію у першій половині нашого століття². Обидві плити випадково виявлені в Судакській фортеці й їх тексти були фрагментарними та сильно пошкодженими. Таким чином, добре збережена і надійно стратифікована нова геральдична плита з вотивним латинським написом, що вводиться до наукового обігу (рис. 1, 2), представляє інтерес, який виходить за межі вузьколокальної судакської теми.

Надгробок знайдено в 1982 р. при зачистці підлоги генуезького кафедрального храму Діви Марії³. Він виготовлений з монолітного блоку місцевого сірого сланцю і оброблений лише з лицевого боку. Його розміри: довжина 2,06 м при ширині у верхній частині — 0,65 м, у нижній — 0,6 м і товщині — 0,22 м (рис. 1). Плита повністю перекривала грунтову могилу з жіночим похованням, здійсненим за християнським обрядом у дерев'яній труні, дошки якої були скріплені залізними кованими цвяхами. Поховані розміщені на спині головою на захід. Ноги витягнуті, а кисті рук складені на тазі; поховальний інвентар відсутній. Нагробок укладений горизонтально, написом на схід, і правив за одну з плит вибркування підлоги храму.

Чотирирядний напис вирізаний в 10-ти см нижче верхнього зразу плити. Під четвертим рядком тонкою врізкою лінією зображене геральдичний щит, поділений також горизонтальною лінією на два поля; верхнє поле вибране в камені на глибину лінії. Щит перекреслено широкою стрічкою з верхнього лівого кута донизу (рис. 1, 2), що вказує на належність герба дворянину-бастарду, тобто незаконнонародженному. Місце розташування напису і герба на цій плиті аналогічно вотивним геральдичним плитам з Каффи⁴ і Пері⁵, що дозволяє їх об'єднати в один тип надгробків провінційної генуезької знаті.

Напис чіткий і розбірливий. Він займає майже всю ширину плити і написаний уніціальним шрифтом. Латинські літери, висотою 4 см при ширині 2,5—3,5 см, врізані в плиту на глибину 0,3 см. Усього різних літерних знаків 18.

¹ Skrzinska E. Inscriptions latines des colonies Genoises en Crimée (Théodosie, Soudak, Balaklava) // ASLSP.—Genova, 1928.—Vol. LVI.—P. 31—134; Скржинська Е. Ч. Нові епіграфіческі пам'ятники середньовічного Криму // АІСК.—М.—1958.—С. 166—175.

² Skrzinska E. Op. cit.—P. 124—125; Скржинська Е. Ч. Указ. соч.— С. 166.

³ Баранов И. А. Вновь открытый храм генуэзской колонии в Солдайе // Четвертый Международный симпозиум по армянскому искусству: Тезисы докладов.—Ереван, 1985.—С. 48—49.

⁴ Skrzinska E. Op. cit.—№ 29, 38.

⁵ Belgrano L. Prima serie di documenti riguardanti la colonia di Pera.—Jlapidi, Genova, 1928.—P. 152—234.

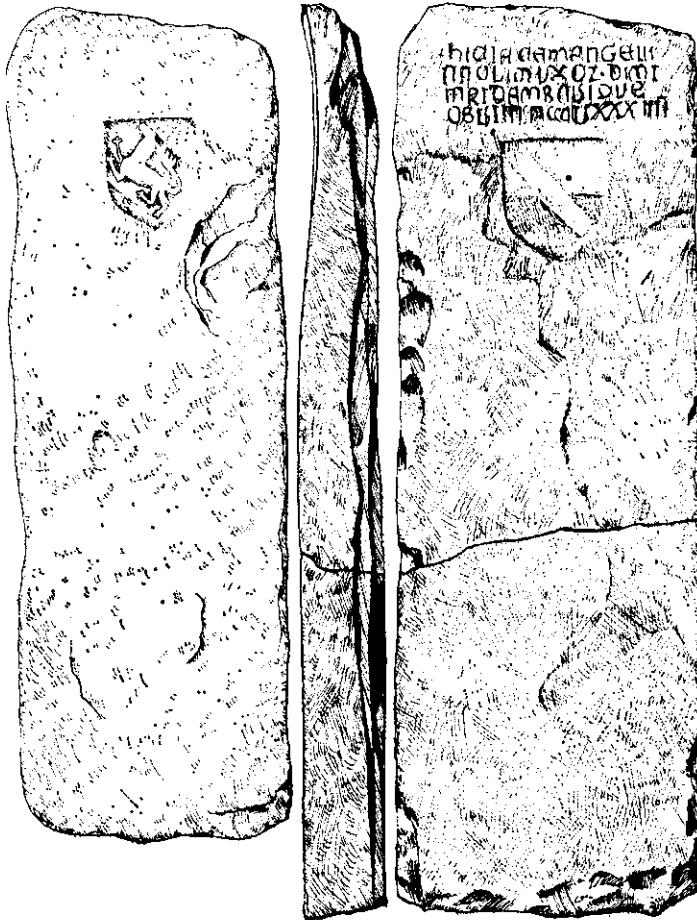

Рис. 1. Геральдична плита з вогивним написом 1384 року з храму Діви Марії у Судакській фортеці.

Шрифт досліджуваної пам'ятки має деякі палеографічні особливості у порівнянні з лапідарним письмом, яке здобуло широке розповсюдження в латинських написах Криму XIV—XV ст⁶. Літери плавної, округлої форми, а роздвоєні на кінцях алекси підкреслені глибшою за інші елементи літери врізкою (рис. 2). Літера *M* за своєю конфігурацією схожа на літеру *T*, а літера *L*, що має зігнуте *S*-подібне завершення з лівого боку дуже нагадує кресленням літеру *U* і перевернуту літеру *N*. Подібну схожість у написанні літер *M* і *T*, *L* і *U* є. Ч. Скржинська визначає як особливості палеографії будівельних написів Каффи 1383 і 1384 рр.⁷. Цілком імовірно, що зображення рисунка шрифту досліджуваного напису 1384 р. з рисунком шрифту каффських написів, один з яких виготовлено лише на рік раніше, а два інших — у тому ж 1384 р. не випадкове. Не виключено, що всі чотири плити виготовлені одним і тим же різьбярем з Каффи.

Латинський текст напису:

HIC · IACET · ANGELI
NA · OLIM · UXOZ · DIMI
TRI · DE · TRAUI · QUE
OBUIT · M · CCC · LXXXIII

Переклад: «Тут лежить Анджеліна, покійна дружина Деметріо де Траві, яка померла в 1384 (році)».

⁶ Зразки шрифтів див.: Юргевич В. Генуэзская надпись, найденная в Феодосии в 1883 г. // ЗООИД.—Одесса, 1886.—XIV.—С. 48, 50, 52, 53, 55.

⁷ Scrzinska E. Op. cit.—Р. 50.—№ 8—10; Юргевич В. Указ. соч.—С. 24; Юргевич В. Новые надписи Генуэзские // ЗООИД.—Одесса, 1868.—VII.—С. 278, 279.—№ III, IV.

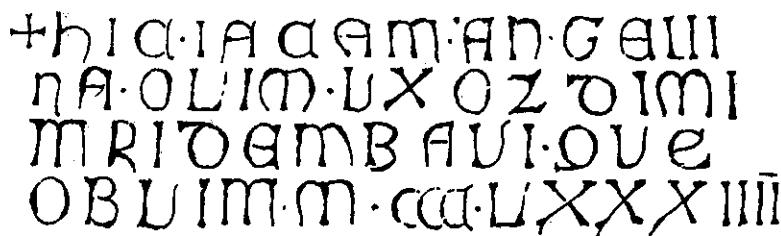

Рис. 2. Креслення напису з надгробку.

Особливостями орфографії напису є помилкове написання *z* замість *r* в слові *ixog*, *i* замість *E**, а також відсутність закінчення родового відмінку однини *i* в імені *Dimitrii**, форма *ovuit* замість *obivit* або *obit*. Помилки з орфографії пов'язані з поганим знанням алфавіту і латинської мови місцевим різьбярем, що характерно не тільки для плити з Судака, але й для напису № 38 з Каффи, де Є. Ч. Скржинська вказує на заміну літери *f* буквою *b* в такому поширеному слові, як *filius*.

Напис 1384 року — один з найбільш ранніх епіграфічних пам'яток Солдайї і перший зразок пам'яток цього типу, знайдених у Судаку. Він вражає своїм лаконізмом. Починаючись формулово, типовою для вотивних написів Каффи і Переї «*Hic lacet...*» і закінчується такою ж типовою вотивною формулою «*que obiit...*», судакський надгробок 1384 року відрізняється від аналогічних пам'яток Каффи і Переї: всупереч середньовічному узусу в ньому названий лише рік і не зазначені день і місяць смерті Анджеліни або день і місяць її похорону. Крім того, відсутня традиційна католична молитовна формула: «*Requiescat in pace. Amen.*».

Ім'я Деметріо, запозичене з грецького ономастикону, в генуезьких писемних джерелах і епіграфічних пам'ятках XIII—XIV ст. зустрічається дуже рідко. У великому індексі власних імен з нотаріальних актів генуезьких колоній Причорномор'я і Середземномор'я, складеному М. Баларом, немає жодного такого імені. Прізвище де Траві — перекручене де Треві — етимологічно походить від назви міста в Середній Італії, в Умбрії — Треві. Написання де Траві поряд з де Треві спостерігається в нотаріальних актах Каффи кінця XIII ст. Представники цієї родини фігурують у актах лише як свідки під час укладання контрактів, неспроможні боржники або в країному випадку, як фактори великих генуезьких негоціантів. Таким чином, родина де Траві навіть у той час займала нижчий щабель у соціальній ієархії серед італійського купецтва, пов'язаного з Причорномор'ям. У XIV ст. сліди цього прізвища в Генуезькій Газарії взагалі губляться і з'являються знову лише наприкінці століття в Солдайї. Таким чином, є всі підстави вважати, що чоловік покійної Анджеліни Деметріо де Треві — італієць, але не генуезець, а умбрієць, не входив до складу адміністративної еліти Солдайї. Наймовірніше, що він служив найманцем. На думку М. Балара генуезька комуна вербувала найманців для своїх колоній не тільки в Італії — на Корсіці, в Асті, Олександрії, Бергамо, Мілані, Кремоні, П'яченці, Павії, Верчеллі, Флоренції та ін.— але за її межами в державах Середземномор'я. Очевидно, Деметріо де Траві, який був бастардом і належав, до того ж, до нижчого щабля італійського служилого дворянства, нічого не мав, крім шпаги і скромного герба предків. Не маючи шансів у мирний час добитись успіхів у метрополії, він за прикладом родичів, був змущений завербуватись на службу в Генуезьку Газарію, де оженився на місцевій жінці. Останнє підтверджується тим фактом, що в жодному з численних генуезьких джерел XIV ст. не засвідчено будь-якого випадку присутності в колоніях Причорномор'я італійок. Однак приклади змішаних шлюбів італійців з представницями місцевих етнічних груп не поодинокі, що підтверджують архівні матеріали трьох найбільших генуезьких колоній — Каффи, Переї, Хіоса. Такі шлюби в Газарії одружувалися вже на ранніх етапах існування колонії — наприкінці XIII ст. і дуже поширилися в XIV ст. Так, до рахунку Массарії Каффи 1381 р. включені списки платежів усім жінкам матросів з екіпажу галери общини Каффи під командуванням Космаеля

* Е довгє, яке в народній латині стало закритим, в написах часто передається за допомогою *i* (с. 29).

* Втрати відмінкових закінчень характерна для середньовічної латині, що позначилося і на орфографії епіграфічних пам'яток. Пор.; наприклад, форму *Antoni* замість *Antonii* в написі з Каффи 1394 р.

Грілло, де з 78 перерахованих пар 11 — результат змішаних шлюбів між генуезцями і жінками східного походження — вірменками, гречанками і татарками. Можливо, що і Деметріо де Траві також був членом екіпажу якого-небудь судна, що було відправлене з Каффи до Солдайї для її оборони.

На закінчення відзначимо, що судакський напис 1384 року, незважаючи на свою стисливість, свідчить про те, що в Солдайї у перше ж десятиліття її перебування під владою генуезців розпочався процес інфільтрації й осідання мешканців середньовічних міст Середньої і Північної Італії. Як носії елементів західно-європейської культури і традиційного італійського способу життя, вони доклали вагомий внесок у формування культури Солдайї та інших міст Генуезької Газарії.

ПОЛТАВСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ ВИДАЄ У 1991 р.:

ПАМ'ЯТКИ АРХЕОЛОГІЇ ПОЛТАВЩИНИ

{до 100-річчя заснування музею}

7,5 арк. : іл. : 500 прим. : 2 крб.

Збірник, присвячений публікації матеріалів археологічних досліджень на території Полтавської обл., вводить до наукового обігу нові комплекси пам'яток зрубної культури басейну Псла, малобудківського етапу бондаріхінської культури Поворскля, результати розкопок оборонних споруд Великого Більського городища і Олеофірчинського могильника скіфського часу, надбання розвідок у Нижньому Поворсклі. Наведені результати обстежень оборонних споруд Української лінії XVIII ст., бібліографія археологічних видань музею за 100 років та ін.

Граб В. І., Супруненко О. Б.

АРХЕОЛОГ ОЛЕКСАНДР ТАХТАЙ

5,5 арк. : іл. : 1000 прим. : 1 крб. 50 к.

Книга присвячена науковій і музейній діяльності та трагічній долі українського радянського археолога, співробітника музеїв Полтави, Херсона, Севастополя і Донецька Олександра Кузьмича Тахтая (1890—1963).

ТРУДЫ ПОЛТАВСКОЙ УЧЕНОЙ АРХИВНОЙ КОМИССИИ [1905—1917] :

Библиографический указатель. {Сост. Супруненко А. Б.}.

3,5 арк. : 500 прим. : 50 коп.

Николаев В. Ф.

ИЗ ИСТОРИИ ПОЛТАВСКОГО КРАЕВЕДЧЕСКОГО МУЗЕЯ: ВОСПОМИНАНИЯ.

3 арк. : 350 прим. : 50 коп.

Спогади директора музею 1916—1922 рр., відомого музейного діяча і вченого ботаніка про створення Центрального пролетарського музею Полтавщини.

Замовлення надсилати за адресою: 314020 Полтава, пл. Леніна, 2 Полтавський краєзнавчий музей, Куллатовій І. М.

РЕЦЕНЗІЇ

**Славяне
Юго-Восточной Европы
в предгосударственный период**

(В. Д. Баран, Е. В. Максимов,
Б. В. Магомедов и др.).—

К. : Наукова думка, 1990.— 488 с., ил.

Проблеми етногенезу і ранньої історії слов'ян, в тому числі їх східної галузі, здавна перебувають у центрі уваги археологів-славістів. Наполегливо їх вивчають і вчени, згуртовані в Інституті археології АН УРСР. Діяльність цього колективу має багаторічну історію, яку можна поділити на кілька етапів. Спочатку відбувалося накопичення фактажу — польові дослідження окремих пам'яток, опрацювання матеріалів і їх публікація, переважно у вигляді статей у періодичних виданнях і тематичних збірниках. Наступний етап — підготовка і публікація індивідуальних і колективних монографій, присвячених окремим археологічним культурам, що брали участь в процесі слов'янського етногенезу, або ранній історії окремих регіонів східнослов'янської території. Підсумком цього періоду досліджень стала колективна праця «Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тысячелетии н. э.», видана в 1985 р., та майже одновзвучні розділи третього, слов'янського тому «Археология Украинской ССР» (1986 р.)¹. Тут у стислій формі подано в хронологічному порядку характеристику всіх археологічних культур I тис. н. е. з території УРСР та висловлено деякі міркування про існування зв'язків поміж ними.

Всі ці великі й малі праці мали чітко виражений аналітичний характер, а висловлені при нагоді історичні узагальнення та історичні висновки — другопланове, часто гіпотетичне значення.

Рецензована нижче книга «Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период», яку нещодавно випустив колектив київських археологів, відкриває новий етап досліджень. Це праця зовсім нового типу. Вона має виразний синтетичний характер, що відбилося навіть у структурі праці. Автори відійшли від детального аналізу окремих культур і перейшли до компаративного розгляду різних сторін матеріальної культури населення Південно-Східної Європи протягом усього I тис. н. е. Виклад змісту монографії побудований за хронологічним принципом. Досліджуваний період поділений на чотири відтинки, які приблизно відповідають чвертям тисячоліття. В цих межах охарактеризовані загальні тенденції розвитку до- та ранньослов'янської культури в цілому, з урахуванням локальних особливостей цього процесу в різних регіонах східнослов'янської території.

Автори поставили перед собою завдання якомога найповніше зреkonструювати картину етнічного, культурного та соціально-економічного розвитку давнього населення Південно-Східної Європи в I тис. н. е.

Праця складається з вступу, восьми розділів і висновків. Враховуючи прийняття періодизацію історичного процесу, чотири розділи присвячені порівняльному аналізові слов'янської матеріальної культури послідовно впродовж усіх чотирьох чвертей I тис. н. е. Ці розділи побудовані за єдину схемою — подається коротка історія дослідження, визначається територія розповсюдження, описується топографія, категорії та планування пам'яток, а далі аналізується житлобудування, поховальні обряди, кераміка та інші групи речового інвентаря. Кожен розділ завершується розробкою хронології та періодизації. Така уніфікація структури дуже вдала, вона дозволяє по-

¹ Этнокультурная карта территории УССР в I тысячелетии н. э.— К., 1985.— 184 с.; Археология Украинской ССР.— К., 1986.— Т. 3.— 575 с.

рівнювати розвиток окремих проявів слов'янської матеріальної культури в динаміці протягом усього тисячоліття.

Чотири останні розділи мають синтетичний характер і вміщують висновки та історичні узагальнення, зроблені на основі проведеного аналізу матеріалів різних епох.

У першому розділі розглядаються археологічні культури рубежу й першої чверті I тис. н. е., віднесені дослідниками до дослов'янського періоду. Це насамперед зарубинецька культура та волинсько-подільська група пам'яток. Вони вивчаються на широкому фоні синхронних пам'яток, що належать до культур сусідніх районів: латенської культури Закарпаття, поясноши-лукашівської і липницької культур Південного Заходу, піньоскіфської культури Нижнього Подніпров'я та сарматської з Півдня. Це дає можливість всебічно порівняльно вивчити всі основні риси матеріальної культури названих супільніх одиниць, вивчити їх взаємозв'язки і взаємовпливи.

Особливо цінними є підрозділи, присвячені житлобудуванню та кераміці. Здебілі протягом останніх десятиріч нові матеріали дозволили переглянути й уточнити питання хронології та періодизації зарубинецької, поясноши-лукашівської, пішеворської та липницької культур.

Розділ має чітку структуру та цілісний характер.

Відповідно до прийнятого поділу досліджуваного періоду другий розділ присвячений етнокультурним процесам, що відбувались у другій чверті I тис. н. е. Тут розглядаються матеріали культур, які брали безпосередню участь у формуванні ранніх слов'ян, а також тих, які мали з ними тісні контакти, внаслідок чого якоюсь мірою впливали на цей процес. Автори визначають контактні зони поміж різними культурами.

Вивчення житлового будівництва прямих предків слов'ян показало, що з усіх видів жител цього часу найперспективнішим в історичному плані виявився тип напівземлянки (заглибленого житла) з піччю-кам'яною, що виник у зарубинецькій культурі.

Важливі дані для етно- і культурогенетичних зв'язків між синхронними та послідовно-різночасовими культурами дав також аналіз поховального обряду, якому у розділі відведено чимало уваги.

Особливе місце в усіх археологічних дослідженнях, як правило, посідає вивчення керамічного матеріалу, який майже завжди складає левову частину речового матеріалу пам'яток. Не дивно, отже, що і в цьому розділі аналізу кераміки різних культур досліджуваного періоду відведено чільне місце. Характерною рисою керамічних комплексів культур Півдня Східної Європи цього часу є наявність двох груп посуду, виготовленого за різною технологією — ліпного і кружального. Після детального аналізу кожної з груп автори доходять висновку, що особливо показовою є ліпна кераміка, яка є одним з найважливіших джерел для вивчення етнокультурних процесів. У результаті проведенного порівняльного аналізу ліпної кераміки лісостепової групи черняхівської, київської культур та культури карпатських курганів встановлено наявність ряду форм горщиків, спільніх для всіх трьох культур. Ці форми, у свою чергу, можна вивести з кераміки піньозарубинецької культури. Забігаючи трохи вперед, дослідники натякають, що цілий ряд цих форм продовжував існувати в керамічних комплексах культур пізнішого часу.

Підсумки дослідження розвитку матеріальної культури населення Південно-Східної Європи в першій половині I тис. н. е. стали предметом розгляду третього розділу монографії. Тут ще раз простежуються ті спільні риси, які виявлені в різних археологічних культурах цього часу і продовжують існувати пізніше вже у безперечно слов'янських пам'ятках. Дуже цікаві думки висловлені про походження і характер черняхівської культури, з проблеми, яка тривалий час була предметом гострої дискусії в науці. Автор розділу В. Д. Баран переконливо доводить, що черняхівська культура була політнічною і сформувалася на ґрунті цілого ряду місцевих культур як певна господарсько-економічна спільність. Військові об'єднання, які стали ядром цієї спільноти, очолювали початково колишні носії вельбарської культури — готи. Саме вони, здогадно, були ініціаторами й верховодами спільніх походів слов'ян, скіфів, сарматів та дако-гетів на Римську імперію, відомих в античній історіографії як «готські» або «скіфські» війни. Черняхівську культуру, яка займала величезну територію, за рядом характерних локальних відмінностей можна поділити на три групи. В основі цих відмінностей лежить різна етнічна належність переважної кількості населення даного району. Населення, що проживало в лісостеповій зоні України, складали, очевидно, слов'яни.

Третій розділ — це суто теоретичне дослідження, яке вібісить глибоко аргументовані, нові положення у розв'язання проблеми слов'янського етногенезу. Це, безсумнівно, одне з найважливіших досягнень слов'янської археології протягом останніх десятиліть.

Заголовок наступного розділу — «Ранньослов'янські культури V—VII ст. н. е. і етнічна консолідація слов'ян». Автори вважають, що починаючи з цього етапу можна вже говорити про слов'ян, називаючи їх власним іменем. Вони виразно зазначають тут про ранньослов'янську культуру, яка охоплює величезну територію і виділяють три її локальні різновидності, кожну із своїми регіональними особливостями, які в науковій літературі отримали назви празької, пеньківської та колочинської культур. Такий підхід — величезний крок уперед порівняно з тривалим часом, коли дослідники вели багатолітні суперечки про те, яку з трьох названих культур можна вважати слов'янською, і ким були носії двох останніх. Думок було майже стільки, скільки й дослідників.

Подібно до попередніх цей розділ має також «стандартну» структуру; обговорюються такі ж питання як у першому та другому розділах. Особливо цікаві підрозділи про типи населених пунктів та про поховальні пам'ятки. Тут охарактеризовані як відкриті сільські поселення, так і городища, їх топографія, планіграфія, детально вивчено поховальний обряд. Дуже багато уваги приділяється виявленім у лісостеповій зоні скарбам мартинівського типу, на жаль, ім не присвячено окремого розділу, а згадуються частково в різних підрозділах при аналізі інших видів пам'яток.

У цьому розділі і далі звертається особлива увага дослідників на ті ділянки матеріальної культури, які дозволяють простежити етнокультурні зв'язки тогочасного населення Південно-Східної Європи з населенням як більш ранніх, так і пізніших часів.

Так, підрозділ, присвячений характеристиці житлового будівництва, завершується ствердженням факту, що за прототип слов'янської підвадратної напівземлянки можна прийняти заглиблені споруди київської культури і такі ж житла черняхівської культури Верхнього Подністров'я, які, в свою чергу, виводяться з жителем волино-підльських та піньозарубинецьких поселень. Саме в лісовій та лісостеповій зонах Східної Європи протягом кількох століть у процесі еволюції заглибленого житла формуються основні конструкції напівземлянки з піччю-кам'яною, характерною для слов'янського житла раннього середньовіччя.

Другий, дуже важливий момент, який підтверджує тезу про етнічну єдність трьох синхронних культур — празької, пеньківської та колочинської — це дуже близький за характером набір форм посуду. Найпоширенішими формами слов'янського посуду є стрункі горщики з розширенням у третині висоти, а також біконічні, тюльпаноподібні, ціліндроконічні і округлобокі горщики з розширенням у середині висоти. Такі горщики присутні на пам'ятках усіх трьох слов'янських ареалів. І хоча кількісне співвідношення тих синхронних типів у слов'янських культурах різне, авторироблять досить переконливий висновок про спільність походження і тісні контакти між племенами празької, пеньківської та колочинської культур.

Порівняння ранньослов'янського житлобудування, керамічного виробництва і поховального обряду з такими ж явищами в носіїв культур ранніх хронологічних етапів з досліджені території вказує на типологічний і генетичний зв'язок поміж ними.

Скупульозне вивчення авторами питань датування і хронології дозволило їм переконливо датувати празьку, пеньківську та колочинську культури часом від V по VII ст. н. е. включно. Одночасно відзначено, що окрім пам'ятки цих культур доіснували навіть до VIII ст. У рамках загального датування деяких культур виділено ще періоди існування: у празькій культурі — три, а у пеньківській — два. Дуже важливим досягненням цього дослідження є виділення в усіх трьох ранньослов'янських культурах груп пам'яток, нижня хронологічна межа яких заходить до V ст. н. е. Ці пам'ятки вказують на безперервне заселення всієї території Південно-Східної Європи в I тис. н. е. та дозволяють зіставити старожитності піньоримського та ранньослов'янського часів.

Культурі слов'ян напередодні утворення Київоруської держави присвячений розділ «Східні слов'яни у VIII—IX ст». Змістовний історіографічний огляд завершує ствердження, що у численній археологічній літературі неодноразово розглядалися проблеми історії східних слов'ян у період, що безпосередньо передує появі перших державоутворень. Це типологія і соціальний зміст численних укріплених та відкритих поселень, особливості житлобудування, хронологія та періодизація східнослов'янської

культури, розвиток економіки та суспільного ладу. Значну увагу відведено локальним відмінностям східнослов'янської культури та їх співвідношенню з союзами племен, які згадує літопис. Не всі ці питання вдалося розв'язати до кінця, хоча багатолітня праця археологів підвела ґрунт для вияснення цілого ряду проблем.

На території поширення східнослов'янських старожитностей VIII—IX ст. виділено, знову-таки три етнографічні регіони, які відповідають трьом археологічним культурам: Луки Райковецької, волинцевській та роменській.

Дослідження житлового будівництва дозволило дійти висновку, що у південних та південно-східних районах розселення східних слов'ян найчастіше споруджували житла частково заглиблі в землю, верхня частина яких височіла над поверхнею. Такі будівлі автори називають напівземлянками (до правомірності цього терміну повернемося нижче). За різною конструкцією стінок виділено чотири типи жител цього періоду.

Трохи незрозумілим у цьому розділі є екскурс про житлобудування в мешканців північної лісової зони, який сам по собі може й дуже цікавий, але виходить за територіальні рамки, окреслені в заголовку монографії.

Чималий розділ присвячено слов'янській кераміці VIII—IX ст. Після короткого вступу знаходимо тут апріорну заяву, що гончарським кругом східні слов'яни починають користуватися у VIII ст. (волинцевська культура). У культурі Луки Райковецької гончарна кераміка з'являється в IX ст., а наприкінці X — початку XI ст.— у роменській культурі.

Можливо, для деяких районів східнослов'янської території така схема відповіда, але не для всіх. У верхів'ях Західного Бугу є пам'ятки, які звичайно зараховують до культури Луки Райковецької (Ріпнів I, Пліснеськ, Ромош), що мають у керамічних комплексах абсолютне переважання примітивного кружального посуду і датуються VII—VIII ст.² Хоча ці пам'ятки у тексті розділу згадуються, але про склад і датування їх керамічних комплексів не знаходимо навіть згадки. Не згадується і те, що П. П. Толочко, досліджуючи ранню кераміку Києва відзначав, що слов'яни оволоділи кружальною гончарною технікою не пізніше VIII ст. н. е. і що груба, товстостінна кераміка сформована на гончарському кругі, зустрічається у Києві разом з ліпними формами, що датуються VII—VIII ст. н. е.³ Навіть якщо автори чомусь не згодні з думками своїх попередників, варто було б про це сказати, а не замовчувати наявність невигідних поглядів.

У розділі про хронологію і періодизацію слов'янських культур VIII—IX ст. обґрунтуються абсолютні дати і виділяються основні періоди розвитку в межах кожної з культур.

Розділ завершує великий підрозділ, в якому подається спроба зіставлення археологічних матеріалів з повідомленнями літопису про існування напередодні виникнення Києворуської держави великих слов'янських племен, які більшість дослідників вважає союзами племен.

У вступі цього підрозділу стверджується факт, що літописні союзи племен населяли дуже обширні території і складалися з десятків менших племен, яких на східнослов'янських землях було більше сотні. Культура східних слов'ян на всій території відзначалася єдністю, що, деякою мірою, утруднює чітке розмежування цих союзів за рештками матеріальної культури. І все ж авторами достатньо аргументовано виділяються території, заселені полянами, древлянами, дулібами-бужанами-волинянами, уличами, тиверцями, хорватами, сіверянами та дреговичами, які були сусідами древлян і дулібів. А чому автори знову зачіпають північноруські простори і розглядають території радимичів, вятичів, кривичів, слов'ян ільменських, полочан — незрозуміло, оскільки їх землі лежали далеко поза Південно-Східною Європою і археологічні матеріали з тих земель не є предметом дослідження монографії.

Завершує підрозділ і розділ висновок про те, що характер давньоруської культури, яка сформувалась у X ст., має глибокі корені в східнослов'янському суспільстві попереднього періоду і склався ще у VIII—IX ст., а в ряді випадків може й ще раніше.

У наступному розділі — «Слов'яни і оточуючий світ» — розглядаються зв'язки слов'ян з їх сусідами протягом I тис. н. е. Відзначено, що інтенсивність і напрями

² Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды). — К., 1990. — С. 68—76.

³ Толочко П. П. Ремесленное производство // Новое в археологии Киева. — К., 1981. — 293 с.

слов'яно-балтських, слов'яно-германських та слов'яно-кочівницьких відносин змінювалися впродовж століть. Підкреслюється, що у взаєминах з балтами помітну роль відіграво безсумнівне генетичне споріднення. Контакти з германськими племенами мали спорадичний характер, близькі зносини існували лише поміж носіями черняхівської культури та готами, представленими пам'ятками вельбарської культури. Контакти з кочівницькими племенами були тісні, хоча постійно змінювався їх характер — від різ'яно-гунських воєн в етнічній консолідації слов'ян. Спочатку ці війни стали почового населення в порубіжних районах.

Найважливішим розділом монографії є сьомий — «Джерела ранньослов'янських культур Східної Європи». Тут підбиваються підсумки всього сказаного в попередніх. Фактично він — заключний і повинен стояти наприкінці книги.

У вступі поставлене завдання розділу — спробувати виділити і зіставити ті старожитності Східної і Центральної Європи рубежу і I тис. н. е., з якими можна пов'язати історичних слов'ян. Далі відзначається, що вивчення процесів формування ранньосередньовічних слов'янських старожитностей вимагає ретроспективного підходу, оскільки слов'янську належність культур I тис. н. е. можна довести лише за умови, що вони, близькі між собою, будуть пов'язані в типологічній і хронологічній послідовності з середньовічними слов'янськими культурами. Треба заповнити всі хронологічні лакуни, тому що їх наявність зводить нанівець зусилля дослідників побудувати безперервну типологічну колонку від часів слов'янського середньовіччя до доби бронзи і навіть до ранньозалізного періоду. Саме цей факт змусив авторів монографії обмежити хронологічні рамки цієї праці лише до I тис. н. е.

Дуже важливе значення, як підкреслювалось вище, мало в цьому відношенні виявлення і дослідження пам'яток з комплексами V ст. н. е., типологічно пов'язаних і з ранішими, і з пізнішими культурами. Ретроспективний метод дослідження проблеми слов'янського етногенезу червоною ниткою проходить крізь монографію.

Принципове значення має висновок, що у ранньосередньовічній слов'янській культурі відбувається інтеграція елементів культур римського часу — черняхівської, київської, карпатських курганів, — хоча їх внесок у формування окремих ранньосередньовічних слов'янських груп — неоднаковий. Київська культура стала основою, на якій виникли пеньківська та колочинська групи ранньосередньовічних пам'яток, а черняхівська відіграла таку ж роль для празьких.

Велике значення має і висновок про безсумнівну належність колочинської культури до кола слов'янських ранньосередньовічних старожитностей. Усі три групи — празьку, пеньківську та колочинську — характеризує близькість, навіть ідентичність основних рис похованального обряду, житлобудування, набору ліпного посуду. Всі вони складають єдину економічну модель, близьку до київської культури.

Переконливо ззвучить думка про відчутий роль слов'яно-готських, а потім слов'яно-гунських воєн в етнічній консолідації слов'ян. Спочатку ці війни стали поштовхом для виникнення слов'янських воєнно-політичних союзів, а далі для перетворення їх у соціально-економічні об'єднання.

Розділ завершуєть цікаві думки про основні напрями і шляхи розселення слов'ян на території Центральної та Південної Європи.

Останній розділ — «Соціально-економічний розвиток населення Південно-Східної Європи в I тис. н. е.» — дає зведену характеристику основних напрямів господарської діяльності та суспільного розвитку ранніх східних слов'ян та їх найближчих сусідів. Аналізується розвиток окремих галузей господарства протягом всього I тис. у різних послідовних археологічних культурах. Мимоволі напрошується думка, чи не було б краще цей же матеріал помістити до розділів, де розглядаються відповідні хронологічні етапи. Це дозволило б уникнути неминучих повторень і значно поживило б виклад матеріалу. І у всяком разі треба було б цей розділ помістити перед сьомим, який має виразний підсумковий характер.

Оцінюючи книгу в цілому, треба відзначити, що вона є результатом напруженої праці великого колективу висококваліфікованих дослідників. Праця написана на дуже високому науковому і теоретичному рівні. Тим більше дратують наявні неточності й недоопрацювання, неминучі в кожній великій праці. Для прикладу наведемо кілька з них. Так, на с. 340 знаходимо твердження, що «на стику епох археологічні джерела малочисельні, а ті пам'ятки, які вдається виявити, не завжди піддаються точному датуванню». Незрозуміло, чим никликане таке явище? Чи в такі моменти скорочується кількість населення? А якщо так, то чому? На ці питання треба було відповісти!

У монографії широко використовується термін «напівземлянка» на означення

житла частково заглибленим в землю. Правда не всі автори з цим терміном згодні. Здається, що застосування його до жителів тільки незначно заглиблених нижче давнього горизонту (0,20—0,50 м) неправильне. Очевидно, в археологічній літературі треба відмовитися від терміну «напівземлянка» і замінити його назвою «заглиблене житло» з обов'язковим поданням глибини від давнього горизонту,— так буде точніше.

Трапляється також довільна інтерпретація опублікованих матеріалів. Так на с. 212 читаємо, що на площі Зимнівського городища виявлено «майстерні для обробки кольорових металів», а насправді там знайдені лише сліди такого виробництва, самої майстерні там, на жаль, не відкрито.

Для твердження (дуже ймовірного) про зосередження в руках одного ремісника-металурга обробки чорних і кольорових металів недостатньо виявлення слідів залізо- і бронзообробного ремесел на одному поселенні (с. 385), доказом може бути лише виявлення таких слідів в одній споруді.

Бувають непогодження викликані перейменуванням місцевостей та змінами в адміністративному поділі. Так поселення у Вікнінах Великих фігурує раз за сучасним станом як належне до Збаразького району, а раз по-старому — до Лановецького. А на с. 93 названі поряд поховання пшеворської культури в Кристинополі та Червонограді, а це ж різночасові назви цієї самої місцевості. Хоча відома пам'ятка розташована на території села Ріпнева (по-російські «Рипнєв»), її послідовно названо в монографії «Репнєв», але ж географічні назви не перекладаються!

Важливу роль відіграють у праці карти, на загал дуже сумлінно складені. Але і тут не обійшлося без своїх недоліків. Так на карті (с. 11) поміж ареалом поширення пам'яток пшеворської культури та кордонами Римської імперії залишена «біла пляма», а ця територія була в цей час заселена! На с. 107 читаємо у тексті, що на території Закарпаття відомий лише один могильник другої чверті I тис. н. е. поблизу с. Ізи, а на карті (рис. 16) позначенено дві такі анонімні пам'ятки.

Список таких огрихів можна б продовжити, але не вони свідчать про високу наукову цінність і вагомість монографії.

У книзі на широкому матеріалі по-новому поставлено і в значній частині вдало вирішено кардинальну історичну проблему — проблему етногенезу і ранньої історії слов'ян. Повністю підтверджено доцільність використання для цієї мети ретроспективного методу. Автори зуміли відійти від традиційних методів автохтонізму й міграціонізму та обрали свій, середній, шлях, приймаючи єдино правильний погляд на хід етнокультурних процесів як на інтеграцію різних культурних елементів у результаті змішування місцевих субстратних і зайшлих груп населення та їх культур. На цьому ґрунті виникали нові етнічні утворення, а поміж ними також слов'янський етнос.

Запропонована київськими археологами нова концепція історії слов'ян Південно-Східної Європи впродовж I тис. н. е. є вагомим внеском в європейську славістику та стане визначною подією в світовій історичній науці.

Одержано 05.11.1990

В. В. АУЛІХ

Фенне. Д.

Кризис средневековой Руси. 1200—1304
[Пер. с англ. Вступ. статья и общая ред.
А. Л. Хорошевич и А. И. Плигузова].—

М.: Прогресс, 1989—292 с.

Феодальна роздробленість Давньої Русі — одна з найактуальніших тем сучасної історіографії. І радянські, і зарубіжні вчені жваво обговорюють причини її виникнення, рушійні сили, перебіг, характер державності, економічні, соціальні, політичні й культурні аспекти цього складного явища, що не обминуло більшості країн середньовічної Європи. Тому кожна нова праця з вказаної проблематики привертає увагу науковців, особливо коли належить перу авторитетного вченого.

© М. Ф. Котляр, 1991

Відомий англійський історик Д. Феннел опублікував книгу, присвячену кризі середньовічної Русі, ще 1983 р. Професор Оксфордського університету, він вже довгі роки працює на ниві студіювання історії Росії XV—XVI ст. Ним створено праці «Іван Великий Московський» (1961 р.) і «Піднесення Москви» (1969 р.), видано том листування Грозного з Курбським, написано розділ «Росія 1520—1559 р.» до «Кембріджської нової історії», що вийшла друком 1959 р. Названі праці високо поціновані науковою критикою. Але до появи «Кризи середньовічної Русі» Д. Феннел ніколи не заглиблювався у події XIII ст. Це варто мати на увазі, розпочинаючи знайомство з його монографією.

Як написали у передмові до праці Д. Феннела її упорядники Г. Л. Хорошкевич та А. І. Плігузов, «автор б'єлетристично, легко оповідає про заплутані взаємини руських князів, відтворюючи літописну мозаїку походів, битв, триумфів і воєнних невдач» (с. 14) — і, додамо ми, нехтуючи відображенням супільно-економічних обставин, не намагаючись розібратися в культурному, духовному та ідеологічному житті Давньої Русі XIII ст.

Д. Феннел зосередив увагу на міжкнязівських стосунках: їх і лише їх вважає він єдиною рушійною силою історичного постулу. Не випадково, мабуть, обрав він тему й хронологічні рамки своєї праці. Адже XIII ст.— найбільш відчайний матеріал для описання нескінчених князівських «котор» (чвар), воєн, походів... 1304 рік автор називає горішньою часовою межею книжки лише тому, що тоді помер «сильний» владимиро-суздальський князь Андрій, син Олександра Невського. Хай навіть так, але ж то був рубіж лише в історії Північно-Східної, але не всієї тогочасної Русі. Однак марним буде шукати у праці Д. Феннела відповідь на чільне питання, немовби поставлене в заголовку: в чому причина кризи Русі XIII ст.? І що взагалі розуміє англійський історик у даному випадку під словом криза?

Радянська наука вважає вступ Київської Русі у добу феодальної роздробленості логічним і неминучим наслідком соціально-економічної еволюції суспільства. Якщо раніше Київ, його князь і боярство уособлювали собою панівний клас, зосереджуючи в своїх руках військову, економічну й політичну міць держави, то з середини XII ст. на Русі підносяться інші осередки феодальної концентрації: Владимир на Клязьмі, Смоленськ, Новгород, Полоцьк, Галич і Чернігів. Основна причина їх піднесення полягала у зростанні феодального класу на місцях, у виникненні боярського землеволодіння, що дало феодалам економічну й відтак — політичну владу. Ранньофеодальній, відносно єдиній монархії на чолі з Києвом настав кінець. Але це стосується лише централізованої монархії, а не держави на Русі взагалі. На зміну їй приходить монархія нового типу, федеративна, що сукупно керується групою найсильніших членів дому Володимира Святославича.

Тому немає підстав розглядати перехід Русі до роздробленості як занепад і руйнування держави, що робить Д. Феннел і з чим, як не дивно, погоджуються й упорядники книги. На с. 15 передмови Г. Л. Хорошкевич та А. І. Плігузов упевнено пишуть: в середині XII ст. «стався розпад держави на стійкі державні одиниці — самостійні князівства». Це можна пояснити хіба що віддаленістю їх наукових інтересів і знань від давньоруської проблематики.

Д. Феннел, по суті, не розрізняє державний устрій Русі доби єдності і часів роздробленості: єдність він уявляє як згуртованість князівського клану, а роздробленість — як більші, ніж раніше, чварі між членами того клану, пояснюючи їх звичайно поганими рисами характеру того чи іншого князя. До того ж, на думку історика, на початок XIII століття князівський рід надмірно розрісся, на всіх не вистачало князівських столів, а це примножувало сутинки й війни. Ось як пояснює Д. Феннел наприкінці свого дослідження слабкість Русі у XIII ст.: вона була спричинена «злочинним консерватизмом, органічно притаманним правлячим князівським родам, їх небажанням і нездатністю змінити застарілий порядок, що розповзувався по всіх швах, кричулою бездарністю більшості князів» (с. 208). Тим самим англійський вчений відкидає саму можливість дії об'єктивних законів розвитку суспільства. У цьому він не оригінальний. Зокрема, на подібний триб тлумачили перехід до роздробленості на Русі російські та українські історики XIX — початку XX ст.: С. М. Солов'йов, В. І. Ключевський, О. Е. Пресняков, М. С. Грушевський та ін.

Отже, з теоретичного боку книжка Д. Феннела є архаїчною. Вона відбиває його ідеалістичне розуміння історії, волюнтаристичну ідеалізацію ролі особи в історичному процесі. Але все це не означає, що праця позбавлена пізнавального чи наукового значення. Навпаки. Повчально подивитись, як відомий історик, знавець пізнього росій-

ського середньовіччя, заглиблюється у маловідому йому раніше ділянку знань і як багато оригінального вносить він у дослідження конкретних взаємин між тими чи тими землями, князівствами та їх володарями, робить чимало тонких спостережень щодо подій і осіб давньоруської історії ХІІІ ст.

Перш, ніж послідовно розглянути написане Д. Феннелом, слід взяти до уваги, що він обізнаний головним чином з історією Північно-Східної та Північно-Західної Русі. У полі його зору постійно перебувають Владимиро-Сузdalське, Новгородське і частково Смоленське князівства. Гірше уявляє собі вчений історичний процес на південноруських землях: на Київщині, Чернігівщині і особливо — у Галичині та на Волині. Не змогли віправити його похибок і упорядники, теж не досить обізнані з південноруською проблематикою ХІІІ ст. і, як видно із їхніх приміток, відповідною науковою літературою.

«Криза середньовічної Русі» розпочинається оглядом політичного стану східнослов'янської держави на 1200 рік. Історик намагається виявити тенденції і сили суспільного життя, проте це не завжди йому вдається. Ледве чи варто зводити тодішню ситуацію на Русі до суперництва за Київ між Ростиславичами, Ольговичами та Мстиславичами: політичні процеси розвивалися на той час не так вже й однопланово. Даремно і в цьому розділі, її надалі Д. Феннел називає Київську землю «князівством»: вона була хіба що велиокнязівським доменом, не перебуваючи у постійній залежності від того чи того князівського роду. Зате правильним слід вважати таке спостереження автора: «Мати городів руських» залишалася заповітною мрією більшості руських князів майже до самого здобуття міста татарами» (с. 43). Тому не можемо прийняти зроблений упорядниками у передмові закид на адресу Д. Феннела, ніби він не дооцінює роль і значення Києва в загальноруському політичному житті напередодні навали Батиєвих орд.

Вчений веде виклад історії Давньої Русі початку ХІІІ ст. і далі лідомінантою Суздаля: мовляв, владимиро-сузdalські князі вершили всіма справами в країні. Однак вивчення всього кола джерел, а не лише владимиро-суздалських і новгородських, находить на іншу думку: політичне життя й міжкнязівська боротьба в Давньоруській державі врівноважувалися принаймні трьома силами: київським, галицько-волинським та владимиро-суздалським великими князями. Що ж стосується Новгорода... Занадто оптимістичним і неугодженим із свідченнями літописів, і насамперед новгородських, виглядає твердження Д. Феннела, ніби Новгород після 1136 р., коли сталося повстання проти ставленника Києва князя Всеволода, «міг самостійно обирати князя з будь-якого» (підкреслено самим англійським істориком — М. К.) князівського роду» (с. 56). Насправді було зовсім інакше. Якщо до 1136 р. на новгородський стіл сідали князі лише із Києва, то звідтоді він робиться предметом суперництва між київськими, владимиро-суздалськими, чернігівськими та смоленськими князями. Від того, хто здобував гору у політичній боротьбі на Русі, хто контролював Київ, залежало, з якого роду князь утверджувався в Новгороді. Але ніколи у давньоруську добу новгородська спільнота не була у змозі вільно обирати собі князя.

Історично-наївно пояснює Д. Феннел феодальну роздробленість Русі, втрату нею державної монолітності тим, що «жодний князівський рід не правив Києвом протягом ХІІІ ст.» (с. 57). Чому ж тоді роздробленість роздирала Галицько-Волинську Русь ХІІІ ст., де княжили члени однієї династії Романовичів, що, до того ж, перебували у братньому єдинанні — маємо на увазі Данила і Василька Романовичів. Книжку переважною сентенцією типу: «Що спонукало смоленського, чернігівського і галицького князів до такого несамовитого і, вочевидь, безглуздого суперництва? Жадібність? Прагнення перевищити всіх своїх суперників і досягти влади над усім півднем Русі?» — і т. ін. (с. 114).

На особливу розмову заслуговують міркування Д. Феннела стосовно начебто безроздільного панування владимиро-суздалського князя Всеволода на Русі, наприкінці ХІІІ ст. Історик обумовлює своє твердження тим, що київський князь Рюрик був змушеній надати Всеволодові частину території в Руській землі, тобто на півдні Київщини. Однак англійському вченому, певно, невідомі праці радянських істориків Л. В. Черепніна, В. Т. Пащуто та інших, які довели, що це було відбиттям нової форми Давньоруської держави, федеративної монархії, коли князі-співправителі на Русі одержували наділі («частки») у південній Руській землі, за що зобов'язувалися захищати її від ворога. Такі наділи отримували й інші князі, набагато слабіші від Всеволода, зокрема волинський і смоленський.

Багато неточностей і помилок у розповідях Д. Феннела про Південно-Західну

Русь. Так, він некритично сприйняв запозичену із старої літератури легенду, буцім другою дружиною Романа Мстиславича була візантійська принцеса, дочка імператора Ісаака II Ангела. Насправді вона походила з волинського боярства. Всупереч твердженню англійського вченого, військо Романа Мстиславича не було розбите польським 1205 р.: князя випадково загинув під час рекогносцирування, наштовхнувшись на ворожий загін. По смерті Романа його вдова зовсім не «поселилася в Галичі», а була змушенна тікати до Володимира-Волинського, а далі з малим Васильком — до Польщі. Данило ж попрямував до Угорщини. Минуло понад 30 років перш ніж Данило остаточно утверджився на галицькому столі свого батька. А упорядники Г. Л. Хорошкевич і А. І. Плігузов мовччики погоджуються з Д. Феннелом, — чи не тому, що самі мають неясне уявлення про історію південноруських земель XIII ст.: література, яку вони рекомендують у примітках, надто загальна і застаріла; праця українських істориків останніх років вони або не знають, або ігнорують їх. І те є інше є сумним прикладом некоректності, дивної в сучасному науковому письменстві.

Сам Д. Феннел щиро пише про «хаотичні, плутані і часто туманні описи й неясні датування подій місцевого (Іпатіївського) літопису». Йдеться, без сумніву, про літопис Галицько-Волинський, що не був вивчений англійським істориком. Та це не може бути виправданням його спонтанних, далеких часом від наукових істин, міркувань про долю Галицько-Волинської, Київської та інших земель Півдня доби роздробленості.

Навіть історію незрівнянно краще знайомої Д. Феннелу Північно-Західної й Північно-Східної Русі вчений викладає в суто персоніфікованому й романтизованому вигляді. Він переконаний, що політична рівновага у регіоні підтримувалася виключно завдяки талантам Всеvoloda Велике Гнізда. Повсюдно розсплані характерні для Д. Феннела сентенції типу: «Початок війні поклала майже випадковість» — але марно сподіватися знайти бодай натяки на пошук рушійних сил і глибинних причин цієї та всіх інших князівських сутічок і воєн. І на присвяченіх північній частині Давньоруської держави сторінках Д. Феннел нерідко робить неприпустимі для історика такого класу помилки. Так, нехтуючи свідченнями новгородських та інших літописів (може, й не знаючи їх), він хибно твердить, ніби аж до монгольської навали джерела не містять жодних свідчень щодо занепаду князівської чи посадницької влади у Новгороді. Далі з подивом читаемо, начебто договірні стосунки між князем і Новгородом («ряд») стали виникати набагато пізніше, безпосередньо перед Батиєвою навалою, тоді як насправді «ряд» між князем і міським суспільством був звичайною практикою для XII ст.

Багато уваги Д. Феннел приділив монголо-татарській навалі на Русь. У розгляді цієї події та її наслідків для давньоруських земель англійський вчений не є оригінальним. Він стоїть на позиціях школи так званих євразійців, започаткованої російськими емігрантськими істориками у 20-х — на початку 30-х років. Найвидомішою фігурою серед них був Г. Вернадський. Євразійці вважали, що заподіяна монголо-татарськими ханами та їх ордами школа Русі була незначною, зате Орда начебто сприяла утворенню російської державності.

Не може не здивувати самий висновок Д. Феннела з розгляду навали монгольських ханів на Русь у 1237—1241 рр.: «Завершення руського походу Батия, як видно, не вимагало від татар значних зусиль і не привело до великих втрат» (с. 123). Насправді було якраз навпаки. Саме граничне напруження всіх сил, знекровлення Батиєвого війська мужнім опором давньоруського народу зашкодило планам монгольської верхівки завоювати всю Європу. У дусі поглядів євразійців Д. Феннел прагне применити втрати, завдані ворогами Русі. Через необізнаність він часом припускається анекдотичних тверджень на зразок: «Рязань була швидко відновлена» (с. 129), тоді як Рязань була зруйнована монголо-татарами дощенту. Згодом було збудоване місто цієї назви в іншому місці. І тут упорядники книжки чомусь промовчали, як і в бағатьох інших випадках.

Далеку від історичної дійсності картину становища руських земель під владою Орди малює Д. Феннел в заключних розділах книжки. Він переконаний у тому, що на кілька десятиліть монгольські хани залишили князів у спокої, не втручались у внутрішні справи Русі, мудро і тактівно опікувалися нею. Однак літописи та інші джерела мають протилежну картину: заохочення роздробленості ханами з Каракорума і Сарая, обкладення важкою даниною, часті каральні експедиції в північно-східні землі, винищення панівного класу Давньоруської держави, князів, бояр, а також дружинників, здатних організувати її очолити опір загарбникам.

Багато уваги приділяє англійський вчений ординській політиці Олександра Невського й наприкінці підсумовує, що вона зазнала краху в історичній перспективі. Дійсно, політика поступок, якої дотримувався Олександр, не принесла полегшення народові, а його допомога Орді у розгромі братів, зокрема Андрія, що у спілці з Данилом Галицьким плекав плани організації відсічі кочовникам, не дозволила Русі ще багато років звестися на боротьбу з ворогом. Тут Д. Феннел, мабуть, правий.

У книзі Д. Феннела чимало помилок, викликаних як його власним недоглядом, недочитуванням до кінця джерел, так і несумлінням наших перекладачів упорядників. Даремно історик повторює застаріле твердження, ніби Галицька Русь мала «прямий вихід до Чорного моря» (с. 50). У дійсності її південні рубежі ні сягали далі середньої течії Дністра. На с. 131 упорядниками хибно сказано, буцім бродники населяли північно-східні окраїни Половецького степу, тоді як давно вже встановлено (О. Пріщак, М. Котляр), що вони були населенням нижнього Подунав'я. Всюди, за текстом князя Мстислава Мстиславича названо «удалим», тоді як давньоруське слово «удатний», прикладене до нього літописом, перекладається як «удачливий». Катапульти звалися у руських джерелах не «таранами», а «пороками» (с. 122). Названі та ще багато інших похибок, на нашу думку, зовсім не є випадковими. Вони пов'язані з тим дивним методом видання книжки Д. Феннела, з яким нам довелося вперше зустрітися у міжнародній практиці публікації наукових праць.

Без тіні ніякості упорядники пишуть у передмові до книжки, що «науково-діловий апарат автора значно розширеній» (с. 27), тобто, під текст англійського історика вони «підвели» посилання на літературу, якою він не користувався зовсім. Тим самим виявлено повну неповагу і до автора, і до написаного ним. До праці Д. Феннела додано також великий за обсягом «допоміжний матеріал»: характеристика різного роду джерел (більшістю з яких вчений також не користувався!), нариси історії давньоруської літератури й культури. Оскільки Г. Л. Хорошкевич та А. І. Плігузов не працюють у давньоруській проблематиці, цей «допоміжний матеріал» виявився написаним непрофесійно і аж ніяк не може задовільнити ні наукового читача, ні звичайного інтелігентного аматора давнини.

Незадовільно, на наш погляд, є й завелика за обсягом передмова Г. Л. Хорошкевича та А. І. Плігузова до книжки Д. Феннела. У ній чимало хибних тверджень. Одне з них — переконання в тому, що Русь доби роздробленості була ніби мозаїкою самостійних князівств (с. 15), тоді як наукою встановлено, що держава зберігалася, хоча й змінила форму. Даремно упорядники вважають, що процес складання вотчинного землеволодіння був у XIII ст. «незначним за масштабами» (с. 15): саме тоді він набув поширення, а, наприклад, у Новгородській та Галицькій землях феодали досягли величезної могутності, зосередивши в своїх руках безліч земель і цінностей. Так само недостатнім знанням джерел і сучасної літератури можна пояснити твердження упорядників, ніби система васалітету на Русі формувалася лише напередодні монголо-татарської навали (с. 16) — вона започатковується принаймні у 40-х роках XII ст. Не узгоджується із історичною дійсністю XIII ст. і висновок авторів передмови (с. 17), про те, що розвиток феодальних відносин на півночі Русі відповідав їх рівневі у Галицько-Волинській землі. Насправді в останній він був набагато вищим.

Все викладене наводить на думку, що праця Д. Феннела заслуговувала на більш шанобливе ставлення з боку упорядників і видавництва. Було б найкраще, якби до книжки було додано коментар, як це зроблено при публікації праці Х. Ловміанського «Русь і нормани» (М., 1985), виданій тим же «Прогресом». Але для цього були б потрібні спеціалісти з давньоруської історії й літописання. Мабуть, видавництво не мало змоги їх відшукати...

Попри все це сподіваємося, що наш читач з інтересом і певною користю для себе познайомиться з книжкою одного з перших славістів Заходу Д. Феннела «Криза середньовічної Русі».

М. Ф. КОТЛЯР.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АДСВ — Античная древность и средние века
- АДСП — Археологические древности Северного Причерноморья
- АЙМ — Археологические исследования в Молдавии
- АИСК — История и археология средневекового Крыма
- АИУ — Археологические исследования на Украине
- АП УРСР — Археологічні пам'ятки УРСР
- АСГЭ — Археологический сборник Государственного Эрмитажа
- ВВ — Византийский временник
- ВДИ — Вопросы древней истории
- ВИ — Вопросы истории
- ГИМ — Государственный Исторический музей
- ГМИИ — Государственный Музей изобразительных искусств им. А. С. Пушкина
- ГТГ — Государственная Третьяковская галерея
- ЖМНП — Журнал Министерства народного просвещения
- ЗООИД — Записки Одесского общества истории и древностей
- ЗОРСАРД — Записки Отделения русской и славянской археологии Русского археологического общества
- ІА АН УРСР — Інститут археології АН УРСР
- ІААК — Императорская Археологическая комиссия
- ІГАИМК — Известия Государственной Академии истории материальной культуры
- ИЖ — Исторический журнал
- КДУ — Київський державний університет
- КСИА АН СССР — Краткие сообщения Института археологии АН СССР
- КСИА АН УССР — Краткие сообщения Института археологии АН УССР
- КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР
- ЛОИА — Ленинградское отделение Института археологии АН СССР
- МАР — Материалы по археологии России
- МАСП — Материалы по археологии Северного Причерноморья
- МИА — Материалы и исследования по археологии СССР
- МДУ — Московский державный университет
- МРАИМК — Материалы Российской Академии истории материальной культуры
- НА ИА АН СССР — Научный архив Института археологии АН СССР
- НТЕ — Народна творчість та етнографія
- НЭ — Нумизматика и эпиграфика
- ПВЛ — Повесть временных лет
- ПИДО — Проблемы истории докапиталистических обществ
- ПСА — Проблемы советской археологии
- ПСРЛ — Полное собрание русских летописей
- Зап. РАО — Записки Российского археологического общества
- СА — Советская археология
- САИ — Свод археологических источников
- ТОДРЛ — Труды отдела древнерусской литературы Института русской литературы АН СССР
- УІЖ — Український історичний журнал
- ХГИАЗ — Херсонесский государственный историко-археологический заповедник
- Хсб. — Херсонесский сборник
- AA — Archeologia Antiqua
- ASLSP — Atti della società Liguren di storia Patria
- DOP — Dumbarton Oaks Papers
- DOS — Dumbarton Oaks Studies
- JGS — Journal of Glass Studies
- SCIV — Studii și cercetări de istorie Veche
- SCN — Studii și cercetări de Numismatică

СОДЕРЖАНИЕ

ТОЛОЧКО П. П. Византия. Восточные славяне. Русь	3
Статьи	
ПАВЛЕНКО Ю. В., СОН Н. А. Позднеантичная Тира и раннегосударственное объединение визитов	6
САЗАНОВ А. В. Боспор в ранневизантийское время	16
ПУЦКО В. Г. Византийские пути древнерусского искусства	26
ВЫСОЦКИЙ С. А. Надпись о смерти Ярослава Мудрого в Софийском соборе в Киеве и некоторые вопросы ее изучения	41
КОТЛЯР Н. Ф. К вопросу о византийском происхождении матери Даниила Галицкого	48
ТОЛОЧКО А. П. Влахернская легенда в Киево-Печерском патерике и Кловский Стефанич монастырь	58
БОРОВСКИЙ Я. Е. У истоков восточнославянской письменности	69
Публикации археологических материалов	
[ГУРЕВИЧ Ф. Д.] О культурных связях Западной Руси с Херсонесом	76
ЛОСИЦКИЙ Ю. Г. Византийские базилики Херсонеса	83
АРХИПОВА Е. И. Исследование резного декора Десятинной церкви в Киеве	98
Память археологии	
РОМАНЧУК А. И. К. К. Косцюшко-Валюжинич (1847—1907 гг.)	111
Дискуссии	
БРАЙЧЕВСКИЙ М. Ю. Антская проблема в контексте византийской истории	122
ПРИХОДНЮК О. М. Аnty и Византия	133
Новые открытия и находки	
ИВАЦИН Г. Ю. Новая находка византийского стекла в Киеве	142
БАРАНОВ И. А., ДАНИЛОВА Э. В. Генуэзское надгробие из Судака 1384 г.	145
Рецензии	
АУЛИХ В. В. Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период (В. Д. Баан, Е. В. Максимов, Б. В. Магомедов и др.).—К.: Наукова думка, 1990.—488 с., ил.	149
КОТЛЯР Н. Ф., Фениел Д. Кризис средневековой Руси. 1200—1304 (пер. с англ. Вступ. статья и общая ред. А. А. Хорошевич и А. И. Плигузова).—М.: Прогресс, 1989.—292 с.	154

НАШІ АВТОРИ

АРХІПОВА Єлизавета Іванівна — співробітник ІА АН УРСР. Вивчає кам'яну пластику давньоруського часу.

АУЛІХ Вітольд Вітольдович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту суспільних наук АН УРСР. Спеціаліст у галузі слов'янської археології.

БОРОВЬКИЙ Ярослав Євгенович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА АН УРСР. Спеціаліст у галузі археології давньоруського часу.

БАРАНОВ Ігор Авенирович — кандидат історичних наук, науковий співробітник ІА АН УРСР. Спеціаліст у галузі археології середньовічного Криму.

БРАЙЧЕВСЬКИЙ Михайло Юліанович — доктор історичних наук, ведучий науковий співробітник ІА АН УРСР. Спеціаліст у галузі історії і археології давньоруського часу.

ВІСОЦЬКИЙ Сергій Олександрович — доктор історичних наук. Спеціаліст у галузі археології давньоруського часу.

ДАНІЛОВА Елеонора Василівна — старший викладач Сімферопольського медінституту. Спеціаліст з середньовічної латини.

ІВАКІН Гліб Юрійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА АН УРСР. Спеціаліст у галузі давньоруської археології.

КОТЛЯР Микола Федорович — доктор історичних наук, зав. сектором історії Київської Русі Інституту історії АН УРСР. Спеціаліст у галузі давньоруської історії.

ЛОСИЦЬКИЙ Юрій Георгійович — архітектор, керівник групи Інституту «Укрпроектреставрація».

ПАВЛЕНКО Юрій Віталійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА АН УРСР. Спеціаліст у галузі теоретичних розробок соціального розвитку первісних та ранньокласових суспільств.

ПРИХОДНЮК Олег Михайлович — доктор історичних наук, зав. відділом новобудовників експедицій. Спеціаліст у галузі слов'янської археології.

ПУЦКО Василь Григорович — старший науковий співробітник Калузького обласного художнього музею.

РОМАНЧУК Алла Іллівна — доктор історичних наук, доцент Свердловського державного університету. Спеціаліст у галузі історії та археології середньовічного Криму.

САЗАНОВ Андрій Володимирович — кандидат історичних наук, науковий співробітник ІА АН СРСР. Спеціаліст у галузі античної та ранньосередньовічної археології.

СОН Наталія Олександрівна — кандидат історичних наук, зав. фондами ІА АН УРСР. Спеціаліст у галузі античної археології.

ТОЛОЧКО Петро Петрович — академік АН УРСР, директор Інституту археології АН УРСР. Спеціаліст у галузі історії та археології Давньої Русі.

ТОЛОЧКО Олексій Петрович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії АН УРСР. Вивчає історію князівської влади Київської Русі.

3 крб. 20 к.

ЧДНС 74006

Наукова думка

ISSN 0235-2490. Археологія. 1991. № 2, 1—16.